

Doktori (PhD) értekezés

Takács Péter

2025

NEMZETI KÖZSZOLGÁLATI EGYETEM
Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola

A BELSŐ LAPON !!!

Takács Péter:

Az államtudomány és politikatudomány határterületei a XX. századi
államelméleti gondolkodásban

Doktori (PhD) értekezés

Témavezető:

Dr. Szoboszlai-Kiss Katalin

Aláírással ellátva

.....

Budapest, 2025

TARTALOMJEGYZÉK

I.	fejezet: A téma aktualitása.....	7
II.	fejezet: Alkalmazott kutatás-módszertan	14
2.1.	Az államtudomány és politikatudomány határterületei a XX. századi államelméleti gondolkodásban, avagy egy PhD. kutatás közigazgatási relációi.....	14
2.1.1.	<i>A közigazgatás átalakulása piaci mechanizmusok által</i>	14
2.1.2.	<i>Etimológia és szóhasználat: bürokrácia</i>	15
2.1.3.	Forráselemzés, dokumentumelemzés, történeti és a komparatív összehasonlító módszer alkalmazása a kutatás során.....	19
2.1.4.	<i>Kvalitatív kutatási módszertan: alkalmazása:</i>	19
2.1.5.	Recepcióanalízis a XX. századi államelméleti gondolkodásban: Max Weber, Leo Strauss és Polányi Mihály.....	23
2.1.5.1.	Kutatási hipotézisek	
	24	
2.1.5.2.	Kutatási kérdések	
	24	
1.2.	A wilsoni-weberi közigazgatási modell, mint az állambarát közigazgatás előzménye és kiindulópontja.....	26
1.3.	New Public Administration mint közvetítő irányzat	28
2.3.1.	Human Relations Iskola.....	30
2.3.2.	Intézményi (institucionalista) iskola.....	31
2.3.3.	Public choice (közösségi választások) iskola	32
2.3.4.	A New Public Management iskola tiszta formája	34
2.3.5.	A közigazgatás az esélyteremtő (katalizáló) kormányzás szolgálatában	36
2.3.6.	A New Public Management iskolával szemben megfogalmazott kritikák.....	38
2.4.	Az Új „neo” Weberiánus koncepció fő jellemzői	40
III.	fejezet: Max Weber „ethosza”.....	48
3.1.	A Politika feladata	48
3.2.	Párt- és pártszervezet feladata.....	49
3.3.	Karizmatikus vezér feladata	51
3.4.	Weber öröksége	54
3.5.	A „Vezérdemokrácia”, mint eszme	55
IV.	fejezet: Max Weber kritikussai, avagy szemelvények Leo Strauss és Polányi Mihály munkásságából.....	59
	<i>A kritikai diskurzusok hatása.....</i>	60

4.1.2	A straussi „szoros olvasat”	62
4.1.3	Strauss historizmus kritikája.....	64
4.1.4	Strauss Weber kritikája.....	66
4.1.5	Strauss politikatudomány-interpretációja	70
4.1.6	Leo Strauss és a hermeneutika.....	72
4.1.1.	Polányi Mihály társadalomfilozófiája; Egy posztkritikai filozófia ténymegállapításai 77	
4.2.	Polányi Mihály a tudásról és annak személyes jellegéről	85
4.2.1.	Három kritikai elem Polányitól	88
4.2.1.	Polányi Weber kritikája – a „negyedik” kritika?.....	90
4.2.2.	Polányi politikatudomány-feladatfelfogása.....	91
V.	fejezet: Max Weber kritikái Göddel-propozíciós tételében. A weberi eszmerendszer és kritikusainak játékelméleti metodológiája	95
5.1.	Problémafelvetés	96
5.2.	Göddel tétele, avagy egy lehetséges játékelméleti kiindulópont.....	98
5.3.	A két Weber kritika összevetése a játékelmélettel: Avagy weberi kritikák Göddel tételében – játékelméleti alapokon való megfeleltetése.....	101
5.4.	Leo Strauss szoros olvasata koncepciója Göddel-propozíciós tételében.....	102
5.5.	Polányi Mihály személyes tudás koncepciója Göddel-propozíciós tételében.....	104
5.6.	Kutatási részkövetkeztetés I.	105
VI.	fejezet: A politikai döntés morális tengelye. Polányi Mihály társadalomfilozófiai értvrendszere a politikai pszichológia és a politikai filozófia határvonalán	109
1.1.	Az értékekről való tudás. A politikai érték immanenciája	111
6.2.	Az értékek immanenciája	111
6.3.	Az értékek funkciói	112
6.4.	Tradicionális és Modern társadalmak.....	112
6.5.	Az értékekhez való hozzáférhetőség nehézségei.....	114
6.6.	Elkötelezettség és értékhiány.....	114
6.7.	Az érték kutatás	115
6.8.	Statikus szolidaritásértékek	115
6.9.	Statikus teljesítményértékek	116
6.10.	Dinamikus teljesítményértékek	116
VII.	Kutatási részkövetkeztetés II.....	117
VIII.	fejezet: Fejezet: Az erőszak demarkációs problémája Hannah Arendt, Carl Schmitt, Reinhard Koselleck és Polányi Mihály műveiben	120
7.1.	Problémafelvetés	124

7.1.2.	Hannah Arendt és a klasszikus politikai filozófia reneszánsza	127
7.1.3.	A „barát-ellenség” Carl Schmitt általi megkülönböztetése a háború fogalmi tükrében 135	
7.1.4.	Reinhart Koselleck aszimmetrikus ellenfogalmai a barát-ellenség fogalmi dimenziójában	141
7.1.5	Polányi Mihály elmélete a tudás személyes jellegéről, avagy útmutató Polányi szabadság-felfogásának jelenkori értelmezéséhez	145
7.1.6.	A béke és a szabadság konstrukciója Polányi Mihály társadalomfilozófiájában ..	147
7.1.7.	Erőszakmátrix az államelméletben	149
IX.	fejezet: Ütköztetett paradigmák - avagy miben rejlik az eltérő tartalom?	151
8.1.	Polányi Mihály és Leo Strauss politikai filozófiájának összehasonlításának összegzése 152	
8.2.	Polányi Mihály és Hannah Artendt filozófiájának összehasonlításának összegzése)	154
8.3.	Tudás és ismeret	154
8.4.	Etika és erkölcs	155
8.5.	Politikai és Társadalmi Nézetek	155
8.6.	Különbségek és összehasonlítás: Polányi és Arendt	156
8.7.	A Társadalmi és Filozófiai Hatások	157
8.8.	Érdeklődés a Tudás és a Tudomány Filozófiája iránt.....	157
8.9.	Örökség és Hatás	157
8.10.	POLÁNYI MIHÁLY ÉS Carl Schmitt FILOZÓFIÁJNAK összehasonlítása összegzése	158
8.11.	Polányi Mihály és Reinhart Koselleck filozófiájának összehasonlításának összegzése 160	
8.13.	Kritikák Polányi „hallgatólagos tudás” elméletével kapcsolatban	163
	<i>A gazdaság, az állam és a társadalom kapcsolata – A piaci fundamentalizmus kritikája</i>	166
	<i>Polányi és Marx – A gazdasági determináció és a kulturális elemek szerepe</i>	166
	<i>Polányi és a liberalizmus – A szabadság és a társadalmi igazságosság feszültsége</i>	167
8.14.	<i>A tudományos tudás és a szabad piacon való alkalmazása – A tudományos etika kérdése</i>	167
	<i>Kémiai kutatásai és felfedezései</i>	170
8.15.	<i>A tudomány filozófiája és Polányi „tacit tudás” fogalma</i>	170
	<i>A szabadság és a tudományos közösség szerepe</i>	171
	<i>Közgazdaságtani és társadalomtudományi hozzájárulásai</i>	171
8.19.	<i>Polányi-recepció Magyarországon: Hagyomány és jelenlegi helyzet</i>	179
	Irodalomjegyzék.....	204
X.	Függelékjegyzék.....	224

Köszönetnyilvánítás

A Nemzeti Közszoigálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Doktori Iskolájában folytatott kutatásaim és doktori (PhD.) tanulmányaim eredményeként készült el az alábbi disszertáció, melynek címe: „Az államtudomány és a politikatudomány határterületei a XX. századi államelméleti gondolkodásban”. E disszertációt mély szeretettel és tisztelettel édesanyámnak, Sztrunga Máriának kívánom ajánlani, aki 1998. január 24-én, mindössze 44 évesen, tragikus hirtelenséggel hagyott itt engem. Ő a legnagyobb áldozatot hozta meg értem, és bár csak 11 éves voltam, amikor elveszítettem őt, az ő szeretete, ereje és bölcsessége végigkísérte eddigi életem minden pillanatát. Az ő emléke az, ami mindvégig irányt mutatott nekem, és minden egyes lépésen, amit ezen az úton tettem, ott volt a lelke, amely a legnehezebb időkben is vigasztalt és bátorított.

Édesanyám halála óta, minden egyes nap éreztem az ő jelenlétét, és az ő tanításai nélkül nem jutottam volna el idáig. Ő volt a legnagyobb példaképem, aki minden körülmények között szeretett, gondoskodott, és arra tanított, hogy soha ne adjam fel, bármi történjen is. Munkám, kitartásom és minden elért kutatási eredményem az ő önfeláldozó szeretetének köszönhető.

Bár már nincs itt, az ő lelkének ereje bennem él, és ez az, ami végig vezetett engem ezen a hosszú és nehéz úton. Köszönöm neki mindazt, amit tőle kaptam, és hálával a szívemben örökké őrzöm emlékét.

Örök Emlék, Örök Szeretet

Emlékszem, mikor elvesztettelek,
Csak 11 voltam, de már éreztem,
A világ megváltozott, s vele együtt én,
De a szíved örökre bennem él.

Szereteted, mint tűz, mi nem alszik el,
Ami erőt adott, hogy tovább lépjek,
Bár nem lehettél már itt velem,
A lelked mindig velem volt, éreztem.

Minden lépés, amit tettem,
Büszkén hordoztam nevedet,
A tanításaiddal éltem,
Tőled kaptam a legnagyobb szeretetet.

Még ha már nem is látlak,
Szívemben örökre itt maradsz,
A neved a létezésem része,
Emléked örökké éltet engem, ha fáj is.

Köszönöm, hogy tanítottál életemre,
Erődre, szeretetedre, alázatodra,
Bárhol is vagy, én mindig érzem,
Hogy velem vagy, ha nem is láthatlak.

I. fejezet: A téma aktualitása

A dolgozat mindenekelőtt a Weber-szövegek mikroelemzésére épül, a rájuk adott kritikai észrevételek, eszmerendszerek bevonásával (lásd Strauss és Polányi Weber kritikája).

A szövegelemzések során a legnagyobb nehézséget – egyben azonban a tudományos földolgozás szükségességének fő indokát is – Weber filozófiai fejtegetéseinek elszórtsága jelentette.

A szövegelemzés módszertani alapelvül a hermeneutikai megközelítést választottuk – abban az egyáltalán nem magától értetődő értelemben, hogy a filozófiai kijelentéseket ne szerzőjük hóbortjának, hanem az őt foglalkoztató kérdésekre adott válaszoknak tekintsük. Ennek jegyében az értekezés – a Weber-irodalom jelentős részével ellentétben – tartózkodik attól, hogy a gondolkodó nézetrendszerét egyszerűen „irracionalistának”, ismeretelméletét „intuitívnak”, társadalomfelfogását „romantikusnak” minősítse. Ehelyett megkísérli számba venni azokat az érveket, melyekkel Weber saját megoldását alátámasztani igyekezett

A dolgozat természetesen igyekszik föl hívni a figyelmet a weberikonceptió elégtelenségeire és ellentmondásaira is, ragaszkodik azonban ahhoz, hogy erre a kritikai műveletre csak a rendszer rekonstruálására tett erőfeszítések után kerülhet sor. (Lásd bővebben Leo Strauss és Polányi Mihály)

Miután a weberi eszmerendszer rekonstruálása révén képet formálunk eszmeiségéről, munkásságáról és tanításairól, az eme tanokkal szembeni kritikai észrevételeket állítom szembe a weberi toposzokkal.

Weber kritikák, ahogy azt a megfogalmazás is sugallja, több szerző érintett ebben a gigászi politikai-filozófiai eszmepárbajban, és hogy melyikük győz? Kie lesz vajon a végső üdvözlés, nem tiszte e disszertációnak. Magam csupán betekintést kívánok nyújtani Max Weber, Leo Strauss és Polányi Mihály által megfogalmazott elméletek csataterére, ahol ütköztetett vélemények, kiragadott gondolatok, és megannyi weber kritika találkozik a weberi tanokkal. Mit is jelent a politikatudomány-feladatfelfogása? Hogyan is tudjuk megragadni eme igencsak mélyreható és komplex eszmerendszer – felfogások ütköztetéseit, egymásra gyakorolt hatásmechanizmusait, egyedi válaszreakcióikat a politikatudomány-feladatát illetőleg és egymás nézetrendszereire vonatkozó kritikai jellegű megállapításait? Mind a kérdésfeltevés mind a reá adott válaszok is komplex – más szóval összehasonlító vizsgálatot igényelnek. A választott témakörrel kapcsolatosan felvethető az a kérdés, hogy: „Miért is ezen kiválasztott négy szerző egymásra hatását (kritikai nézeteiket és eltérő politikatudomány-feladatfelfogásukat) kívánom

doktori kutatásom górcsővé tenni?” – A választ úgy tudnám megragadni, hogy eme „szerző-négyes” tagjai hatással voltak egymásra, egyes nézeteik kialakításában – ilyen egyedi nézet maga a politikatudomány-feladatfelfogás koncepciók összehasonlító vizsgálata is.

Hiszen a Max Weber által kialakított és teret hódított koncepció számos kritika tárgyát képezte, a szóban forgó három „Weber kritikus” szerző ecsetvonásaiban (műveiben és értekezéseiben) is egyaránt. Leo Strauss, Polányi Mihály és Eric Voegelin számára egyaránt kritikai alappá vált a weberi eszmerendszer, főként annak nihilizmus – pozitivizmus – és objektivizmus (értéksemlegesség) kritikája révén. Ezen, megegyező weberi tanokhoz való kritikai viszonyulás azonban eltérő utakon keresztül realizálódott a három különálló kritikai gondolkodás kikristályosításakor. Mindhárman (Strauss, Polányi és Voegelin) is egyaránt kritika alá vonják Weber megállapításait, azonban ezt mindannyian eltérő problémák, kérdésfeltevések, alaphipotézisek, egyedi fogalomhasználat, módszertan, példabemutatás segítségével illusztrálják a számunkra. Továbbá eltérő politikatudomány-feladatfelfogás koncepciók bontakoznak ki a három Weber kritikából, melyeknek egyedi csak rá jellemző végcélja is van.

Az értekezésem címe: *Az államtudomány és politikatudomány határterületei a XX. századi államelméleti gondolkodásban*. A disszertációt megelőző kutatásaim és elemzéseim középpontjában Max Weber tudományos munkássága állt, ennek okán kezdtem el kutatni, hogy a weberi tanok és kinyilatkoztatások elvezetnek e annak kritikai vetületéhez. Így jutottam el Leo Strauss és Polányi Mihály írásain és művein át ahhoz a felismeréshez, hogy e három szerző a politikai-filozófiai térben egy diskurzuson belül foglal helyet, csak másik széken ülnek a vitában. Kritikai érvrendszereikben támadják a Max Weber által megalkotott, vagy az életművéből kiragadott toposzokat. A két szerző Weber-kritikájával egy termékeny politikai-filozófiai és társadalomtudományi vita vette kezdetét, melynek rekonstrukciója során az igazságkérdés eldöntését nem tekintjük a disszertáció feladatának. Ehhez a vitához csatlakozik továbbá Eric Voegelin is. Az értekezés alapvető célja a három eltérő gondolati irányzat képviselőinek és álláspontjaiknak a bemutatása, s ennek során a műveikben megjelenő elméletalkotói egyediség-eredetiség felmutatása, és a hermeneutika, a diskurzuselmélet, játékelmélet segítségével ezek kritikai szembesítése. Meggyőződésem, hogy a téma magának a feldolgozásának módjától is egyedivé és érdekessé válik a tudományok művelői s az érdeklődő olvasóközönség számára, mivel ismereteim szerint sem Max Webert, sem kritikusait, Leo Strauss, Polányi Mihályt így még szembesítették egymással. Ezen túlmenően a recepciókutatásban is új kvalitatív eredmények érhetőek el, hiszen Polányi Mihályról s a Weber-kritika összefüggésében körvonalazódó államelméletéről igen csak kevés információval rendelkezünk.

Meggyőződésem, hogy a tervezett disszertáció és a belőle remélhetőleg kibontakozó államelméleti kutatás új horizontot nyit a kvalitatív módszereket alkalmazó tudományágak (jogtudomány, szociológia, államelmélet, politológia, történelemtudomány, vallástudomány, etika, politikai filozófia) valamint a diszciplináris határokat átlépő elméletek (racionális döntésmélet, játékelmélet, diskurzuselmélet) együttműködése számára.

Jelen kutatási területen jellemzően Max Weber, Leo Strauss és Eric Voegelin nézetrendszerinek összehasonlító elemzéseivel találkozunk, főként monográfiák, tanulmánykötetek, recenziók, és e kutatókat mélyrehatóan tanulmányozó interdiszciplináris¹ (közigazgatási, államtudományi, politikatudományi, szociológiai, társadalomfilozófiai, jogi vagy éppen politikai filozófiai) tanulmányok formájában. Azonban Polányi Mihály eszmerendszerére fókuszálva, különös hangsúllyal és tekintettel a Polányi életműben kimutatható államelméleti és politikatudományi gondolatok és kinyilatkoztatások széles spektrumára – nem rendelkezünk oly mértékű releváns tudásbázissal, mint az előbbieken felsorolt szerzők és mögöttes gondolataik esetén. A modern magyar államtudomány és a modernitás talaján álló politológia nem lenne ugyanaz Polányi Mihály eszmei és gyakorlati jelenléte nélkül. Ezzel kapcsolatos azon szerzői meglátásom, miszerint Polányi Mihály recepciója elkerülhetetlen hozadéka jelen disszertációnak. A cél hasonlatos, mint ahogyan azt Hannah Arendt² is megjegyzi: „...Nem kevesebbre vállalkozom, mint, hogy megalkossam, amely eddig még nem létezett: Immanuel Kant politikai filozófiáját”. Hasonlatos, hiszen magam sem vállalkozom kevesebbre, mint: „...Polányi Mihály államelméleti és politikatudományi recepciójának megírására”.

A kutatás egyik alapkérdése, hogy Polányi Mihály tudományelméletének alapjául szolgáló társadalomfilozófiai felfogás értelmezhető-e politika és államelméleti nézőpontból? A tudományelméleti és más írások társadalomfilozófiai elemzéseiben megjelenik-e egy rekonstruálható politika- és államelmélet? Feltevésem szerint ezzel összefüggésben politika- és államel-

¹ Az interdiszciplináris mellett jelen tudományágra alkalmazható a multidiszciplináris megközelítés.

² Arendt szerint, ha a filozófia nem talált választ a „mi a politika” kérdésére, akkor ez annak köszönhető, hogy minden nagy gondolkodó az emberrel foglalkozott, mondván, a politika az emberek pluralitásának tényén alapul. Arendt elutasítja a policy-re összpontosító elgondolásokat, amelyek a cselekvéseket előre meghatározott célok elérésében mutatott hatékonyságuk felől ítélik meg. Arendt a cselekvés performatív jellegét radikalizálva, a cselekvő politikát az előadás virtuozitása felől ítéli meg. Arendt nyomán kijelenthetjük, hogy az Egyesült Államok függetlenné válása, amelynek eredményeképpen egy teljesen új politikai szisztéma [polity], egy nagy területi kiterjedésű köztársaság jött létre, azt mutatja, hogy valami új létrehozása par excellence politikai tett. A politikai tér szubsztanciájának vizsgálata során eljutottunk az arendti igazsáig: a politika terét nem az emberek bensője hordozza, hanem az emberek kontextusbeli viszonyrendszere, amely a politikai gondolkodás alapján reprezentatív jelleggel bír.

méleti nézőpontból is meg lehet fogalmazni Polányi tudomány- és tudáselméletének az eredetiségére irányuló kérdést. Polányi Mihály nem írt ugyan önálló monográfiát államtudományi szempontból releváns téziseiről, azonban a tudományelméletének alapjául szolgáló társadalomfilozófiai felfogásból rekonstruálható egy önállóan tekinthető politika- és államelméleti koncepció, melynek körvonalai a Weber-kritikák összefüggésében rajzolódni kezdnek ki. Feltéve, hogy szerint „hallgatolagos tudás” (tacit knowledge) és a „személyes tudás” (personal knowledge) elméletének társadalomfilozófiai kontextusában rejlő politika- és államelmélet önállóan is megállja a helyét az államról szóló szigorúan tudományos diskurzusokban, és ebben az értelemben is aktualitással és relevanciával bír a 21. században.

„...A tudományt semmilyen más módon nem lehet szervezni, mint azzal, hogy garantáljuk minden érett tudós teljes függetlenségét. Ekkor ők a lehetséges felfedezések egész területén szét fognak oszlani, s mindegyikük ahhoz a feladathoz kezd, saját egyedi képességeire támaszkodva, amely a leggyümölcsözőbbnek tűnik számára”³ „Polányi Mihály... annak a legendás tudósgenerációnak volt tagja, amelyet Neumann János, Szilárd Leó, Szent-Görgyi Albert, Wigner Jenő és Teller Ede neve fémjelzett”⁴. A budapesti egyetem orvoskarán 1914-ben avatták doktorrá, ám nem tartozott azon tudósok közé, akiknek pályafutása csupán egyetlen felfedezés köré rendeződött, így természettudományi és társadalomtudományi munkássága egyaránt jelentősnek tekinthető. Polányi társadalomtudományi érdeklődése berlini évei alatt alakult ki, amikor is bátyával, Polányi Károllyal és barátaikkal vitázva tanulmányozták a közgazdaságtan világát. A későbbiek folyamán a közgazdaságtani elemzések mellett Polányi a legkülönbözőbb társadalomtudományi részterületek problémáinak elemzéseivel foglalkozott, etikai, vallásfilozófiai, esztétikai, jogfilozófiai, szociológiai és politológiai tanulmányokat is írt.

A tudományfilozófiai felfogását összegző főműve, az 1958-ban megjelent *Personal Knowledge* az emberi tudás minden formáját a maga mindenkori személyhez kötött meghatározottságában ragadja meg. Polányi sajátos tudományfelfogásának kiindulópontjáról az alábbi idézet ad felvilágosítást: „...A tudomány természetéről és feladatáról kialakított elképzelésem, a marxista elmélethez hasonlóan, a gondolkodás társadalmi szerepének egész kérdéskörét érinti. Későbbi írásaiban pedig ez a kontextus már kozmikus léptékűvé válik. Tudományos vélekedésem igazolását azonban végső soron mindig önmagamban találtam meg. A miértekre egy ponton túl már csak azt tudom válaszolni: '...mert így hiszem'.”⁵. Polányi úgy véli, hogy minden tudományos kutatás, fogalom- és elméletalkotás, tanítás előfeltételét a tudós személyes

³ Polányi, 1992b, 13

⁴ Polányi, I.m, 320

⁵ Polányi, 1997, 10

hite és meggyőződése képezi, amely által egyáltalán kapcsolódni tudna „dolgok” átfogó rendszeréhez. A tudomány „természetét” vizsgálva abból indul ki, hogy a megismerés mindig valamilyen előzetesen létező, azaz ontológiai értelemben „valóságos dolgot” feltételez, így a tudományos tételek, ismeretek lényegüket tekintve eleve részei a valóságnak, illetve eleve a valóságra vonatkoznak. A tudomány a már meglévő ismeretanyagot folyamatosan a valóság új megismerési formáival próbálja meg kiegészíteni, de az új megismerés vagy felismerés alapulhat a már meglévő ismeretek kritikai elemzésén is. Ezért a tudományos megismerés normálformájában a kutatók feltételes kijelentéseket tesznek, amelyek Polányi szóhasználatában csupán „munkahipotézisek”. Egy munkahipotézis csak annyiban érvényes, amennyiben azt megfigyelési adatok, illetve érvek alátámasztják.

Mint azt az értekezés címe: „Az államtudomány és politikatudomány határterületei a XX. századi államelméleti gondolkodásban” is jelzi, a dolgozat arra irányuló elméleti kísérlet, hogy megragadja, hol húzódik meg az „államtudomány” és a „politikatudomány” határterülete a XX. századi államelméleti gondolkodásban, diskurzuselemzés által, bevonva a politikai-filozófia mellett (a társadalomtudományt, a filozófiát, a valláselméletet, a szociológiát, és nem utolsósorban a játékelméletet).

A dolgozatot megelőző kutatásaim és elemzéseim középpontjában Max Weber tudományos munkássága állt, ennek okán kezdtem el kutatni, hogy vajon a weberi tanok és kinyilatkoztatások elvezetnek-e annak kritikai vetületéhez. Így jutottam el Leo Strauss és Polányi Mihály írásain és művein át ahhoz a felismeréshez, hogy e három szerző a politikai-filozófiai térben egy diskurzuson belül foglal helyet, csak másik széken ülnek a vitában. Kritikai érvrendszereikben támadják, a Max Weber által megalkotott, vagy az életművéből kiragadott toposzokat, amelyekre reflexiókat megfogalmazni nemcsak illő volt, de egy termékeny politikai-filozófiai és társadalomtudományi vita vette kezdetét a hármuk „csatározásából”.

Fontos letisztázni a disszertáció kezdeti szakaszában, eme disszertációnak nem tisztje eldönteni, hogy a vitában álló felek, mondhatni reflexiós diskurzusban lévő társadalomtudományi aktorok között kinek van igaza? kérdésköre nem e disszertáció tárgya.

Jelen disszertáció tudományos értekezés, amelynek feladata, hogy bemutassa a három eltérő gondolati irányzat képviselőit, értelmezze a bennük és műveik alapján megjelenő egyediséget („quo vadis”), valamint rámutasson az egyediségükben benne rejlő kritikai észrevételekre, egymásra gyakorolt hatásaira, napjainkra átformálódott társadalomképünkre adekvát kérdések felvetése által, a játékelmélet, mint különös társadalomtudományi diszciplína becsatornázásával.

Meggyőződésem, hogy a téma magának a feldolgozásának módjától is egyedivé és érdekessé válik a tudományok művelői a szakmaiság tagjai és mindennemű olvasó számára egyaránt, hiszen sem Weber sem kritikusait nem vették egy műben, akár disszertációban eddig ilyen alaposan górcső alá. Nem került a tudományos megismerés vizsgálatának keresztüztüzebe e három szerző (Max Weber, Leo Strauss, Polányi Mihály) által alkotott triumvirátus, amelyben diskurzusváltásoknak lehetünk szemtanúi a műveikben és a bennük lefektetett elméletekben és eszmerendszerben.

A neo-weberiánus megközelést kívánom ötvözni POLÁNYI *personal knowledge* (Személyes tudás) elméletével. Véleményem szerint a WEBER által elgondolt államrezon a neo-weberiánus tézisekkel kiegészül s nem önmagát bontja fel alkotóelemeire. Ahogyan a kritika sem semmisíti meg végérvényesen magát a kritika tárgyát, csak annál mélyebb elmélyült gondolkodásban fogalmazza újra a problémát – a probléma is és így a kritika is tovább él, egy másik diskurzusban, másik szemüveglencsén keresztül.

Végeredményben Polányi is abban hitt, hogy megvalósítható egy „tudomány által determinált valóság”, amelyben a minden eddiginél nagyobb polgári szabadság válik (Polányi szavai szerint a tudós önnön ítélete által) szuverén és ennek hatására önálló, gondolkodó entitássá szelődül a weberi kritika. Ugyanakkor nem elhanyagolva STRAUSS modenég válságának a politikai filozófiára gyakorolt „visszatérés a klasszikus politikai filozófiához” tézisét, amelynek hatására a straussi szoros olvasat által megláthatjuk azt, amit maga Weber, Polányi és akár azt is, amit Strauss gondolt.

Természetesen ehhez a szakirodalom (pl.: Polanyiana folyóirat) Polányi értelmezéséhez elengedhetlen forrásként tartalmaz sok kiaknázatlan kérdéskört, amelyek felhasználása e disszertáció-tervezetben indokolt. Ergo a szakirodalmi tájékozottság és tisztánlátás fontos.

A weberi államrezon, ha módosított formában is, de napjaink államelméleti-politikai-társadalomfilozófiai és politikai filozófiai rendszerét és főbb kérdéseit, szinte minden működési fázisát változó formációkban ugyan, de áthatja, hatás-ellenhatás és ok-okozati összefüggés relációi révén. Weber ma is aktuális, ahogyan Polányi és Strauss kritikai észrevételei is egyaránt. A kulcsszó itt az egyetlenben, megtalálni ama kényes egyensúlyi állapotot, amelyben a kritika nem válik holmi vádirattá a doktorandusz kezében (s nem kísérel meg valótlan következtetéseket levonni a féligazságokból), azon egyensúlyi állapotot értem ez alatt, amelyben maga Weber,

Polányi és Strauss is mint meghatározó aktorok vannak jelen s nem egymást kioltva, hanem egymást erősítve. Ugyanis a kritika csupán időlegesen (függően a kontextuális keretektől) megrendíteni kívánja az addig merevnek hitt elméleti és gyakorlati konstrukciókat, amelynek hatására új fellángolást, új „társadalmi szerződét” köthetnek a tudósok és gondolkodók a kritika tárgyáról és magáról a kritikákról egyaránt.

A kritika az én érvrendszeremben részét képezi a weberi fogalmi repertoárnak, hiszen a kritika által válhatunk mi emberek, mi, mint társadalom, mi, mint „poliszlakók” zoón politikonná. Józan ész és ítéleterő nélkül a vak szerencsére lenne bízva a sorsunk, csupán kuruzslók lennénk abban a térben, melyet elemezni volna jó. Ehhez kell s szükséges a kritikai, elemzői és szoros olvasati látásmód (amelyhez kiváló táptalajt nyújt Strauss és Polányi érvrendszere egyaránt), amely bepillantást enged e triumvirátus vitájába.

Jelen disszertációnak az egyedisége magában a megközelítési módban keresendő, ugyanis e három szerzőt nem sokszor elemezték vitapartneri minőségükben, egymásra reflektálva. Továbbá eme disszertáció egyedisége a belőle származó Strauss, Polányi és Weber recepció, melyek csupán mélyíteni igyekeznek a magyarországi recepció-kutatások széles spektrumát. Mindezzel hozzájárulva a recepciókutatás szélesítéséhez és elmélyüléséhez.

A saját megközelitésem egy mondatban összegezve: a neoweberiánus megközelítés, a társadalomfilozófiai személyes tudás koncepció és a hermeneutika komplex eszmerendszerét jelenti. Hannah Arendt⁶ hasonlóan én is olyasmire vállalkozom e disszertáció megírásával, amelyre előttem még soha: megalkotni a triumvirátus (Weber, Strauss és Polányi) eszmerendszerének kritikai egymásra-hatását. Kiemelt figyelemmel eljárva a kutatás során a kutatási eredményeket torzító hatások mérséklése okán.

E kérdéseken túl abban nyújt és mutat újat eme disszertáció, hogy eddig Max Weber külön vették elemzésük górcsőbe alá a Weber kutató szerzők. Jelen disszertáció arra vállalkozik, hogy egyesítse a weberi tanokat az azokra adott Weber kritikákkal. Hogy ezen az úton előre haladhassunk, meg kell értenünk Max Weber, Leo Strausst és Polányi Mihályt, hogy hármuk politikai-filozófiai elméleteinek súlya és viszonyrendszere kivilágosodott képet fessen számunkra a csillagokkal teli égbolton.

⁶ „Arra vállalkozom, amire eddig senki sem előttem, megalkotni Immanuel Kant politikai filozófiáját.” /Hannah Arendt/

II. fejezet: Alkalmazott kutatás-módszertan

A disszertáció preferált módszerét, a terminológiai elemzést, igyekeztem előre jelezni a mű legelején található mottókkal: az autoritás és legitimitás tematikáját lehetőleg mentesíteni kell a szavak kétes értelmétől (Grotius), törekedni kell tiszta fogalmakra (Max Weber), fel kell vállalni a fogalomtisztázást és a fogalomteremtést is (Kulcsár Kálmán).

A terminológiai elemzés középpontjában a következő kérdések állnak: az elemzés tárgyát képező magyar (nyelvű) szakirodalomban, az egyes anyagokban milyen fogalmi hálóval dolgoznak; a kulcsfogalmakat definiálják-e, s ha igen, hogyan; a külföldi elméletek és koncepciók adaptálása során törekednek-e az ott található terminológia (terminológiák) következetes átvételére. Az alapkérdés az, hogy a Max Weber által megfogalmazott eszmerendszert értelmezhetjük-e Leo Strauss és Polányi Mihály által megalkotott Weber kritikák tükrében.

A disszertációban tételesen bizonyított válasz az, hogy a weberi tanok a weberi kritikák kereszttüzében születtek meg, de önálló entitásként is megállják a helyüket a politikai-filozófia terepasztalán. A terminológiai elemzés jelentős hozadékanak azt tartom, hogy amennyiben a weberi tanok mellett a weberkritikákat is adaptálja, ebben az esetben olyan komplex eszmerendszerben válik elemezhetővé maga Max Weber, amelyben eddig aligha volt része.

2.1. Az államtudomány és politikatudomány határterületei⁷ a XX. századi államelméleti gondolkodásban, avagy egy PhD. kutatás közigazgatási⁸ relációi

A XIX. század végén bebizonyosodott, hogy a piaci integráció maradéktalan uralma – amelyben a társadalmi problémákat a „láthatatlan kéz” kezeli – megbukott. Állami integráció, állami szabályozás és ellenőrzés vált szükségessé, amelyet a piaci integráció mellett – és nem helyette – kiépítettek. Ez volt a bismarckiánus állam. Tartós, perspektivikus kiutat azok az országok találtak, amelyek a közintézmények működését alapjaiban átalakították a piaci szemlélet és a módszerek alkalmazásával.

2.1.1. A közigazgatás átalakulása piaci mechanizmusok által

Először alkalmassá tették a közintézményeket a versenyre, a szabályozó-ellenőrző funkció és a szolgáltatási funkció szétválasztásával, és egyéb ösztönzők bekapcsolásával, amelyek

⁷ A határterületek és viszonyrendszerük a téma vonatkozásában: közigazgatás, társadalomfilozófia, hermeneutika, klasszikus filozófia, (a témákat, tématerületeket súlyozni kell, mennyire releváns az előfordulásuk). – A szerző -

⁸ Lásd erről bővebben Fábíán Adrián (2018): Közigazgatás-elmélet (a második átdolgozott kiadás javított kiadása), Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs.

a közintézmények közötti versenyt tették lehetővé. A lényeg, hogy erős, rugalmas és alkalmazkodóképes kormányzat működhessen.

A második szakaszban kapcsolhatók be a magánvállalkozások és a civil társadalom szervezetei. Az állam által létrehozott nonprofit szervezetek közintézményi, magán és civil szervezetek társulásait alakították ki és többek között privatizáltak is. A privatizáció tehát nem „panacea magna”, hanem egy eszköz a sok közül.

A reformok harmadik szakaszában a szabályozott piacot – aki szabad piacot mond, az vagy tudatlan, vagy lopni készül – legitimálni kellett a társadalom, a különböző csoportok előtt. Angliában például ezt szolgálták az „Állampolgári Szerződések” (Citizens Charter).

2.1.2. *Etimológia és szóhasználat: bürokrácia*

A kifejezés bürokrácia utalhat mind a testület nem választott irányító tisztviselők és egy közigazgatási döntéshozatal csoport. Történelmileg a bürokrácia olyan kormányzati igazgatás volt, amelyet nem megválasztott tisztviselőkkel dolgozó osztályok irányítottak.

A bürokrácia kifejezést Jacques Claude Marie Vincent de Gournay (1712-1759) francia közgazdász találta ki a 18. század közepén. Gournay soha nem írta le a kifejezést, de később egy kortárs levele idézte: A néhai M. de Gournay néha azt szokta mondani: "...Van egy betegségünk Franciaországban, amely tisztességes ajánlatot tesz arra, hogy pusztítást végezzen velünk; ezt a betegséget bürokáciának hívják." Néha "bürokrácia" címszó alatt szokta kitalálni a negyedik vagy ötödik kormányformát. Az első ismert angol nyelvű használat 1818-ra nyúlik vissza, Lady Morgan ír regényíró azzal a készülékkel hivatkozott, amelyet a britek az ír gyarmat leigázására használtak, mint "...a bürokrácia, vagyis irodai zsarnokság, amelynek révén Írországot már régóta kormányozzák". A 19. század közepére a szó semlegesebb értelemben jelent meg, utalva a közigazgatás olyan rendszerére, amelyben a hivatalokat nem választott hivatásos tisztviselők töltötték be. Ebben az összefüggésben a "bürokráciát" a vezetés különálló formájának tekintették, amely gyakran alárendelődik a monarchiának. Az 1920-as években a német szociológus, Max Weber kiterjesztette a meghatározást minden olyan adminisztrációs rendszerre, amelyet képzett szakemberek végeznek rögzített szabályok szerint. Weber a bürokráciát viszonylag pozitív fejleménynek tekintette; azonban 1944-ig Ludwig von Mises osztrák közgazdász a náci rezsimben szerzett tapasztalataival összefüggésben úgy vélekedett, hogy a bü-

rokrácia kifejezést "mindig nem megfelelő jelzéssel alkalmazták", 1957-re pedig Robert Merton amerikai szociológus azt javasolta, hogy a "bürokrata" kifejezést lett egy „jelzőt”, a „Schimpfwort” bizonyos körülmények között. A "bürokrácia" szót a politikában és a kormányban is rosszzalló hangnemben használják a dolgokat megnehezítő hivatalos szabályok megvetésére. A munkahelyeken a szót nagyon gyakran használják olyan bonyolult szabályok, folyamatok és írásbeli munkák hibáztatására, amelyek megnehezítik valaminek a megvalósítását. A társadalmi-bürokrácia ezután bizonyos társadalmi hatásokra utalna, amelyek befolyásolhatják a társadalom működését.

Napjainkban a bürokrácia az adminisztratív rendszer, amely minden nagy intézményt irányít, legyen az állami vagy magántulajdonban. A közigazgatás számos joghatóságon és aljoghatóságon példázza a bürokráciát, de ugyanígy az üzleti vállalkozás központi hierarchikus felépítése is. A bürokrácia egy politikai elméletben főleg a menedzsment központosított formája, és általában megkülönböztethető az adhokráciától, amelyben a menedzsment inkább a decentralizáció felé hajlik. Különböző kommentátorok megjegyezték a bürokráciák szükségességét a modern társadalomban. Max Weber (1864-1920) német szociológus azzal érvelt, hogy a bürokrácia jelenti a leghatékonyabb és legracionálisabb módszert az emberi tevékenység megszervezésére, és hogy a rend fenntartása, a hatékonyság maximalizálása és a favoritizmus megszüntetése érdekében szisztematikus folyamatokra és szervezett hierarchiákra van szükség. Másrészt Weber a korlátlan bürokráciát az egyéni szabadság veszélyeztetéseként is látta, azzal a lehetőséggel, hogy az egyéneket a szabályalapú, racionális ellenőrzés személytelen „vasketrecébe” csapdázhatja. A modern bürokrácia meghatározása szerint négy jellemzőből áll: (1) *hierarchia* (világosan meghatározott kompetenciakörök és munkamegosztás), (2) *folytonosság* (olyan struktúra, ahol az adminisztrátorok teljes munkaidős fizetést és előleget kapnak a struktúrán belül), (3) *személytelenség* (előírt szabályok és működési szabályok helyett önkényes cselekedetek), és végül, de nem utolsósorban (4) *szakértelem* (a tisztviselőket érdemei alapján választják ki, kiképezték őket, és hozzáférnek az ismeretekhez).

Max Weber bürokráciaelmélete az államot, mint a „politikai uralom üzemét” az *igazgatási személyzet testesíti meg* kifelé. A modern állam ugyanúgy „üzem”, mint a modern gyár. A modern bürokrácia az igazgatási apparátus, a hivatalnoksereg, amelyet a politikusok irányítanak. A modern állami szervezet (a „bürokratikus apparátus”, avagy a „hivatalnoki testület”) a hatalom koncentrációjaként jelenik meg. A modern államban a valódi uralom a hivatalnoki testület kezében van.

Az értékek, célok, amelyeket a klasszikus weberi, wilsoni modell teoretikusai megfogalmaztak (GULICK, URWICK, TAYLOR), ma is érvényesek. Egy adott közfeladatot a lehető legteljesebb mértékben végrehajtani a rendelkezésre álló erőforrások lehető legkisebb mértékű igénybevételével, alapvető tényezője volt a klasszikus iskolának. A közigazgatási szerveknek a lehető legjobb teljesítményt kell elérniük: a közjavakat a lehető legjobb minőségben és legnagyobb mennyiségben kell előállítaniuk, tehát az eredményesség követelménye ma is változatlanul fennálló követelmény. Az azonban vitatható, és számosan vitatták is, hogy ezen értékekhez milyen mértékben tartozik hozzá, illetőleg ezekkel egyáltalán összefügg-e a hierarchia, a felső vezetés erős kontrollja, a tekintély, a központosított szervezet, a jog által meghatározottság. A következőkben az egyes modellek, irányzatok bemutatása során a közigazgatási reformokkal kapcsolatos relevanciát keressük, minden irányzat maradéktalan bemutatására természetesen nincs mód.

A klasszikus bürokratikus modell vizsgálódásai középpontjában a bürokrácia, a közigazgatás egésze vagy annak szervezeti egysége áll. E modell jellemzője a hierarchikus struktúra, a kontroll, az autoritás, a politika és a közigazgatás szétválasztása, az érdemeken alapuló kiválasztás és elismertetel, centralizáció. (fő képviselői: WEBER, WILSON, GULICK, URWICK) A wilsoni-weberi modell fenti bemutatását kiegészítve, GULICK állítása szerint az emberi munkamegosztás hajtóereje a tudás gyarapodása.⁹ A sokféle tudás kellő megszervezése azonban a szervezeten belüli egyre szorosabb integrációt követeli meg, tekintettel arra, hogy a különböző specialitással bíró tudáselemek közötti szinergiák egyre jelentősebb értéket képviselnek. A munkamegosztás tehát létrehozza a megosztott területek összekapcsolásának igényét, amit a megerősített vezetői funkció tud kielégíteni. Míg WILSON a demokratikus választások útján mandátumot nyerő Törvényhozást helyezi a közigazgatási középpontba, addig GULICK ezt a funkciót a végrehajtó hatalom vezetőjére, a közvetlenül választott elnökre telepíti. A klasszikus bürokratikus modell tudományos vizsgálatának két eltérő nézőpontú, de egyenlő magyarázó erejű elmélete alakult ki: a politikatudományi és a tudományos munkaszervezési irányzat. A politikatudományi irányzathoz szokás sorolni az említett Woodrow WILSON mellett Frank Johnson GOODNOW-t és William F. WILLOUGHBY-t¹⁰. Wilson fő állítása az, hogy a nem demokratikus, de hatékony bürokrácia és a demokratikus alapokon nyugvó politikum összehangolható, miközben mindkettő megtarthatja előnyös tulajdonságait. GOODNOW ugyanezen

⁹ GULICK, Luther: Megjegyzések a szervezetelméletéről. In: LIRINCZ Lajos (szerk.): Közigazgatás-tudományi antológia. Első kötet. Unió Lap- és Könyvkiadó Kft. 2003. 154. oldal.

¹⁰ LIRINCZ Lajos (szerk.): Közigazgatás-tudományi antológia. Első kötet. Unió Lap- és Könyvkiadó Kft. 2003. 17-18.

alapokon azt állította, hogy a politikum a közösségi akaratképzés területe, a közigazgatás pedig a közösségi akarat végrehajtásának eszköze, e kettő pedig két eltérő minőséget alkot. WILLOUGHBY javaslata szerint az adminisztráció élén álló elnök része ugyan az igazgatásnak, de mint az igazgatási hatalmat gyakorló entitást, el kell választani a végrehajtás intézményrendszerétől. Az elnökre alkalmazni kell a politikum feletti demokratikus kontroll szabályait, nem lehet azonban vele szemben a végrehajtási intézményrendszerre irányadó hatékonysági követelményeket alkalmazni.¹¹ A klasszikus irányzaton belüli másik iskola a tudományos munkaszervezés, amely Frederick W. TAYLOR és Henry FAYOL nevéhez köthető. Elképzelésük lényege, hogy bármely szervezetben meg lehet találni a működési hatékonyság forrásait a nagy tömegű feladatok rutinizálása útján, azzal a különbséggel, hogy míg TAYLOR az ipari termelőmunka vizsgálatával kapcsolatban fogalmazta meg állításait, addig FAYOL kimondottan a vezetés, irányítás problematikus elemeire összpontosított.¹² Az újbürokratikus modell vizsgálódásai középpontjában a döntés áll, jellemzője a logikai pozitívizmus, a működési folyamatok vizsgálata, a rendszerkutatás, és a gazdálkodástudomány eredményeinek felhasználása. Az újbürokratikus célok, értékek megegyeznek a klasszikus bürokratikus értékekkel. Az újbürokratikus iskola megközelítése a döntés mozzanatára és folyamatára lényegesen nagyobb hangsúlyt helyez a klasszikus iskolánál. A döntés mozzanata e megközelítés szerint tisztán racionális, egy adott cél elérését szolgálja. Az újbürokratikus modell racionalitás iránti igényét szolgálta a tudományos munkaszervezési irányzat által korábban, üzleti környezetben létrejött eszközeinek továbbfejlesztése, mint az operációkutatás, a programértékelés és ellenőrzés (Program Evaluation and Review Technique).¹³ A közigazgatási folyamatok jobb szervezését és működtetését kézenfekvően támogatták a különböző költségvetési tervezési és finanszírozási rendszerek is. Az újbürokratikus megközelítés eszköztára folyamatosan bővül. Az eszközök bővülésének hajtóerejét képezi a piaci döntéstámogató eszközök fejlődése és az ezek közszférára adaptálásával kapcsolatos piaci nyomás. Így került át a közigazgatás tudományba a kibernetika, az ökonometria, a magasabb fokú statisztika, majd később a folyamatmenedzsment (Operations Management), a minőségmenedzsment (TQM= Total Quality Management), a kiegyensúlyozott mutatószám rendszer (Balanced Scorecard) közszektor számára készített változata vagy a tudásmenedzsment (Knowledge Management). Lényegében a Taylorizmus késői továbbélésének

¹¹ Uo. 18.

¹² Uo. 19.

¹³ Uo. 30.

tekinthetjük azt a mozgalmat, amely az irodai informatikai alkalmazásokat igyekszik a közigazgatás számára felhasználhatóvá tenni, ide sorolhatjuk a különböző irodai szoftvergyártók programszervező, szövegszerkesztő, stratégiatervező, kontrolling, stb. alkalmazásait is.

2.1.3. *Forráselemzés, dokumentumelemzés, történeti és a komparatív összehasonlító módszer alkalmazása a kutatás során*¹⁴

A disszertáció elméleti megalapozását/forrásait tekintve elsősorban a kortárs német és angolszász politológia és társadalomtudományok politikai-filozófia irodalma képezi, minthogy ezek módszeres összegyűjtése, feldolgozása elemzése ösztönzött legelőször, eme összegző mű megírására. Az így behatárolt szakirodalomba beválogattam magyar nyelvű anyagokat (fordításokat) és nem kifejezetten politológiai műveket is abból a megfontolásból, hogy akkortájt a nyelvi és politikai korlátok miatt a magyarra fordított anyagokat lényegében, mint magyar anyagokat kezelték, másrészt a kortárs magyar politológia hőskorában általános volt az interdiszciplináris érdeklődés, a más diszciplínák (filozófia, szociológia, társadalomelmélet, közgazdaságtan) iránti nyitottság. A magyar források közül a politikai-filozófiaimonoográfiákat ki kell emelnem még politológiai kézikönyveket, amelyeket a súlyuknak megfelelő mértékben és intenzitással elemeztem. A források egy másik nagy csoportját az politológiailag releváns weberi kritikákat tartalmazó „nyugati” szakirodalom alkotja.

Jelen disszertáció a Weber-szövegek mikroelemzésére épül, a rájuk adott kritikai észrevételek, eszmerendszerek bevonásával (lásd Strauss és Polányi Weber kritikája).

2.1.4. *Kvalitatív kutatási módszertan*^{15,16} *alkalmazása:*

- Dokumentumelemzés: kiemelten a Polanyiana Folyóirat köteteiben megjelenő reflexiók Polányira.
- A kutatási szakaszban Polányit nem annyira társadalomtudósként, hanem inkább kémikusként azonosítják, és társadalomfilozófiai ihletésű művei, pl. Personal Knowledge

¹⁴ Központi elem a kutatási szakaszban és így magában a disszertáció megírása kapcsán a kontextus, a paradigma helyzete és milyensége.

¹⁵ Elsődleges (primer) kutatási területek: politikatudomány, államtudomány, jogtudomány, történettudomány, szociológia, politikai filozófia, közigazgatás, társadalomfilozófia, recepció-elmélet, hermeneutika.

¹⁶ Másodlagos (szekunder) kutatási területek: politikai pszichobiográfia, játékelmélet, racionális döntésemélet.

1958, lassan a feledés homályába vésznek. Ennek okán kívánom elsőként megkonstruálni a legteljesebb Polányi-recepciót, a magyar recepciókutatás és államelmélet szolgálatában.

- Eredeti művek olvasása (Max Weber, Polányi Mihály és Leo Strauss), a torzító hatás elkerülése érdekében a fogalmak pontos megfeleltetésére való törekvés a disszertáció elkészítése során. További nyelvi torzító hatásként értelmezem, azon jelenségeket, amelyek az eredeti műveket pontatlanul, vagy éppenséggel nem megfelelő kontextusban interpretálják a hallgatóság/olvasóközönség irányába, mivel ezek torz üzeneteket is hordozhatnak, amelyre a mű eredeti szerzője nem is gondolt, avagy nem is gondolhatott. Ergo fokozottan kerülni kell a disszertációban, annak írása és megkonstruálása alatt a „társadalomtudományi adaptációs anomáliákat” (a szerző).
- Az eredeti művek mellett fokozottan ügyelve a fordításokra a magyar nyelven íródott egyedi tanulmányok/fordítások beintegrálása a kutatási szakaszban.
- Intenzív önreflexió (a tudományterületre gyakorolt hatása, napjainkban tapasztalható folyamatokra való aktualizálása – lásd szekunder kutatás),
- A „recepciókutatás”, mint új kvalitatív kutatási módszer; hermeneutika, mint alkalmazott „kvalitatív kutatási módszertan”.

Veszélyes ugyanakkor a feltérképezést mechanikai műveletnek tekinteni, a nem megfelelően végzett információ-szerzés téves következtetésekhez vezethet. Az egyik nehézség a nyelvi sajátosságokra vezethető vissza. Az információ-szerzést megkönnyíti a ‘közös nyelv’, azaz hogy a tudományos életben szinte mindenki használja az angol nyelvet és az ismeretek döntő része elérhető angolul. Ez azonban veszélyeket is hordoz magában: a tükörfordítás nem mindig ugyanazt a jelentést hordozza, mint az eredeti szöveg. Abban az esetben, ha az információt nem a saját nyelvből szerezzük, értékelni kell, hogy a szöveget helyesen értjük-e. Szintén az információs társadalom kihívása a rendelkezésre álló adatok túlzott mennyisége, valamint a kutatóban benne rejlő a kétely, hogy nincs-e olyan további (eddig meg nem talált) információ, ami az összehasonlítás eredményét befolyásolná. Továbbá a rendelkezésre álló adatok jó része nem megbízható, a dezinformáció veszélye sem elhanyagolható. Erre tekintettel a feltérképezésnek fontos részét kell, hogy alkossa a szűrés.

A szövegelemzések során a legnagyobb nehézséget – egyben azonban a tudományos földolgozás szükségességének fő indokát is – Weber filozófiai fejtegetéseinek elszórtsága jelentette. A szövegelemzés módszertani alapelveül a hermeneutikai megközelítést választottam –

abban az egyáltalán nem magától értetődő értelemben, hogy a filozófiai kijelentéseket ne szerzőjük hóbortjának, hanem az őt foglalkoztató kérdésekre adott válaszoknak tekintsük. Ennek jegyében az értekezés – a Weber-irodalom jelentős részével ellentétben – tartózkodik attól, hogy a gondolkodó nézetrendszerét egyszerűen „irracionalistának”, ismeretelméletét „intuitívnak”, társadalomfelfogását „romantikusnak” minősítse. Ehelyett megkísérli számba venni azokat az érveket, melyekkel Weber saját megoldását alátámasztani igyekezett.

A disszertáció természetesen igyekszik föl hívni a figyelmet a weberi koncepció elégtelenségeire és ellentmondásaira is, ragaszkodik azonban ahhoz, hogy erre a kritikai műveletre csak a rendszer rekonstruálására tett erőfeszítések után kerülhet sor. (Lásd bővebben Leo Strauss és Polányi Mihály)

Miután a weberi eszmerendszer rekonstruálása révén képet formálunk eszmeiségéről, munkásságáról és tanításairól, az eme tanokkal szembeni kritikai észrevételeket állítom szembe a weberi toposzokkal. Weber kritikák, ahogy azt a megfogalmazás is sugallja, több szerző érintett ebben a gigászi politikai-filozófiai eszmepárbajban, és hogy melyikük győz? Kié lesz vajon a végső üdvözlés, nem tiszte-e disszertációnak. Magam csupán betekintést kívánok nyújtani Max Weber, Leo Strauss és Polányi Mihály által megfogalmazott elméletek csataterére, ahol ütköztetett vélemények, kiragadott gondolatok, és megannyi Weber kritika találkozik a weberi tanokkal.

A disszertáció felhívja a figyelmet arra, hogy egy multidiszciplináris kutatás: (1) politológia, (2) politikai filozófia, (3) államelmélet, (4) társadalomfilozófia) önismeretéhez szervesen hozzátartozik önmaga történetének ismerete mellett az is, hogy saját alapfogalmainak (politika, hatalom, uralom, tekintély, legitimitás) milyen szerepe van a diszciplína történetében. A módszeres elemzések bizonyítják, hogy a kortárs német politológiát a viták és reflexiók megléte, az egymásra reflektálás jellemzi, ami egyben s részben jelzi az adott diszciplína belső állapotát is. A disszertáció először ad részletes áttekintést a kortárs német politológia weberi tanok és kritikáikkal foglalkozó szakirodalmáról, kitekintéssel a Magyarországon magyar nyelven megjelent munkák zömére. A szakirodalmi szemle cáfolja azt, hogy a magyar szakirodalom ne lenne (ne lett volna) elemzésre és tovább gondolásra érdemes. A szakirodalmi szemle nem merül ki tartalmi ismertetésekben, hanem a politológiai kézikönyveket és monográfiákat is felölelő szisztematikus elemzést és elméletkritikát takar, amely a németországi weberiánus tanokat és weber kritikusok ilyen fajta komplex eszmerendszerben történő vizsgálata (hatás-ellenhatás, ok-okozat, állítás-reakció) relációk formájában a politikai filozófiai szakirodalomban egyedülálló. A disszertációban alternatív áttekintés található a politológiailag releváns „nyugati” weber kritikákból. Az áttekintés egyben megvilágítja az elméleti adaptációk korlátozottságát is, és sok

példával bizonyítja a szemantikai kérdések (német fogalmak angolra fordítása, német és angol fogalmak magyarra fordítása stb.) súlyát és elméleti-koncepcionális jelentőségét.

Weberhez vezető út a kritikai elméletalkotás útja egyben, fontos, hogy a kritika nem eleve elrendelt rossz, hanem éppen ellenkezőleg azért él, mert a kritika alá vont eszmerendszer is. Eme politikai-filozófiai eszmerendszerek egymásra is (oda s vissza) hatást-ellenhatást váltanak ki, mintegy fenntartva az agendát (érdeklődést, napirendet) a téma, a tematika, azaz a weberi tézisek felett.

Ahogy az „olimpiára készülő futó” (saját futását - amit a külvilági jelenségekkel össze tud hasonlítani - hasonlítja a többi futóéhoz), akként hasonlítom én is Max Weber gondolataihoz és műveiben leírtakhoz Polányi Mihály és Leo Strauss gondolatritmikáit. Az összehasonlítás alapjának, a comparatumnak a kiválasztása (a „mit hasonlítunk össze?” kérdésre felelt válasz), tehát az összehasonlító módszer első lépése. A pragmatikus összehasonlítási módszertanból a kulturális összehasonlítást preferálom, mivel nézetek, eszmerendszereket hasonlítok össze egy-egy meghatározott szövegtörzshez leírt gondolatmátrixal – ennek okán a szerzők (Weber, Polányi és Strauss) egymáshoz való viszonyrendszerük vizsgálata elengedhetetlen szempontrendszer jelen disszertációban.

Esetünkben a comparandum maga a weberi toposzok, az összehasonlítás értelmét éppen a weberi tanoktól való különbségtétel eredményezheti (Polányi és Strauss viszonyrendszerében szemlélve). Hiszen amennyiben nem tárul fel szemünk előtt semminemű különbségtétel, ebben az eshetőségben nem összehasonlításról, hanem adaptációról beszélhetünk. Itt érkezünk el a tertium comparationis, mely ismérv tehát, amely meghatározza, hogy két jelenség hasonló-e vagy sem, illetve, hogy milyen különbségek fedezhetők fel. A hasonlóság kiértékelése tehát szükségszerűen szubjektív, a módszernek előre meghatározottnak, következetesnek kell lennie. Meg kell azonban jegyezni, hogy a kiértékelés is objektív mutatókon kell alapulnia, különben veszít tudományos jelentőségéből, relevanciájából.

Az összehasonlításnak meghatározott lépései vannak¹⁷: (1) információszerzés, feltérképezés (elsődleges (primer) és másodlagos (szekunder) kutatások és tudományterületek kerülnek/kerülhetnek bevonásra a disszertáció írása közben – amely tényezők a kutatási jelenlegi szakaszában - relevanciával bírnak.

¹⁷ Lásd erről bővebben Gabriel A., Almond, G. Bingham, Powell Jr., Kaare, Strøm, Russell J., Dalton (2006): Összehasonlító politológia: A politika vizsgálatában az első szakasz a leírás.. A politika leírásához egyértelműen meghatározott, világos fogalomkészlet kell, ezt nevezzük fogalmi keretnek. Minél könnyebb megérteni ezt a fo-

A jogot nem önmagában, hanem a társadalmi viszonyok kontextusában kell értékelni. Konrad Zweigert megfogalmazásában „az összehasonlító jog alapvető módszertani elve a funkcionalitás”. Ez interdiszciplináris megközelítést tesz szükségessé, nem mellőzhető a kulturális, földrajzi, nyelvi, vallási stb. szempontoknak a vizsgálata. Ugyanezen analógiát alkalmazom a Weber-Polányi-Strauss triumvirátus tagjainak kritikai észrevételeikre.

Korábban említettük, hogy az összehasonlító elemzés során veszélyforrás, ha a jogon túli elemek vizsgálatát túl széles vagy túl szűk körben határozzuk meg. Intézményi összehasonlítás esetében a leghatékonyabb módszernek az tűnik, ha a vizsgálat csak azokra a jogon túli elemekre tér ki, amelyek a vizsgálat szempontjából (a tertium comparationis szempontjából) az eredményt kimutat-ható mértékben befolyásolják. A funkcionális összehasonlítás sikerének kulcsa tehát a vizsgálat alá vont jogon túli tényezők körének meghatározása. Ahogy Alexis de Tocqueville mondta „...Elménk tehetetlen, ha nincs mit összehasonlítani.”¹⁸

„...Politikai rendszerünket csak másokhoz hasonlítva érthetjük meg. Nemzetünk múltjának összehasonlítása a jelenével, tapasztalataink összevetése más nemzetek tapasztalataival helyesebben láttatja velünk a saját intézményeinket. Más társadalmak politikáját tanulmányozva a politikai alternatívák szélesebb spektrumát ismerhetjük meg, és a megismerés folyamán jobban kirajzolódnak tulajdon politikai életünk előnyei és hiányosságai. Az összehasonlító elemzés – azáltal, hogy kiszakít az axiómák és a jól ismert eljárások hálójából – segít, hogy jobban tudatosuljanak bennünk a politika lehetőségei” Ekként érthetjük meg Polányi és Strauss Weber kritikáit és a Weber kutatáshoz tett erőfeszítéseket is egyaránt.

2.1.5. *Recepcióanalízis a XX. századi államelméleti gondolkodásban: Max Weber, Leo Strauss és Polányi Mihály.*

Az alapkérdés az, hogy a Max Weber által megfogalmazott eszmerendszert értelmezhetjük-e Leo Strauss és Polányi Mihály által megalkotottweber kritikák tükrében. A weberi kritikák we-

galomkészletet, annál szélesebb körben alkalmazható, annál hasznosabb a politika tanulmányozásában is. A következő feladat a magyarázat. A politikai jelenségek magyarázatán azt értjük, hogy megpróbálunk összefüggéseket keresni közöttük. Az elmélet általános eseményosztályok összefüggéseire – például a demokrácia, a háború vagy a politikai fejlődés okára – vonatkozó állítás. Mindig bizonytalan, tudásunk gyarapodásával módosulhat vagy megcáfolhatják, és sajátossága, hogy tesztelhetőnek kell lennie. A jó elmélet kiállja a többszöri próbát és kísérletezést, ismétlődő tesztekkel megerősíthető vagy módosítható. A probléma határozza meg, hány esetből általánosíthat a politológus. Ugyanígy az elmélet tesztelésekor vizsgált esetek száma is erősen változhat.

¹⁸ Lásd még Pierson, George Wilson: Tocqueville and Beaumont in America. New York, 1938, Oxford University Press.

beri tanok keresztüzében születtek meg, de önálló entitásként is megállják a helyüket a politikai-filozófia terepasztalán. A XIX. század végén bebizonyosodott, hogy a piaci integráció maradéktalan uralma – amelyben a társadalmi problémákat a „láthatatlan kéz” kezeli – megbukott. Állami integráció, állami szabályozás és ellenőrzés vált szükségessé, amelyet a piaci integráció mellett – és nem helyette – kiépítettek. Ez volt a bismarckiánus állam. Tartós, perspektivikus kiutat azok az országok találtak, amelyek a közintézmények működését alapjaiban átalakították a piaci szemlélet és a módszerek alkalmazásával.

2.1.5.1. Kutatási hipotézisek

1. Strauss és Polányi elméleteit Max Weber „posztmodern kritikai interpretációjaként” értelmezem.
2. Weber, Strauss és Polányi értelmezhetők egy politikaifilozófiai-társadalomfilozófiai-államelméleti diskurzus aktív résztvevőiként.
3. Strauss és Polányi végkövetkeztetése: „a weberi elmélet kritikai reflexiót kíván”.
4. Leo Strauss és Polányi Mihály politikai-és társadalomfilozófiája (Weber kritikájuk által) a weberi elmélet továbbgondolásához, annak mélyebb megértéséhez - XXI. századi adaptálásához - vezet.

2.1.5.2. Kutatási kérdések

1. Leo Strauss és Polányi Mihály társadalomfilozófiai-politikaifilozófiai felfogása értelmezhető-e az államelmélet nézőpontjából?
2. Vajon kritika, avagy „téves/hibás olvasat eredménye” a Strauss és Polányi értelemben felfogott „Weber kritika”?
3. Milyen szerepet tölt be az államtudomány és a politikaifilozófia terepasztalán szemlélve a kritika, mint műfaj? Miben ragadható meg a kritika és a vádirat közötti különbségtétel? Mi az alapkonfliktus a három szerzőt vizsgálva?
4. Hogyan lehetséges a modernség válságának talaján szakítani a modernnel és visszatérni a klasszikus politikai filozófiához (Straussi értelemben – szakítani a Weberi toposzokkal), ezzel „önkényesen negligáljuk Weber”, avagy csupán egy másik kontextusban lévő vitapartnerre konvergálódik?
5. Lehetséges-e a tudomány Polányi általi revidiálása?

A fentiekben feltett kutatási hipotézisekre és kérdésekre tekintettel a kutatás alapkérdése összefoglalóan: Leo Strauss, Polányi Mihály (és Eric Voegelin) tudomány- és tudáselméletének alapjául szolgáló társadalomfilozófiai felfogás értelmezhető-e politika- és államelméleti nézőpontból? A tudományelméleti és más írások társadalomfilozófiai elemzéseiben megjelenik-e egy rekonstruálható politika- és államelmélet?

Feltevéseim szerint ezzel összefüggésben politika- és államelméleti nézőpontból is meg lehet fogalmazni Polányi tudomány- és tudáselméletének az eredetiségére irányuló kérdést, ami az eddigi Polányi-kutatásban lényegében ismeretlen terület. Polányi Mihály nem írt ugyan önálló monográfiát államtudományi szempontból releváns téziseiről, azonban a tudományelméletének alapjául szolgáló társadalomfilozófiai felfogásból rekonstruálható egy önállóan tekinthető politika- és államelméleti koncepció, melynek körvonalai a Weber-kritikák összefüggésében rajzolódnak ki. Meggyőződésem szerint „hallgatólagos tudás” (tacit knowledge) és a „személyes tudás” (personal knowledge) elméletének társadalomfilozófiai kontextusában rejlő politika- és államelmélet önállóan is megállja a helyet az államról szóló szigorúan tudományos diskurzusokban, és ebben az értelemben is aktualitással és relevanciával bír a 21. században.

Jelen kutatásnak módszertanilag nem kifejezett célja a szakirodalomban fellelhető fordítási problémák tárgyalása. Ezt a nálam avatottabb szakértők kompetenciájába sorolom, de a dolog elméleti súlyát érzékeltetendő a kutatás elején jelezni kell, hogy a magyar szakirodalomra jellemző terminológiai bizonytalanság miatt komoly konceptuális problémák adódhatnak. Itt példaként a „legitim uralom” weberi ideáltípusainak a fordítását szükséges megemlíteni. Az angolszász szakirodalomban az uralom (Herrschaft) fogalmát gyakran és sokáig félrefordították, amennyiben azonosították az uralom (Herrschaft) és autoritás (Autorität) Weber által egyébként megkülönböztetett fogalmait. Weber angolszász recepcióját intő példának szántam a konceptuális elemzés fontosságának bizonyítására.

A kutatás forrásainak egyik nagy csoportját a kortárs német és angolszász politológiai, politikafilozófiai irodalom képezi, minthogy ezek módszeres összegyűjtése, feldolgozása elemzése ösztönzött először a kutatási probléma megfogalmazására. Az így behatárolt szakirodalomba beválogattam magyar nyelvű anyagokat (fordításokat) és nem kifejezetten politológiai műveket is abból a megfontolásból, hogy akkortájt a nyelvi és politikai korlátok miatt a magyarra fordított anyagokat lényegében, mint magyar anyagokat kezelték, másrészt a kortárs magyar politológia hőskorában általános volt az interdiszciplináris érdeklődés, a más diszciplínák (filozófia, szociológia, társadalomelmélet, közgazdaságtan) iránti nyitottság. A magyar források közül a szóba jöhető politikafilozófiai monográfiák, illetve politológiai kézikönyvek a súlyuknak megfelelő mértékben és kerülnek elemzésre. A források egy másik nagy csoportját a

téma szempontjából releváns Polányi-szövegek és *politika- és államfelfogásáról* szóló „nyugati” szakirodalom alkotja. A kutatás a Polányi-szövegek elemzésére épül, a szövegelemzések során a legnagyobb nehézséget, ugyanakkor azonban a tudományos feldolgozás szükségességének fő indokát is, Polányi politika- és államelméleti jellegű fejtegetéseinek rendszertelensége, elszórtsága jelenti. A szövegelemzés módszertani alapelveül a hermeneutikai megközelítést választottam. A kutatás az elemzés során – a Polányi-irodalom jelentős részével ellentétben – tartózkodik attól, hogy a gondolkodó nézetrendszerét egyszerűen „irracionalistának”, ismeretelméletét „intuitívnek”, társadalom-felfogását „romantikusnak” minősítse. Ehelyett megkísérli számba venni és racionálisan rekonstruálni azokat az érveket, melyekkel Polányi saját megoldását alátámasztani igyekezett.

1.2.A wilsoni-weberi közigazgatási modell, mint az állambarát közigazgatás előzménye és kiindulópontja

A klasszikus, hierarchikus közigazgatásnak, mint az intézményesített racionalitásnak a modelljét méltán Max WEBER nevéhez köti a szakirodalom. Woodrow WILSON 1885-ben publikált Congressional Government (Kongresszusi kormányzat) és 1887-ben kiadott The Study of Administration (Az igazgatás tanulmányozása) c. munkáival valamelyest megelőzte az 1864-es születésű Max WEBERT a centrális, hierarchikus közigazgatás leírásában és 61 alaptulajdonságainak elemzésében. WILSON központi teóriája, hogy mindig van egy hatalmi középpont (véleménye szerint az Egyesült Államokban ez a Kongresszus) a klasszikus hatalommegosztási törekvések ellenére. A közigazgatás feladata, hogy megkérdőjelezhetetlen engedelmisséggel szolgálja a hatalmi középpontot. A közigazgatásnak az a része, amely nem politikai kinevezetkekből áll, a legszigorúbb munkafegyvellemmel és érdemek szerinti előmeneteli rendszerrel kell, hogy működjön – a politikai felépítménytől élesen elválasztva.¹⁹ A politika feladata a jogi keretek kialakítása és a szakpolitikák kidolgozása, a közigazgatás feladata pedig a jog következetes végrehajtása. Állítása szerint a politikai irányzatok között jelentős különbségek vannak, a jó közigazgatás alapelvei azonban mindenütt azonosak, univerzálisak. Noha a közigazgatás legmagasabb színvonalú kialakítása és működtetése Napóleon Franciaországában és Nagy Frigyes Poroszországában történt meg – így WILSON –, az általuk alkalmazott közigazgatási modell átvétele nem jelenti azt, hogy Amerikának is monarchiává kellene válnia. Elegendő, ha Amerika a hatalmi középpontba a demokratikusan választott Kongresszust helyezi, így az európai

¹⁹ OSTROM, Vincent: Intellectual crisis in American public administration. University of Alabama Press, Tuscaloosa, USA, 1989. 21-22. pp.

monarchiák hatékony államapparátusa ötvözhető a demokratikus berendezkedéssel. Ha a hatalmi központ demokratikusan működik is, a közigazgatásnak a demokrácia nem feltétlen jellemzője. A közigazgatásban szakmailag felkészült, speciálisan toborzott, képzett köztisztviselőkre van szükség, akik fegyelemmel végzik munkájukat, ezáltal illeszkednek a szervezeti hierarchia belső struktúrájához, annak elvárásaitól nem térnek el. A hatékonyságot a szervezet biztosítja azáltal, hogy minden feladathoz speciális felkészültségű személyt biztosít. WILSON szerint ez a lehető legnagyobb hatékonyság az elérhető legkisebb költséggel és energiával. WILSON közigazgatás-képe szerint a közigazgatás a hatékonyság és eredményesség legfőbb eszköze a politikai irányítás kezében, a közjó elérése érdekében. Univerzális²⁰ elvek alapján szerveződik, melyek alaptényezője a hierarchikus szervezet, a politikától való éles elkülönültség és a szakmaiság. Azonban a két terület eltérő tartalma: a demokrácia és a hatékonyság összehangolható. Míg WILSON elméletét kimondottan államelméletinek tekinthetjük, Max WEBER munkássága jóval tágabb az állam és közigazgatás problematikájánál. Társadalomelmélete az emberi civilizáció összefüggéseinek megismerésére irányul. WEBER számára a bürokrácia a jogi, gazdasági, technikai racionalitás érvényesítésének szükségszerű feltétele, szervezeti kerete.

WILSONNAL egyezően úgy vélte, hogy a modern állam egyközpontú (monokratikus), a mindent átható racionalitás záloga a szervezetek közötti hierarchikus kapcsolat. A bürokrácia a racionalitás, a logikai tisztaság fő eszköze és szervezeti megjelenési formája, melyben a technikai tudás felsőbbsége jelenik meg. Az érett bürokráciák jellemzői WEBER összefoglalása szerint a következők: precizitás, gyorsaság, tudás, folyamatosság mérlegelés, egység, szigorú alárendeltség, a belső súrlódás, valamint a személyi és tárgyi ráfordítások leszorítása. A bürokratikus szervezet biztosítja az objektív, személyektől független, célracionális működést, mely egyúttal szabálykövető, tehát a végtelenségig kiszámítható is. Mindez feltételezi, hogy maguk a szabályok is kiszámíthatóak, azaz nem változnak túl gyorsan – és nem tartalmaznak ellentmondásokat. A szabályokon alapuló, tökéletesen összeállított emberi gépezet WEBER szerint a magas szintű emberi civilizáció sajátja, mely igényli, létrehozza, fejleszti a kiszámítható következményeket biztosító szervezetrendszer saját fejlődésének zavartalansága érdekében. A világos, merev hierarchikus struktúra biztosítja a munkamegosztás tökéletességét a speciálisan kiképzett köztisztviselők között, akiknek a számára a saját területükön az egyéni továbbfejlődés, tökéletesezés lehetősége is fennáll. A bürokratikus szervezet folyamatos munkája a társadalom békés

²⁰ Érdekes megfigyelni, hogy az amerikai gondolkodásban a legjobb gyakorlat univerzalitása itt éppúgy megjelenik, mint a New Public Management esetében.

gyarapodásának egyik tartópillére. Ha az egyes hivatalnok vagy a szervezet nem végzi el a feladatát, netán kívülről megszakítják, megzavarják a munkát, akkor káosz áll elő. Az ilyen helyzet kezeléséhez kívülről megfelelő embert találni úgyszólván lehetetlen. A szervezet ép-sége tehát az emberi társadalom épségének is a feltétele, vagyis a bürokratikus szervezetek le-építése, az azoktól való megszabadulás: utópia.²¹ A pontosan meghatározott munkaköri leírás-sok, hatásköri elhatárolások képezik a munkamegosztás gyakorlati megvalósulását. Mivel a hi-vatali struktúrák kialakítása határozza meg mindezt, egy-egy átalakítás, reform egyben szerve-zeti, szerkezeti változtatást is jelent. Az elvégzendő feladatok a munkavégzés eszközei és az emberi képességek adott pontban való összesőritése kapcsolatot teremt az F. W. TAYLOR által kidolgozott tudományos munkaszervezés logikájával.²² Ilyen módon a közigazgatás fejleszté-sének a weberi struktúra és gondolkodás keretei között is a jobb, hatékonyabb, gazdaságosabb, eredményesebb közigazgatás elérése volt a célja.²³ WEBERNÉL – noha az egyes bürokrata hatalma csekély – a bürokratikus szervezet egésze mindig információs és intellektuális fölény-ben van a hatalmat éppen birtokló személlyel vagy személyekkel (monarcha, elnök, arisztokrá-cia, parlament vagy nép) szemben. WEBER helyesen mutatott rá arra, hogy a hierarchikus irá-nyítás és a munka felülről-lefelé történő megosztása milyen mélyen része az emberi kultúrának, mennyire egyetemes kulturális örökség. Ezt később csoportpszichológiai vizsgálatok is igazol-ták.²⁴ A weberi modellel kapcsolatos kritikák közös gondolati alapja az, hogy nem lehet egyet-len helyes módon a munkamegosztást meghatározni, nem lehet a közigazgatás-tudományt pusztán a weberi modell gondolati meghosszabbításának tekinteni.

1.3. New Public Administration mint közvetítő irányzat

FREDERICKSON véleménye szerint a közigazgatás fő funkciója, hogy érvényre juttassa az egyének, csoportok, társadalmi osztályok és egész társadalmak értékeit, preferenciáit. FREDE-RICKSON tehát állambarát felfogást képvisel, de álláspontja szerint a közigazgatás reformjá-nak az a kívánatos iránya, hogy fokozottabban érvényre kell juttatni azt az elvet, hogy az állam

²¹ OSTROM, Vincent: Intellectual crisis in American public administration. University of Alabama Press, Tuscalo-sa, USA, 1989. 27-28. pp.

²² FREDERICKSON, George H.: New Public Administration. The University of Alabama Press USA, 1980. 20. pp.

²³ FREDERICKSON, George H.: New Public Administration. The University of Alabama Press USA, 1980. 6. pp.

²⁴ Pl.: WILCOX, Herbert: The Cultural Traits of Hierarchy in Middle Class Children, Public Administration Re-view, 29, no. 2. Március-április, 1968. 222-235. pp. Idézi FREDERICKSON, 1980.

a társadalom kontrollja alatt áll. FREDERICKSON szerint a közigazgatásnak továbbra is a hatékonyság, eredményesség, gazdaságosság követelményei szerint kell működnie a társadalom érdekében. Ilyen módon – Frederickson érvelése szerint – nem az az igazi kérdés, hogy a közigazgatásnak e tradicionális követelményeket követnie kell-e (hiszen ez reálisan nem is kérdőjelezhető meg), hanem az, hogy kik, milyen csoportok számára lesznek a közigazgatás beavatkozásai eredményesek és milyen – a társadalomban elfogadott – értékeket fognak támogatni. Így a FREDERICKSON által „New Public Administration”-nak, azaz Új Közigazgatásnak nevezett felfogás a társadalommal együtt lüktető, azzal szervesen egybeépült (reszponzív), a társadalmi méltányosságot elmozdító közigazgatást kell kiépíteni.²⁵ A szemlélet hasonló a magyar szakirodalomban is ismert társadalompolitikai kormányzáshoz²⁶, bár FREDERICKSON az Új Közigazgatási reform közigazgatás-szervezési oldalát hangsúlyozza. A közigazgatásnak fel kell készülnie a változásra, különösen a gyors társadalmi változásra. A közigazgatás működési környezetére jellemző „bizonytalanság, komplexitás és a változások gyorsasága nagyobb szervezeti beruházásokat igényel a szervezeti felépítés, a növekedés és a fejlesztés területén.”²⁷ Mindezek mellett a közigazgatásnak képesnek kell lennie a komplexitás, a bizonytalanság és a gyors változások hullámvölgyeiben a gyors leépítésre és decentralizálásra. A nehéz körülmények között a közigazgatást határozottan kell vezetni a változások során át, és a vezetésnek el kell sajátítania a közigazgatási változás módszertanát. A közigazgatásnak mindig képesnek kell lennie arra, hogy felajánlja a vezetés számára a leghatékonyabb, az eredményességet leginkább garantáló utat. A közigazgatás vezetőinek a végrehajtás folyamatába épített monitoringra kell alapoznia a tervezést úgy, hogy a tervezésben való közreműködés a közigazgatási döntéshozó és végrehajtó munka szerves része legyen. A vezetés rugalmasságát tehát a végrehajtásból kiemelt empirikus (pozitív) tudás biztosítja. A tervezés FREDERICKSONNÁL közpolitikai tervezést jelent, nem pedig kizárólag pénzügyi tervezést, vagyis az állami teendők meghatározásának általános, tartalmi irányát javasolja a közigazgatási vezetés reszponzivitása útján (nem pedig kizárólagosan a politikai vezetés útján) megteremteni és fenntartani. FREDERICKSON a közigazgatás érzékenységének, rugalmasságának fokozására javasolja a hierarchikus közigazgatási intézményrendszeren belül demokratikus működési elvű munkacsoportok kialakítását. E csoportokban azonban nem kellene mindenáron konszenzusra törekedni, a véleményeltéréseket

²⁵ FREDERICKSON, George H.: New Public Administration. The University of Alabama Press, Tuscaloosa, USA, 1980. 31-111. pp.

²⁶ STUMPF István – GELLÉN Márton: A jó kormányzás felé. In. VEREBÉLYI Imre – IMRE Miklós (szerk.): Jobb közigazgatás helyben járás és visszafejldés helyett. Századvég Kiadó, Budapest, 2009. 15. oldal.

²⁷ FREDERICKSON, George H.: New Public Administration. The University of Alabama Press, Tuscaloosa, USA, 1980. 55. pp.

ki kell használni a tervezés és megvalósítás során adódó különféle változások hatékonyabb leképezésére. A csoportoknak kimondottan élelénkíteniük kell a belső véleményképzést, jutalmazniuk kell a jó javaslatokat. A megváltozott, dinamikus külső környezethez rugalmasan alkalmazkodó, ugyanakkor hatékonyan működő közigazgatást úgy lehet elérni, hogy a közigazgatási képzést sem a politikatudományi, sem jogtudományi irányba nem kell elvinni, hanem valós problémák megoldására kell összpontosítani olyan módon, hogy a közigazgatási oktatási programokat össze kell kapcsolni egyéb közszolgáltatásra irányuló képzésekkel, mint például az egészségügy, az oktatás vagy a szociálpolitika. FREDERICKSON tehát a valódi hatékonysági tartalmakat nem az egyes közigazgatási technikák javításában látja, például a humánigazgatás, a pénzügyi igazgatás, a tervezés, az elektronikus technológiák alkalmazása vagy a beszerzések egyes elemeinek a tökéletesítésében – hiszen ezt mint törekvést vitathatatlan evidenciának tartja – hanem abban, hogy a közigazgatás tevékenysége a társadalom explicit és implicit igényeit minél tökéletesebben szolgálja ki közpolitikai döntés, tehát a közigazgatás szakmai tartalmának jobb meghatározása útján²⁸. Mindezt FREDERICKSON a klasszikus, weberi bürokráciák keretei között tartja megvalósíthatónak, a hierarchikus szerkezetben felépített állami autoritás ugyanis megakadályozza azt, hogy az államigazgatás rugalmasan alkalmazkodó elemeit a külső változásokhoz való alkalmazkodás túlságosan elsodorja a kiszámíthatóság, a jogállamiság és a stabilitás értékeitől.

Kritikai irányzatok: a.) human relations iskola, b.) institucionalista iskola, c.) public choice iskola

2.3.1. *Human Relations Iskola*

A human relations iskola vizsgálódásai középpontjában a szervezetben, csoportban működő egyén áll, így az egyéni kapcsolatokat, a főnök-beosztott viszonyt vizsgálja, valamint ezek hatását az egyéni teljesítményre. Kutatási területei közé tartozik a csoporton (szervezeten belüli) viselkedés tanulmányozása, a kommunikáció, a szankciók, ösztönzők és képzések, mint motivációs eszközök magatartásra való hatása, a szervezeti változások tanulmányozása, a felelősség megosztása, az eljárási szabályokhoz való ragaszkodás és a konszenzusteremtés. A human relations iskola fő állítása, hogy az eredményesség, hatékonyság, gazdaságosság céljai valójában nem a formális, weberinek tekintett struktúra és munkamódszer alapján érhetők el, hanem éppen a lazább kontroll, a fellazított hierarchia és a tekintélyelvű vezetés lebontása vezethet el a

²⁸ Uo. 31-111. pp.

fokozott hatékonysághoz és eredményességhez. Mindez elméleti szempontból azért releváns, mert e megállapításban benne rejlik az, hogy a hagyományos bürokratikus szervezet adott esetben kedvezőtlen környezetet alkot a hatékonyság és eredményesség fokozása szempontjából. (Az irányzat fő képviselői: H. A. SIMON, James G. MARCH, Richard CYERT.) Herbert A. Simon szerint a klasszikus iskola elvi hibát vét, amikor az túlságosan nagy hangsúlyt fektet a munkamegosztás szerkezeti elemeire, holott azoknál lényegesebb – és nagyobb hatékonysági tartalékot is magában hordoz – a hivatalnokok konkrét magatartásának kedvező befolyásolása.²⁹ A közigazgatás-tudománynak a nagyobb hatékonyság lehetőségeit kell feltárni, amely abban a képességben rejlik, hogy hogyan lehet a közjó egymással versengő szempontjait összeegyeztetni. Ehhez képest a munkamegosztás, a specializáció vagy a vezetés egységessége csak másodlagos³⁰. A közérdekől való döntés folyamatában ellentétes érdekeket, szempontokat kell adott informáltsági szinten mérlegelni.

2.3.2. *Intézményi (institucionalista) iskola*

Az intézményi (institucionalista) iskola: vizsgálódásai középpontjában a racionális és az inkrementális döntés, a szervezeten belül tanúsított emberi magatartások, az egyéni és szervezeti viselkedés, valamint ezek kölcsönhatása és összehasonlítása áll. Jellemzője, hogy erős empirikus alapokra támaszkodik, fontos tényezője a kontextualitás vizsgálata, különösen a közigazgatás kulturális beágyazottság tekintetében. Érdeklődése kiterjed a racionalitás kérdésére és az intézményi politika körére. Az irányzathoz tartozó szerzők kritikai irányultsága és a tények semleges-empirikus megközelítése tekinthető általánosnak. (LINDBLOOM, J. THOMPSON, CROZIER, ETZIONI, DOWNS, SELZNICK, V. THOMPSON, RIGGS, BLAU, MOSHER) Míg a klasszikus és az újbürokratikus irányzat normatívnak tekinthető, az institucionalista megközelítés leíró, ezzel összefüggésben kritikai hangvételű. A közigazgatási reformok szempontjából nem úgy bír jelentőséggel, hogy az egyéb irányzatokhoz képest eltérő célokat vagy hangsúlyokat határozott volna meg. Lényegi fejlődéstörténeti jelentősége abban áll, hogy új, kritikai nézőpontot vezetett be, és kifinomult, a szociológia egyéb területein kialakított, nagy tudományos értékű módszertanával érvényes kijelentéseket tett. Kimutatta, hogy a bürokratikus intézmények rugalmatlanok, ellenállnak a társadalom és a politika irányából jövő reformkezdeményezéseknek. Feltárta, hogy a jogállami kontrollmechanizmusok a valóságban csak töredékesen

²⁹ Uo. 24. pp.

³⁰ SIMON, A. Herbert: (Köz)igazgatási közmondások. In. LİRINCZ Lajos (szerk.): Közigazgatás-tudományi antológia. HVG-ORAC. Budapest, 2007. 85-87. pp.

érvényesülnek, sokkal fontosabb a tényleges szervezeti jogértelmezést tartalmazó szervezeti kultúra. Eljutott arra a megállapításra, hogy fő célja a fennmaradás, a növekedés és az állami források minél nagyobb részének megszerzése. Ezek alapján a következtetések két lehetséges kimenetele a következő: 1. a közigazgatás rossz és meg kell változtatni a fölötte gyakorolt kontroll újraszervezése útján vagy 2. a közigazgatás rossz tulajdonságai természetéből fakadnak, és általánosságban igaz, hogy a közigazgatás a jóléti társadalom egyik sajátos alkotóelemét képezi. LINDBLOM a döntési mozzanat racionalitási tartalmát elemezve arra jutott, hogy dacára a számos racionalitást hordozó és erősítő döntéstámogató eszköznek, amiket az újbürokratikus iskola olyan gazdagon kidolgozott, a döntések valójában nagyrészt az elvi lehetőségek feltárásának hiányában születnek³¹, sőt, az alkalmazott eszközök technicista felszíne alatt valójában a nem kívánt következménye vizsgálatának mellőzése, a kívánt eredmények túlhangsúlyozása is szerepel olykor. Mivel eleve lehetetlen a döntések teljes hátterének és minden lehetséges következményének maradéktalan számbavétele, valójában az adott pillanatban kielégítő döntések születnek, amelyeket olykor nem sok választ el az irracionalitástól.

2.3.3. *Public choice (közösségi választások) iskola*

A public choice (közösségi választások) iskola gyakorlati kutatási területei az ügyfél-ügyintéző kapcsolat, a decentralizáció, a közszektor piackénti értelmezése, a közjavak elosztásának problematikája, a közigazgatás teljesítményének növelése a közfeladatok külső szereplőkkel való ellátása révén. A közösségi választások elmélete antibürokratikus szemléletű közgazdasági logikán alapul, amelyet a közfeladatok megoldására kíván alkalmazni. Célja a közjavak igénybe vevő számára a maximális választási lehetőség megteremtése, ezzel összefüggésben az közjavakhoz való egyenlő hozzáférés lehetőségének fenntartása, a közszolgáltatások előállítói között pedig a piaci verseny feltételeinek megteremtése és a verseny fokozása a lehető legnagyobb hatékonyság érdekében. FREDERICKSON értékelése szerint bár intellektuálisan jól kidolgozott irányzatról van szó, empirikusan kevésbé alátámasztott³². „...A közigazgatás (bürokrácia) lassú, korlátolt, gazdaságtalan.” E sztereotípiát nélkülözi az empirikus bizonyítást.³³ Ha egy

³¹ LINDBLOM, Charles E.: The Science of „Muddling Through”. Public Administration Review. Vol. 19. No. 2. (Spring, 1959) 79-88. pp. Letölthető:

<http://faculty.washington.edu/mccurdy/SciencePolicy/Lindblom%20Muddling%20Through.pdf>

³² FREDERICKSON, George H.: New Public Administration. The University of Alabama Press, Tuscaloosa, USA, 1980. 27-30. pp..

³³ MEIER, Kenneth J. and HILL, Gregory C.. (2005). Bureaucracy in the Twenty-First Century. In. FERLIE, Ewan – LYNN Jr., Laurence E. – POLLITT, Christopher (editors): The Oxford Handbook of Public Management, Oxford University Press 2005. 52. pp.

elemző ezt a vélekedést teszi magáévá, akkor meg kell magyaráznia, hogy a modern államokban miért léteznek mégis ezek a szervezetek, és miért van olyan alapvető szerepük ma is. A public choice irányzat markáns képviselője, NISKANEN és követői szerint a köztisztviselők valójában racionális haszonmaximalizálási stratégiát folytatnak, személyes és szervezeti hatalmukat igyekeznek növelni – némileg hasonló módon, mint a piaci szereplők a profitjukat. E nézetet szokás a közigazgatás-kutatók körében elítélni, azonban mégis létezik bizonyos nem elhanyagolható magyarázó ereje – és továbbra is érvényes tudományos befolyás³⁴ –, így szükséges fő megállapításainak kifejtése. NISKANEN első, 1968-ban publikált modelljében felteszi, hogy a hivatalok maximalizálják költségvetésüket az általuk előállított közjavakra vonatkozó kereslet és a személyi-tárgyi költségtényezők alapján. Saját érdekeik szolgálatában a hivatalnokoké a kezdeményező szerep, a lakosságot képviselő politikusok szerepe passzív: csak arról döntenek, hogy elfogadják-e a bürokraták ajánlatát, vagyis a bürokrácia információs előnye, „birtokon belülsége” érvényesül. A hivatal az általa nyújtott közjavakat azon a maximális áron kínálja, amely azonos a szolgáltatást igénybe vevő számára jelentkező teljes haszonnal. A bürokratikus szolgáltatások esetében az igénybe vevők alkuképessége nulla, a bürokratáké pedig maximális, így a bürokraták bőséges „profitra” tesznek szert a társadalom kárára.³⁵ Később NISKANEN annyiban módosított az álláspontján, hogy valójában a bürokraták nem a teljes intézményi költségvetésük növelését tartják legfontosabbnak, hanem a saját döntésüktől függetlenül elkölthető pénzeszegeket (költségvetésük diszkrecionális részét) próbálják a lehető legmagasabb szintre növelni.³⁶ Ennek megfelelően a bürokrata magatartás e költségvetési rész maximalizálására törekszik, nem pedig az előállított közjó minőségének és mennyiségének maximalizálására. A public choice áramlat – noha ma már messze nem tekinthető uralkodónak a közigazgatástudományon belül – erős közgazdaságtani kidolgozottságának köszönhetően ma is jelentős befolyással bír a gazdasági döntéshozókra. Így fordulhat elő az, hogy azok a reformok, amelyeket a meg-megújuló fiskális kihívás jegyében gazdasági szakemberek terveznek meg és hajtanak végre, gyakran tartalmazzák a public choice ihletésű gondolkodás elemeit. (Ide tartozik az adminisztratív terhek csökkentésétől remélt gazdasági nyereség számszerűsítésének kérdése.) A fentiek alapján az egyes irányzatokat FREDERICKSON két csoportba osztja. Az el-

³⁴ Példaként említheti, hogy az ezen irányzathoz köthető szerzők lapja, a Public Choice nagyon is aktív, 1966 óta 2011 októberében a 149. számnál tart, és az egyik legnagyobb európai szakkönyv-kiadó adja ki. <http://www.springer.com/economics/public+finance/journal/11127> (letöltve: 2021. október 2.)

³⁵ NISKANEN, W. A.: The Peculiar Economics of Bureaucracy. In: The American Economic Review. Vol. 58 (2), 293-305. pp. 1968.

³⁶ NISKANEN, W. A.: Bureaucrats and Politicians. Journal of Law and Economics. Vol. 18 (3), 1975. 617-643. pp

sőben tartozik a klasszikus, az újbürokratikus és az institucionalista irányzat, mivel ezek megmaradtak a klasszikus igazgatási formára jellemző értékeknél (hatékonyság, eredményesség, gazdaságosság, hatásosság, racionalitás). A human relations iskola és a közösségi választások elmélete pedig a tisztviselői (munkatársi) elégedettséget, az egyéni gyarapodást, a személyes méltóságot és az ügyfelek elégedettségét helyezte a középpontba.³⁷

2.3.4. *A New Public Management iskola tiszta formája*

OSBORNE és GAEBLER igyekezett bizonyos elméleti megalapozást elvégezni, és munkásságát az (amerikai) elmélettörténetben elhelyezni. Álláspontjuk szerint a klasszikus bürokratikus modell a maga idejében (XIX. század második fele, XX. század eleje) haladó volt, akárcsak a termelésben az egyes munkafázisok szétválasztása, a közigazgatási munkafázisok szétválasztása is jól működött a hierarchikus struktúrán belül, így a rendszer egésze komplex feladatokat is hatékonyan tudott megoldani. A XIX. század végi USA a nagy ütemű fejlődés időszaka volt, amely igen zavaros viszonyokkal járt együtt. Az 1890-es évek haladó értelmiségi vezetői (Woodrow WILSON és Theodore ROOSEVELT) úgy vélték, hogy a rend, a stabilitás az európai klasszikus közigazgatási modell átvételével biztosítható. Ekkor történt meg, hogy a politikusoktól független, szakértői közigazgatás jelent meg Amerikában, amely valóban meg tudta oldani a komplex feladatokat is. Az általuk kiépített rendszer lényege a kontroll volt – különösen a közpénzek elköltését illetően. A rendszer stabilitást hozott ugyan, és megfékezte a visszaéléseket, azonban valójában nem volt hatékony, ügyintézésében lassú és ügyfélkapcsolataiban személytelen volt. A közigazgatás által nyújtott stabilitás azonban nagy értéknek bizonyult, különösen a nagy gazdasági világválság időszakában, amelyben igen jól teljesített. Ezen időszakot jellemezve az Egyesült Államok közigazgatásának centralizációját MAGYARY Zoltán szükséges és racionális folyamatként értékelte.³⁸ Az 1980-as, 1990-es évek viszonyai között azonban a stabil, hierarchikus rendszer által kínált elnyök átértékelődtek, a külső körülmények nagy gyorsasággal megváltoztak. Ilyen alapvető változásnak tekinti OSBORNE és GAEBLER az információs társadalom létrejöttét, amelynek köszönhetően a piac valóban globálisan üzemel, és a vállalatok soha nem látott intenzitású versenyre kényszerülnek. A hierarchia nem jelent semmiféle előnyt, mivel a hierarchia csúcsán állók információs előnye a hierarchia alsóbb rétegeiben foglalkoztatott specialistákkal szemben már nem áll fenn. A valódi döntési helyzetben lévő (empowered) állampolgárok elvárják, hogy egyedi igényeiknek megfelelően (nem

³⁷ FREDERICKSON, George H.: New Public Administration. The University of Alabama Press, Tuscaloosa, USA, 1980. 27-30. pp.

³⁸ MAGYARY Zoltán: Amerikai államélet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1934. 126-150.

standardizált módon) kiszolgálják őket, és nem tűrik a parancsokat vagy a kioktatást. Ezen új magatartásnak köszönhetően sokkal nagyobb nyomás alatt kell teljesítenie a közigazgatásnak – legalábbis ami az ügyfélkapcsolatokat illeti.³⁹ A szerzők szerint az új társadalmi viszonyokhoz és állampolgári beállítódáshoz való alkalmazkodás már elindult, elsősorban a települési igazgatás és a települési intézményfenntartás területén. Itt meg kell jegyezni, hogy az OSTROM által is elemzett madisoni-hamiltoni amerikai közigazgatásban a helyi közösségeknek óriási szerepe volt és van a mai napig. OSBORNE és GAEBLER tehát az intézményeit a saját erőforrásaiból és önálló helyi kontroll alapján működtetni képes helyi társadalmak erőfeszítéseit mutatja be, melyek nyilvánvalóan fogékonyabbak az innovációra.⁴⁰ A települési innovációk összegyűjtése, rendszerezése és tanulságaik levonása alapul szolgálhat az állami, és szövetségi állami szintű közigazgatás megújítására (újrafelfedezésére). Az innovációra hajlamos és fogékony magatartást OSBORNE és GAEBLER vállalkozói szellemőnek nevezi. Ezt a dinamikus magatartásformát javasolja minden igazgatási vezetőnek, 10 tanácsba sűrítve ennek részleteit. A vállalkozói szellemű igazgatás-vezetés a közszolgáltatásokat nyújtók között versenyt próbál teremteni, ezzel ösztönzi a nagyobb hatékonyságot. Igyekszik saját tevékenységét mérésekkel támogatni úgy, hogy a méréseket az igazgatási erőfeszítések eredményeire összpontosítja, igyekszik továbbá az állampolgárokat, mint egyéneket és közösségeket valódi döntési helyzetbe hozni annak érdekében, hogy tökéletesebb kontrollt valósítsanak meg az igazgatás fölött, melyet képesek befolyásolni és saját érdekeik szerint (implicite a közérdeknek megfelelően) orientálni. A valódi döntési helyzetbe hozás nem csak naprakész és jó minőségű tájékoztatást, információ-átadást jelent, hanem a döntésekbe való tényleges bevonást, a döntések decentralizálását. A közigazgatási szerveknek az eredendő feladataikra (küldetésükre) kell összpontosítaniuk, nem pedig saját önös érdekeikre. A társadalmi problémákat a közigazgatásnak proaktívan kell megközelíteni, vagyis azt megelőzően kezelni, hogy azok túlságosan kiéleződnének. A közigazgatás feladata, hogy a közjón munkálkodó helyi társadalmakat, magánigazgatásokat katalizálja, segítse céljaik megvalósításában anélkül, hogy korlátozná őket. Mindezek a javaslatok OSBORNE és GAEBLER szerint egy teljes, koherens közigazgatási és kormányzati modellt alkotnak,⁴¹ amely lehetővé teszi, hogy a társadalomban létező, indokolt és egyre nagyobb

³⁹ OSBORNE, David – GAEBLER, Ted. *Reinventing Government: How the entrepreneurial spirit is transforming the public sector*. New York: Penguin Books. 1992. 13-15. pp.

⁴⁰ Fontos, hogy az intézményfenntartás területén Magyarországon is a helyi önkormányzatok alakították ki a legszámosabb és gyakorlatban is bizonyított innovációkat

⁴¹ OSBORNE, David – GAEBLER, Ted. *Reinventing Government: How the entrepreneurial spirit is transforming the public sector*. New York: Penguin Books. 1992. 19. pp.

jólétigényt a ráfordítások növelése nélkül, sőt, csökkentésével el lehessen érni. Mindezek a javaslatok a szerzők szándéka szerint nem csak a közszféra számára, hanem a magánszektor és az önkéntes (civil) szektor számára is irányadók. A kormányzás, amelyre szükség van, javítható és javítandó. Elavult ugyan a kormányzást kiszolgáló intézményrendszer (a kormányzat), de a kormányzás céljainak megfelelően átalakítható. A kormányzás e szóhasználatban az a folyamat, amely során a közösség megoldja problémáit és kielégíti a társadalom igényeit.⁴² Az NPM emblemikus szerzőinek 10 pontba foglalt javaslatai ismertetése előtt fontos megjegyezni, hogy noha az NPM a köz- és a magánigazgatás technikáinak közelítését javasolja a jobb hatékonyság jegyében, a szerzők a bevezető fejezetben külön fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy a közigazgatást nem lehet úgy vezetni, mint egy üzleti vállalkozást, mivel a közigazgatásra jellemző, jogilag kötött demokratikus kontroll nem jellemzője az üzleti igazgatásnak, ahol az információk exkluzivitása és a szavazatok tulajdonarányos megoszlása jellemző⁴³.

2.3.5. *A közigazgatás az esélyteremtő (katalizáló) kormányzás szolgálatában*

OSBORNE és GAEBLER azt javasolják, hogy a közigazgatás ne csak a szűken vett közfeladataira koncentráljon, hanem tegyen meg mindent a társadalomban létező alkotókedv bátorítására. Ennek egyik formája a közszolgáltatások magánszereplőre bízása, de a magánszereplők nem feltétlenül üzleti szereplők. Az amerikai kultúrára jellemző közösségi és önkéntes problémamegoldás OSBORNE és GAEBLER számára evidencia. A közigazgatásnak minden egyéb módon is esélyteremtő, segítő funkciót kell ellátnia, például az otthonteremtéshez kedvezményes hitelek nyújtása útján kell hozzájárulnia, ilyen módon a szűkös finanszírozás kiegészíthető a magánszereplők forrásaival. A tervezést és döntést végző felső szintű közigazgatási funkció (steering: kormányzás, irányítás) elválík a megvalósító funkciótól, amely a társadalomban megélvősszereplők közül épp azokat választja ki, amelyek az adott funkciók ellátásához a legmegfelelőbbek.⁴⁴ 2. Községi kézben tartott közigazgatás: szolgálat helyett esélyteremtés. A szerzők egyes községi programok példáin (oktatás, társadalmi felzárkóztatás) keresztül mutatják be esélyteremtési elképzelésüket. Állításuk szerint a községi programok rugalmasabbak, empatikusabbak és olcsóbbak, mint a közigazgatás által közvetített közszolgáltatások. A minnőéget pedig a községi kontroll garantálja. A közigazgatásnak tehát nincs más dolga, mint hogy

⁴² Uo. 24. pp

⁴³ Uo. 20-22. pp.

⁴⁴ Uo. 25-48. pp

a közösségi programokat segítse, támogassa, ösztönözze a közszolgáltatások központi megvalósítása helyett.⁴⁵ Versenyképes (versengő) kormányzat: vigyünk versenyt a közszolgáltatások végrehajtásába. A szerzők a közszolgáltatások területén a versenyt javasolják, mint leghatékonyabb és leginnovatívabb technikát, felsorolják a verseny élénkítésének technikáit. Mindazonáltal nem hirdetik, hogy a magánigazgatás versenyképesebb a közigazgatás által közvetített közszolgáltatásoknál, sőt, gyakorlati példákkal igazolják a közintézmények versenyképességét.⁴⁶ A szerzők a kontrollált verseny eszméjét támogatják, annak érdekében, hogy a teljesen szabad versenyre jellemző egyensúlyvesztés és egyenlőtlenség (méltánytalanság) ne alakuljon ki. Gyakorlati példákon szemléltetik, hogy a korlátok nélküli verseny a közszolgáltatások piacán arra ösztönzi a versengő feleket, hogy csak a legnagyobb nyereséggel kecsegtető területekre koncentráljanak, a különösen nagy előírfeszítést igénylő, netán ráfizetési területeket pedig hanyagolják el.⁴⁷ 3. Küldetésalapú kormányzat: a szabályalapú szervezetek átalakítása. A közpolitikai értelemben vett eredményre törekvés az amerikai közigazgatás-tudomány egyik fő gondolata, mely automatikusan meghatározza ellentétpárját az európaiak által favorizált szabályalapú közigazgatásban. A küldetésalapú közigazgatás eredményesebb, hatékonyabb és rugalmasabb, mint a szabályalapú közigazgatás, amelyet meg kell tisztítani az elavult szabályok halmozatától (dereguláció), és a költségvetését is úgy kell átszabni, hogy mindazokat a tételeket, amely a végső célt, a küldetést nem szolgálja, el kell hagyni (egyik eszköze a javaslat szerint a nulla bázisú tervezés). A küldetésalapú működés a közszolgálati szabályokat is lényegesen rugalmasabbra alakítja annak érdekében, hogy az adott feladathoz éppen szükséges erőforrással bírjon, elveti az erősen formalizált karrier rendszert. A szerzők véleménye szerint a küldetésalapú kormányzás átláthatósági előnyben van a szabályalapú kormányzással, mivel az eredményeknek láthatóknak, számszerűsíthetőknak kell lenniük, ezáltal bárki számára könnyen ellenőrizhető.⁴⁸ 4. Eredményorientált kormányzat: az eredményeket kell finanszírozni. Az eredmények értékeléséhez, a sikeres vagy sikertelen kormányzati intézkedés megítéléséhez mérési eszközök kialakítása szükséges úgy, hogy a mérés a kívánt célra irányuljon. Ilyen módon még a kudarcba fulladt kormányzati programok is értékesek lehetnek, hiszen az ott keletkezett tapasztalatokat fel lehet használni a későbbi programokhoz. A mérési eredmények összekötése a költségvetési források mértékével és az egyes személyek teljesítménybérével: további eszközei az

⁴⁵ Uo. 49-75. pp

⁴⁶ Uo. 89. pp

⁴⁷ Uo. 76-107. pp.

⁴⁸ Uo. 108-137. pp.

eredményorientációnak.⁴⁹ 5. Ügyfélközpontú közigazgatás (szó szerint: „vevőorientált kormányzat”), amely az ügyfelet szolgálja, nem önmagát. Az ügyfelek visszajelzése értékes információt tartalmaz a közigazgatás és a közszolgáltatók számára, ezért azt be kell tudni fogadni és fel kell tudni dolgozni. Az ügyfelekkel való kontaktus új lehetőségeit nyitották meg az elektronikus megoldások, amelyek képesek az ügyfélkiszolgálást szinte teljes mértékben egyéniesíteni, így a közigazgatás által közvetített szolgáltatásokat az egyének szintjére levinni, különösebb területi szervezetfejlesztés nélkül.

2.3.6. *A New Public Management iskolával szemben megfogalmazott kritikák*

Az NPM-et mind gyakorlati, mind elméleti irányból számos kritika érte már az 1990-es évek során. Ezek egy része az NPM által támogatott reformok gyakorlati kritikáit tartalmazta, míg mások elméleti alapon kritizálták az NPM-et. Az NPM iskolával kapcsolatos kritikák számbavétele igen összetett feladat, mivel nincs az NPM-nek olyan egzakt definíciója, amely a közigazgatás-tudományban széles körben elfogadott lenne. Már a kiindulópontnál fogva, nevezetesen, hogy melyik szerző mit tekint NPM-nek, és hogy elméleti vagy gyakorlati aspektusból elemzi-e. Az NPM ambíciói jelentősek voltak, amikor a hatékonyság javítását az átláthatóság fokozása mellett ígérte megvalósítani. Szintén egyszerre célozta meg a jobb ügyfélkiszolgálást az állampolgári jogok növelését és a bevételek növelését az igazgatási, szolgáltatási díjakon keresztül. A tudományos kritikák igyekeztek azt bizonyítani, hogy az NPM valójában versengő értékek egyvelegét adja, nem pedig azok feloldását vagy magasabb szintre emelt harmóniáját. Az elméleti kutatók számára az egyik kézenfekvő kérdés, hogy az NPM valóban új paradigma volt-e a Thomas KUHN⁵⁰ által használt értelemben, nevezetesen hogy alapvetően megváltoztatta volna a közigazgatásról alkotott tudományos feltételezés-készletet, és ezzel a vizsgált jelenség-együttes jobb, magasabb szintű megértését idézte-e elő. BARZELAY szerint ez a tény fennáll⁵¹ míg POLLITT és BOUCKAERT⁵² szerint valamint PETERS⁵³ szerint nem. Azt azonban nem lehet egyértelműen állítani, hogy a kritikusok egyöntetűen azt állítanák, hogy az NPM nem jelentett új paradigmát. Az empirikus kritikai megközelítést alkalmazó MINOGUE szerint az NPM valóban új paradigmát teremtett, amennyiben hozzájárult a közigazgatáson belül a

⁴⁹ Uo. 138-165. pp.

⁵⁰ KUHN, Thomas S.: *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press. Chicago, Illinois, USA. 1962, 1970, 1996. 6-22. pp.

⁵¹ BARZELAY, Michael: *New Public Management. Improving Research and Policy Dialogue*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 2001. 13-16. pp.

⁵² BOUCKAERT, Geert – POLLITT, Christopher: *Public management reform. A comparative analysis*. Oxford University Press, Oxford 2001, 2004, 2011. 15-18. pp.

⁵³ PETERS, B. Guy: *The Future of Governing*. Kansas Univ. Press, 2001. 31. pp.

szakpolitika alkotás és a működtetés szétválasztásához, az eredményközpontúsághoz, a közvetlen magatartás-szabályok alkotása helyett az ösztönzők alkalmazásának elterjedéséhez, és végső soron átalakította a közigazgatási kultúrát. MINOGUE szerint nem az elméleti megalapozottság léte vagy hiánya jelenti az NPM-mel kapcsolatos kritikák alapját, hanem az, hogy nem organikus fejlődés eredménye, hanem kényszerek hatására átvett, alkalmazott gyakorlatokat tartalmaz, nem teljesítette a hatékonyság javítására tett ígéreteit, és belső feszültségekkel, ellentmondásokkal teljes, amelyek a gyakorlatban új, korábban nem tapasztalt problémákhoz vezettek a recipiens országok többségében.⁵⁴ ZUPKÓ Gábor szerint inkább politikai szándékkal magyarázható az NPM reformok bevezetése, hiszen „Az új közszektor menedzsment (piacosító; privatizációs; üzleti-típusú) reformok nem hoztak átfogó sikert.”⁵⁵ Így ZUPKÓ szerint „...A kutatási eredmények alapján megállapítható, hogy az új közszektor menedzsment reformmódszerek bevezetésének indítéka a változtatási szándék (politikai akarat) volt, és nem közvetlen gazdasági vagy hatékonysági okok”⁵⁶ Az NPM kialakulásához és elterjedéséhez vezető kényszerítő körülményeket Minogue a következők szerint határozza meg. a) Fiskális kényszer A nyugati társadalmak előregedése, az állami társadalombiztosítás keretében is elérhető orvosi beavatkozások tökéletesedése és drágulása, valamint számos más ok oda vezetett, hogy a II. világháború utáni jóléti modell számos országban pénzügyileg fenntarthatatlanná vált.⁵⁷ A fiskális nehézségek idején, már az 1970-es évek végén, az 1980-as évek elején megfogalmazódott a logikus következtetés, hogy a közszféra méretét csökkenteni kell, illetőleg – lehetőség szerint – a közigazgatás és a közszolgáltatásokat biztosító közintézmények belső hatékonysági tartalékait szükséges kiaknázni. b) A megszokott minőség kényszere. A fogyasztói társadalmakban az állampolgárok gondolkodását átható fogyasztói attitűd megjelent a közigazgatás-ügyfél kapcsolatban is. Az állampolgárok a naponta tömegesen kötött polgári jogviszonyokra jellemző szavatosság (azaz: minőségbiztosítás) mellett egyre nagyobb nyomattékkal várták el a közigazgatástól a kereskedelembe megszokott kiszolgálási színvonalat.⁵⁸ c) A politikai kényszer Az NPM vonzereje a politikum számára abban áll, hogy egyszerre kínálja fel a közszféra működésének javítását és az állam méretének csökkentését. A politikai szféra számára további vonzerőt

⁵⁴ MINOGUE, Martin – POLIDANO, Christian – HULME David: *Beyond New Public Management*, Edward Elgar Publisher, Cheltenham, UK, 2001. 12-24. pp.

⁵⁵ ZUPKÓ Gábor: Reformfolyamatok az önkormányzati közszolgáltatások területén I. *Magyar Közigazgatás*. LI. évfolyam, 5. szám, 2001. május, 265.

⁵⁶ ZUPKÓ Gábor: Reformfolyamatok az önkormányzati közszolgáltatások területén I. *Magyar Közigazgatás*. LI. évfolyam, 5. szám, 2001. május, 264-265.

⁵⁷ PETERS, B. Guy – ROSE, Richard: *Can Government Go Bankrupt?* Basic Books, New York, 1978 6-14. pp.

⁵⁸ MINOGUE, Martin – Christian POLIDANO – David HULME: *Beyond New Public Management*, Edward Elgar Publisher, Cheltenham, UK, 2001. 20. pp.

kínált az, hogy az NPM segítségével kizárólag a számára fontos középponti hatalmi mező megerősítésére tudott koncentrálni, míg a társadalommal való sokszínű és bizonytalan kapcsolatrendszer működtetését át tudta hárítani egyéb szereplőkre. Mindezek mellett veszélyt jelentett, hogy bizonyos, a politikummal összefonódó érdekcsoportok az igazán jövedelmező közszolgáltatási területeket maguknak tartották fenn, míg a nyereséget nem termelő közszolgáltatások ellátatlanul maradtak, illetőleg visszakerültek a közintézményekhez.⁵⁹ Az NPM reformok gyakorlati megvalósítása tág keretek között történt az egyes országokban a politikai jelszavaktól és retorikus elemek alkalmazásától az alapvető szerkezeti és működési változásokig, azonban először a donor szervezetek, majd az elemzők is a privatizációt tartották az NPM reformok differentia specificájának.

DRECHSLER kétségbe vonja, hogy institutionális szinten bármilyen hatékonyságjavulást hozott-e az NPM a „bürokratikus” modellhez képest.⁶⁰ A kritikusok a kontextualitás hiányát szokták az NPM hibájaként felróni. Egyes szerzők (DRECHSLER) ez alatt kimondottan a politikai kontextus iránti érzékenység hiányát értik, míg mások (POLLITT 2010) inkább az általános társadalmi-kulturális kontextus leképezhetőségének hiányát kéri számon az NPM-en. Kétségtelen, hogy a tiszta NPM került az állásfoglalást bármilyen konkrét politikai, szakpolitikai vagy kormányzási (governance) kérdésben.⁶¹ Mindezt az NPM támogatók az NPM elősségeként értékelték, bár nem minden esetben értettek egyet az értéksemlegesség kérdésében. Így BARZELLAY az NPM irányzatok csoportosítása kapcsán arra a megállapításra jutott, hogy van az NPM-nek olyan ága, amely tágabb kormányzati filozófiaként is tételezte önmagát.⁶² Felvethető az a kérdés is, hogy az értéksemlegesség problematikája felvethető-e olyan elméleti irányzat esetében, mely előfeltételezésként épít a madisoni-hamiltoni igazgatási kultúrára és a fejlett, sokszereplős, szabad piacra.

2.4. Az Új „neo” Weberiánus koncepció fő jellemzői

Számos tekintélyes szerző, pl. Francis FUKUYAMA úgy véli, hogy a globális viszonyok között az állam (még hozzá az erős állam) az egyetlen olyan entitás, ami bizonyítottan képes a külső

⁵⁹ V. ö. JENEI György: Neopatrimonialis elfajulás vagy neoweberiánus szintézis? Nemzeti Érdek 2008. 4. szám.

⁶⁰ DRECHSLER, Wolfgang: The Rise and Demise of the New Public Management. *Real-World Economics Review*, 2005, Issue 33., <http://www.paecon.net/PAERreview/issue33/Drechsler33.htm>, letöltve: 2021. október 24.

⁶¹ OSBORNE, David. – PLASTRIK, Peter: *Banishing bureaucracy: The five strategies for reinventing government*. San Francisco, CA, Jossey Bass, 1997, 2000. 2-3. pp.

⁶² BARZELLAY, Michael: *New Public Management. Improving Research and Policy Dialogue*. University of California Press, Berkley, Los Angeles, London 2001. 1-13. pp.

és belső kihívásoknak, mint az éghajlatváltozás, migráció, járványok, éhínségek, stb. megfelelni⁶³. Az NPM-mel szembeni kritikák empirikus alapját nagyrészt azok az NPM alkalmazási kísérletek adták, amelyeket újonnan függetlenedő vagy csekély állami szervezési tapasztalattal rendelkező államokban valósítottak meg különféle nemzetközi szervezetek⁶⁴. Ezen országokban a helyi közösségek érdekében kétségtelenül és késedelem nélkül megvalósítandó közegészségügyi, élelmezési programok nem valósíthatók meg az etnikai, törzsi feszültségeket esetenként tovább élező pluralista végrehajtási modellben.

A „neo-Weberiánus” kifejezést LYNN szerint a politikatudomány, a szociológia és a közigazgatás-tudomány az 1970-es évektől alkalmazza, gyakran különösebb definíció nélkül, pusztán annak hangsúlyozására, hogy az adott terület Weber valamelyik releváns gondolatával van összhangban. Például a WEBERRE jellemző történeti összehasonlító megközelítést alkalmazza valamelyik szerző⁶⁵. Neo-Weberiánus kifejezést a szervezetszociológiában például arra szokás alkalmazni, hogy valamely szerző az adott, vizsgálatba bevont nagy szervezet átláthatatlan belső folyamatait, a vezetés legitimitásának hiányát jellemezze⁶⁶. A kifejezés további alkalmazási területe az államközpontú államelmélet, amely a tekintélyelvű döntéshozatalt és az állam kényszerítő hatalmát hangsúlyozza⁶⁷. Számos elemző az NPM-et és az NWS-t azok államhoz való viszonyára tekintettel határozza meg. Az NPM-et szokás bürokrácia-ellenes, míg az NWS-t állambarát irányzatként beállítani. Az NPM egyes alpműveinek címei arra utalnak, hogy egy markánsan bürokrácia-ellenes irányzatként kívánták a szerzők beállítani tevékenységüket például: „Banishing bureaucracy” (= „A bürokrácia száműzése”)⁶⁸, bár DUNN és MILLER értékelése szerint e harcos jelszavak inkább csak a mozgalom indításának népszerűsítését szolgálták semmint a valódi tartalom megjelölését. DUNN és MILLER ennek bizonyítására OS-

⁶³ FUKUYAMA, Francis: *Államépítés*. Századvég Kiadó, Budapest, 2005 5-25.

⁶⁴ MINOGUE, Martin – POLIDANO, Christian – HULME David: *Beyond New Public Management*, Edward Elgar Publisher, Cheltenham, UK, 2001. 9-24. pp.

⁶⁵ BROWN, Richard Harvey. 1978. „Bureaucracy as Praxis: Toward a Political Phenomenology of Formal Organizations.. *Administrative Science Quarterly*, 23:365-382. pp. Idézi: LYNN, Laurence E., Jr.: What Is a Neo-Weberian State? Reflections on a Concept and its Implications. *The NISPAcee Journal of Public Administration and Policy. Special Issue: A Distinctive European Model? The Neo-Weberian State*. Volume I, Number 2, Winter 2008/2009. 17-30. pp.

⁶⁶ HININGS, C. R. and Royston Greenwood. 2002. „Disconnects and Consequences in Organization Theory?”. *Administrative Science Quarterly* 47:412. pp.

⁶⁷ MANN, Michael. 1986. *The Sources of Social Sower*, Vol. I Cambridge: Cambridge University Press. Idézi: LYNN, Laurence E. Jr. *What is a Neo-Weberian State? Reflections on a Concept and its Implications*. http://fsv.cuni.cz/ISS-50-version1-080227_TED1_Lynn_Whats_neoweberian_state.pdf TED 1 Conference Working Paper. Letöltve: 2021. szeptember 15.

⁶⁸ OSBORNE, David. – PLASTRIK, Peter: *Banishing bureaucracy: The five strategies for reinventing government*. San Fransisco, CA, Jossey Bass, 1997, 2000. 75-300. pp.

BORNE és GAEBLER művét idézi, amiben a szerzők dicsérik az 1945 előtti amerikai bürokráciát, mely nehéz és instabil évtizedekben volt a kormány és a társadalom szolgálatára.⁶⁹ A DUNN – MILLER szerzőpáros szerint a New Public Managementet – jobbára amerikai szerzők – gyakran állítják szembe az európai közigazgatással, míg az európai elemzők saját irányzatukat, és a New Public Managementtel szembeni kritikájukat szeretik Neo-Weberianus Állam koncepciónak nevezni.⁷⁰ A neo-weberi koncepciót szokás az angolszász eredetű NPM európai közigazgatási hagyományokra épülő antitéziseként megjelölni. A közös európai közigazgatási alapértékek a megbízhatóság és a kiszámíthatóság, továbbá a jogszabályokban definiált működés, a mérlegelés, a tisztességes eljárás, a pártatlanság elve és a szakmaiság, továbbá az átláthatóság és a számonkérhetőség, felülbíráltatóság bíróságok vagy más hatóságok előtt. Az NWS mindezeket magában foglalja, de ennél tovább megy. Az elsősorban Geert BOUCKAERT és Christopher POLLITT nevével fémjelzett irányzat szerint az NWS bürokráciához való viszonya sajátosan európai, és visszavezethető Max Weber bürokráciafelfogására, bár azzal nem azonos.

Pollitt és BOUCKAERT az alábbiak szerint foglalja össze a neo-Weberianus állam koncepciójának alapvető komponenseit⁷¹:

1.. táblázat: A neo-weberianus állam

Neo-	Weberianus
A minőség és a szolgáltatások erősítése	Az állam szerepének megerősítése
A képviseleti demokrácia kiegészítése konzultációs és közvetlen képviseleti eszközökkel	A képviseleti demokrácia szerepének megerősítése az államigazgatás legitimációja érdekében
Eredmény-központú kormányzás	A közigazgatási jog megerősítése és modernizációja
A közszolgáltatások professzionális és menedzserialista felfogása	A közszolgálati etosz megőrzése és megújítása

Weberi elemek:

⁶⁹ DUNN, William N. – MILLER, David Y.: A Critique of the New Public Management and the Neo-Weberian State: Advancing a Critical Theory of Administrative Reform. *Public Organization Review*. 2007 351. pp.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ BOUCKAERT, Geert – POLLITT, Christopher: *Public management reform. A comparative analysis*. Oxford University Press, Oxford 2001, 2004, 2011. 75-125. pp.

- Az állam megerősítése, amely a globalizáció, a technológiai változás, a demográfiai és a környezeti kihívások megoldásának egyetlen közösségi eszköze.
- A képviseleti demokrácia legitimációs szerepének megerősítése mind központi, mind regionális, mind helyi szinten. Megfelelő demokratikus közegben az állami beavatkozások legitimitása is magas.
- A közigazgatási jog szerepének megerősítése különösen az állam-állampolgár jogegyenlőségének biztosítása, valamint a közigazgatási cselekvés feletti megfelelő kontroll biztosítása érdekében.
- Elkülönült közigazgatási kar, sajátos ethosszal és alkalmazási feltételekkel.

„Neo” elemek:

- A befelé irányuló orientáció helyett, amely a szabályok követésére összpontosít, a közigazgatásnak kifelé kell fordulnia, és ki kell szolgálnia az állampolgárok szükségleteit, igényeit, akaratát. Ezt nem a piaci eszközök átvétele, hanem a sajátos szakmai kultúra teszi lehetővé.
- A képviseleti demokrácia kiegészítése többlet konzultációs lehetőségekkel, és az állampolgárok állami döntésekbe való bevonásával.
- A közpénzek felhasználása során a tényleges eredmények elérésére kell törekedni, nem pedig csupán a szabályok betartására. A kontrollrendszer is eszerint kell felépíteni, módosítani.
- A közszolgálatot olyan módon kell továbbfejleszteni, hogy az egyén képes legyen a saját szűk szakterületénél tágabb összefüggésben döntéseket hozni, javasolni az állampolgárok érdekében.

DUNN és MILLER a következőkben foglalja össze az NWS alapelveit, a „neo” elemeket némileg háttérbe szorítva.⁷²

- *Államközpontúság*: ez az alapelv az állam szerepét olyan módon határozza meg, hogy az állam az a szereplő, amelynek az a feladata, hogy a külső és belső fenyegetésekkel, kihívásokkal szemben megvédje a közösségeket. E fenyegetéseket, kihívásokat elsősorban a globalizáció korszakára jellemző tipikus kihívásokkal kell azonosítani, el kell választani az állam hagyományos, bevett feladataitól.

⁷² DUNN, William N. – MILLER, David Y.: A Critique of the New Public Management and the Neo-Weberian State: Advancing a Critical Theory of Administrative Reform. *Public Organization Review*. 2007 345-358. pp.

- *Jogállamiság:* A közigazgatási jog kiemelt szerepe, reformja és megerősítése: ez az alapelv az államszerep erősödésével együtt járó veszélyeket hivatott mérsékelni, kiiktatni a jogállamiság gondolatának újra hangsúlyozásával. Lényege, hogy az egyének és csoportok jog előtti egyenlőségét továbbra is biztosítani kell a megváltozott külső körülmények ellenére, minden jogi védelmet meg kell adni a nem megalapozott intézkedésekkel szemben az állami aktusok alapos vizsgálata útján.
- *A közszolgálat megóvása:* elkülönülő jogi státusszal, szervezeti kultúrával, foglalkoztatási feltételekkel rendelkező, politikai szempontok alapján nem elmozdítható vagy áthelyezhető közszolgálat hivatott az NWS által képviselt értékek és munkaszínvonal fenntartására. A közigazgatási jog mellett tehát a személyi állományt érintő elgondolás is azt a célt szolgálja, hogy az államszerep erősödése ne csupán a politikum megerősödését hozza, hanem erősödjének vele párhuzamosan a kontrollszerpet ellátni képes szereplők is.
- *A képviseleti demokrácia szerepének megerősítése:* a működő képviseleti demokrácia az alapja annak, hogy az elkülönült, érték- és szakmai alapon álló közigazgatási bürokrácia kontrollja, legitimációja, stabilitása valamint szakmai integritása fennmaradjon.

Noha az NWS iskola elindítói az európai közigazgatási értékek újrafogalmazásaként és azoknak az új korszak kihívásaihoz igazításaként tekintettek saját tevékenységükre, mások – így például DRECHSLER, de Magyarországon STUMPF és G. FODOR is – arra törekedtek, hogy az NWS-t az NPM antitéziseként fogalmazzák meg⁷³. Ettől eltérően, LYNN állítása szerint a POLLITT és BOUCKAERT nevével fémjelzett neo-Weberizmus valójában a nagyon tág közigazgatási reformfolyamatok egyik olyan részhalmazát írja körül, amelyek az állam hagyományos, tekintélyelvű, jogra alapozott megerősítésében látják a jövő követendő útját. Ilyen értelemben LYNN szerint a fejlődési pályák felállítása nem egyeztethető maradéktalanul össze azzal, amit a közigazgatástudomány történeti összehasonlító módszerét alkalmazva bizonyítani lehet.⁷⁴ LYNN megállapítja továbbá, hogy nagyon fontos kapcsolat van az EU, mint államok feletti intézmény és a neo-Weberiánus megközelítés között, a neo-Weberiánus reformokban érződik – LYNN állítása szerint – a globális kapitalizmus ellenében fellépő nemzetállamok igazgatási

⁷³ STUMPF István – G. FODOR Gábor: Neoweberi állam és jó kormányzás. *Nemzeti Érdek* 2. évfolyam, 7. szám. 2008. sz. 5-26.

⁷⁴ LYNN, Laurence E., Jr.: What Is a Neo-Weberian State? Reflections on a Concept and its Implications. *The NISPAcee Journal of Public Administration and Policy. Special Issue: A Distinctive European Model? The Neo-Weberian State*. Volume I, Number 2, Winter 2008/2009. 17-30. pp.

elitjeinek reakciója. LYNN szerint a neo-Weberiánus reformok igazi próbaköve, hogy mennyire „neo” az adott weberi reform. Ez a kérdés azt fejezi ki, hogy POLLITT és BOUCKAERT szerint a neo-Weberiánus reformok igyekeznek jobb ügyfélkiszolgálás, tökéletesebb állampolgári részvétel, jobb átláthatóság révén kijavítani a múltból örökölt weberi közigazgatások hibáit.⁷⁵ Ezen a ponton fordul meg az, hogy az adott reform mennyire lesz weberi és mennyire madisoni. LYNN ezen a ponton a Vincent OSTROM által majd’ három évtizeddel korábban felállított MADISON-HAMILTON versus WEBER-WILSON ellentétpárhoz⁷⁶ nyúl vissza, és fogalmazza azt újra. Állítása szerint az NPM mint menedzserialista reformtörekvés – minden ellenkező magyarázattal szemben – a legkevésbé sem demokratikus. Sem az üzleti életben nem jellemző a demokrácia, sem pedig olyan esetekben nem tipikus a demokratikus elkötelezettség, amikor a kormányok egy-egy privatizációs döntést, vagy egy NPM által inspirált reformot fogadnak el. A madisoni modell közigazgatása a közösség ellenőrzése alatt áll, alapvető alkotóeleme az átláthatóság, célja a közérdek és a közakarat szolgálata, sokkal inkább közösség-centrikus, mint a weberi koncepció, mely államcentrikus. Mivel a tényleges NPM reformok a legkevésbé sem fejezik ki a madisoni értelemben vett demokratikus eszméket, nem helyes a neo-Weberiánus koncepciót a New Public Management-tel szembeállítani, helyette a helyes ellentétpár a neo-Weberizmus és a neo-Madisonizmus szembeállítása lenne.⁷⁷ Fontos megjegyezni, hogy az értékközpontúság, mely a kihívás-kezelési képesség egyik alapeleme, számos elemző szerint elengedhetetlen része annak a közigazgatásnak, amely képes a gazdasági válságban létező államot és gazdaságot stabilizálni és fejlődési pályára állítani. „Olyan normatív kikötések nélkül, mint a bizalom, becsület, integritás és a közjóért való elkötelezettség, a szerződéses kapcsolatok rendszere önmagában nem fog – és nem képes – a társadalom elégséges szervezeti erejévé válni.”⁷⁸ VENTRISS egyetértően idézi Emile DURKHEIM-et is, aki szerint az érdek-kapcsolat mulékonysága és változékonysága miatt nem tud társadalomszervező erővé válni.

⁷⁵ BOUCKAERT, Geert – POLLITT, Christopher: *Public management reform. A comparative analysis*. Oxford University Press, Oxford 2001, 2004, 2011. 75-125. pp.

⁷⁶ OSTROM, Vincent: *Intellectual Crisis in American Public Administration*. University of Alabama Press, Tuscaloosa, USA, 1989. 5-25. pp.

⁷⁷ LYNN, Laurence E., Jr.: What Is a Neo-Weberian State? Reflections on a Concept and its Implications. *The NISPAcee Journal of Public Administration and Policy. Special Issue: A Distinctive European Model? The Neo-Weberian State*. Volume I, Number 2, Winter 2008/2009. 17-30. pp.

⁷⁸ VENTRISS, Curtis: The Challenge for Public Administration (and Public Policy) in an Era of Economic Crises... or the Relevance of Cognitive Politics in a Time of Political Involution. *Administrative Theory & Praxis*. September 2010, Vol. 32. No. 3, 411. pp. Vö. DUNN, William N. – MILLER, David Y.: A Critique of the New Public Management and the Neo-Weberian State: Advancing a Critical Theory of Administrative Reform. *Public Organization Review*. 2007. 345-358. pp.

DUNN és MILLER szerint helyesebb az NPM és az NWS irányzatot egymás mellé állítani, mintsem egymással szemben, egymás ellentéteiként bemutatni őket. Véleményük szerint mindkét felfogás elvont, átfogó, esetenként kissé ködös és kidolgozatlan. Mindkettő hajlamos elfeledkezni a saját áramlatába tartozó szervezetek esetenkénti negatív gyakorlati tapasztalatairól. Mindkettő technikai-haszonelvű megközelítés, mely sokban hasonlít a Max WEBER által leírt intézményi racionalitás alapgondolatához.

Stumpf István „A neo-weberiánus állam vonzásában” c. előadásában a társadalom, a gazdaság és az állam közös problémái között az alábbiakat azonosítja: (a) az állam feladatai, felelőssége nem tisztázott, (b) korrupció, hatékonytalanság, (c) jóléti-, közszolgáltatások kiszervezése: az állam kivonulása a társadalmi reprodukciós alrendszerek működtetéséből, (d) leépített, mégis onnipotens állam, (e) a számonkérhetőség hiánya, (f) a szolidaritás és a méltányosság elvének sérülése a társadalomban és a két részre szakadt vállalati szektorban, (g) a politikai hitelesség és konszenzus hiánya, (h) az állam funkcionális válsága és a normativitás szétesése.

STUMPF szerint a fenti problémák kezelésére paradigmaváltásra lenne szükség, *amelynek keretében:*

- szakmai és politikai konszenzus (public policy típusú gondolkodás),
- az állam reorganizációja és „visszavétele”.
- erős, aktív, ugyanakkor korlátozott és intelligens állam,
- a good government kritériumaihoz igazodó hatalomgyakorlás
- neo-weberiánus államfelfogás meggyökereztetése

Milyen is ez a *neo-weberiánus állam*?

- Erős (ez nem azt jelenti, hogy nagy), aktív (szükség van kiegyensúlyozó, cselekvő, beavatkozó fellépésére), intelligens (szerteágazó érdekek integrálására képes), korlátozott (más hatalmai ágak és a civil társadalom által)
- A legalizmus (jogállamiság) és a menedzserializmus (hatékonyság és szakértelem) szintézise;
- A kormányzati cselekvés az alkotmányosságon és a jogrenden alapul (a fair-playt önmagán kezdi, betartatja és betartatja a normákat);

- A privát szektorral –amely valóban verseng a minőségi szolgáltatások biztosításáért-harmonikus viszonyt ápol,
- A civil szférát bevonja a közpolitikai döntések kidolgozásába.

Amitől „weberiánus”:

- Az állam szerepének megerősítése; (az egyetlen olyan intézmény, amely a legitim erőszak monopóliumával rendelkezik)
- A képviseleti demokrácia különböző szintjeinek (központi, regionális, lokális) megerősítése, a végrehajtó hatalom egységének hangsúlyozása mellett
- A jogszerűség és a **normativitás** erősítése;
- A közszolgálat eszményének a megőrzése, a **köztisztviselői ethosz** fenntartása

Amitől „neo”:

- Elmozdulás a tisztán bürokratikus logikától a **polgárbarát** és szolgáltatás-orientált jelleg felé (pl. **e- government**)
- A reprezentatív demokrácia kiegészítése (s nem felváltása) **civil konzultációkkal**, és a polgárok közvetlen képviseletével;
- Nagyobb hatékonyság az kormányzati erőforrásokkal való gazdálkodásban, elmozdulás az ex-ante kontrolltól az ex-post felé;
- A közszolgálat professzionalizációja

Stumpf a jó kormányzás feltételeit között azonosítja az alábbiakat: (1) a politikai erőter átstrukturálódása; (2) konszenzus-képes, szakpolitikai orientáltságú hosszú távú kormányzati politika; (3) a kormányzás-tudás visszanyerése (szakítás az egydimenziós logikával); (4) társadalmi támogatottság és **közbizalom** a újraépítése, (5) a normativitás helyreállítása: ”law and order”, (6) az állam „visszavétele” (good government és neo-weberiánus állam).

III. fejezet: Max Weber „ethosza”

Max Weber interpretációs problematikájával, kiemelten Leo Strauss és Polányi Mihály Weber kritikáival foglalkozom. Kulcskérdés, hogy a kritika önmagában is alkothat egy, vagy akár több különálló elméletet, avagy csak a kritika alá vont elmélet viszonyrendszerében tekinthetők relevánsnak. Kritikák, avagy vádiratok eme „Weber interpretációk”?

Max Weber elmélete kiemelt figyelmet fordít a (a) politika, a (b) párt és pártszervezet „professzionizált bürokratikus gépezet”, valamint a (c) karizmatikus vezér feladatának meghatározására a karizma fogalom bevezetése által.

3.1.A Politika feladata

(a): A politika feladata: Weber megkülönbözteti egymástól az állampolgári tömeget, amely szervezetlen, valamint a politikailag szervezett kisebbséget, mely társadalmi csoport hatékonyabban tudja képviselni csoportszintű akaratkinyilvánításait és ennek hatására a szavazatmaximalizálás mechanizmusai révén patronázs pozíciókra valamint mandátumokra tehet szert a képviselőjelöltjeikre leadott voksok alapján.⁷⁹ A weberi elméletében a középponti kategória a „konfliktus”, Weber magát a politika világát úgy írta le, mint a „hatalomért folytatott harc”, s eme csatateret fővezére a „karizmával rendelkező politikai vezér”. A politika weberi feladata komplex folyamat eredménye: egyrészt a politikailag szervezett kisebbség(ek) megformálódása és létrejötte a társadalmon belül. Másrészt a „politikailag szervezett kisebbség(ek)” társadalmi megszilárdulásukkal egyidőben harcba szállnak a hatalomért folytatott politikai csataterén. Ezen politikai arénák által kialakulnak a politikát hivatásként gyakorlók csoportja(i), kikből alakot ölthet a politikai vezér, aki személyes karizmája révén nem csupán szavazathoz és mandátumhoz juttatja pártját, hanem a politikai arénán megküzdve patronázspozíciókat kínálhat a zsákmányszerző politikusoknak és párthíveknek egyaránt. A politika „a hatalomért folytatott harc” és ebben a harcban kristályosodik ki, hogy mely politikailag aktívabb csoport szerzi vagy

⁷⁹ KÖRÖSÉNYI ANDRÁS ezt nevezi a „kis számok törvénye” érvényesülésének.

szerezheti meg magának a szavazatmaximalizálás, valamint a patronázspozíciók révén az adott állam politikai hatalmát.

3.2. *Párt– és pártszervezet feladata*

(b): Párt –és pártszervezet feladata: Hogyan is ragadható meg egyrészt a politikai vezérség kialakulása, előtérbe kerülése, melyek a politikai kormányzás, politikai vezetés hatékony feltételei. Weber Németországot egy nagyfokú bürokratizálódással jellemezte, mely – idézve Webert „A hivatalnoki karrier egy autoriter államban azonban egyszerűen nem adott lehetőséget a politikai művészetének gyakorlására”⁸⁰.

Németország: a császár csupán egy „hivatalnok-kormányt nevezett ki, az általános választójog ellenére kvázi súlytalan gyenge parlamenti jelleg okán nem választódott ki egy a politikai vezetésre is alkalmas elit, ebben az értelemben a német Reichstag csupán népképviselői intézmény lehet. A hivatalnokuralomnak nem alakultak ki markáns ellensúlya, ennek hatására a szakhivatalnoki réteg a közigazgatási pozíciók mellett a politikai igazgatás kulcspozícióira is igényt formált. A német pártok az osztályérdekek képviselőjére szorítkoznak csupán. A hagyományos politikai aktorok egyrészt negligálva vannak a német politikából melynek egyik oka a szakhivatalnoki réteg túlzott megerősödése, másrészt magában a politikacsinálásban az ügyelműködésének művészetében, „politikaivá válásában” sem tudnak meghatározó szerepre szert tenni.

Anglia: a „párthonorációk uralma” helyett kialakul a parlamentáris kormányzás a caucus párttípus bevezetésével. Azaz a parlamenti többség politikusaiból megalakul a kormány, mely kormány alá van rendelve a parlamenti felelősségnek. A parlamenti többség brit egyéni választókerületi rendszerben méretteti meg magát, ahol a hivatásos politikusok személyes karizmájukról, vonzerejükről, illetve rátermettségükről adnak tanúbizonyságot a választók részére. Az angolszász pártpolitika egyik meghatározó jellemzője, hogy „az egész nemzet előtt álló kérdésekkel foglalkoznak”⁸¹. Angliában a szakhivatalnokok uralma helyett a főbb pártpolitikai pozíciókat hivatásos politikusok töltik be.

⁸⁰ KÖRÖSÉNYI, 2005, 212.

⁸¹ KÖRÖSÉNYI, 2005, 214.

Amerikai Egyesült Államok: A kialakuló „plebiszcitárius jelleg” okán, kialakult a népszavazás útján megválasztott elnök „intézménye”, aki egyszersmind a végrehajtó hatalom feje. Mindenemű hivataladományozás az elnök jogköre, kinek hivatala független a „parlamenttől”.⁸² Eme kiérlelt „pártgépezetben” lép színre a boss, a politikai tőkés vállalkozó, aki saját kockázatára választási szavazatokat szerez. A bosszhoz hasonlatos az angliai election agent is. Míg az election agent a választás tisztaságát felügyeli, addig a boss kizárólag hatalmat akar gyakorolni. A boss az election agent mellett ellentéte a brit leadernek is, amennyiben a háttérben tevékenykedik. Weber ezt nevezi „sötétben dolgozik”⁸³-nak. A „politika” weberi értelemben a hatalomra való törekvés, amely a hivatásos politikusok választás útján történő felemelkedésével válik normatívvá, e küzdelemből kiválik a „politikai vezér alakja”, aki karizmája révén „a választási csatátér hőségé válik”.

Eme „weberi agóra” semmit sem érne modern pártok nélkül. A párt(ok) egy összehangolt politikai légkör megalkotása törekednek, amelyben a választáson induló hivatásos politikusok és a bürokratikus elemet megtestesítő hivatalnoki háttérintézmények találkozhatnak. Ezen hivatali gépezetben tevékenykedő hivatalnokok/szakhivatalnokokkal, a párt élére álló pártvezérrel, a pártot támogató szimpatizánsok, pártpolitikusok és párthívek összefogása révén kovácsol egységet és hozza létre a politikailag szervezett kisebbség(ek) professzionizált és egyúttal bürokratizált komplex pártgépezetét, amelyet az „ügy” szolgálatába állítanak.

A Weber által előidézett mentalitásváltás alapvetően hozzájárult a megbecsülés jelentésének és fontosságának fokozásához a modern társadalomban. Elemzésében Weber megállapítja, hogy a megbecsülés alapvető fontosságú volt a gyülekezetek társadalmi életébe való elfogadáshoz és beilleszkedéshez. A protestáns etikán keresztül megvalósított racionális életszervezésről szóló elemzése⁸⁴ számos releváns megjegyzést tartalmaz a megbecsüléssel kapcsolatban: a közösség által gyakorolt társadalmi befolyás és kontroll⁸⁵, másrészt a protestáns etika szerepének hangsúlyozása az egyéni autonómia erősítésében és a személyiségformálásban⁸⁶. A megbecsülés és az önbecsülés kapcsolatának kérdésköre azonban nem csak a köztük fennálló kapcsolatra vonatkozik egy történelmi korszakban és összefüggésben, amely hangsúlyozta relevanciájukat,

⁸² WEBER használja a parlament kifejezést, viszont az Amerikai Egyesült Államokra tekintve helytállóbb a „kongresszus” szó használata a „parlament” szó mellőzésével, mivel az európai kontinenstől eltérő politikai berendezkedést figyelhetünk meg, Vö. KÖRÖSÉNYI, 2005, 215.

⁸³ WEBER, 1998, 189.

⁸⁴ A többes szám itt indokolt, mert Weber összehasonlító módszerrel vizsgálja a lutheránus, kálvinista, pietista és metodista elveket.

⁸⁵ ETZRODT, 2008

⁸⁶ FARRIS, 2013

hanem rávilágít egy olyan magatartási mintára is, amely az élet más összefüggéseiben és szféráiban is alkalmazható. Azon „kapcsolat”, amelyet Weber a protestáns etika által felfogott élet-szervezésben megállapít, egyben a hivatásos politikusra is alkalmazható magatartásmintát képvisel. Weber a politikai etikáról alkotott felfogását a felelősség elvére összpontosítja, és bírálja a meggyőződés ellentétes etikáját. Mindazonáltal a megbecsülés és az önbecsülés polaritása nem elhanyagolható szerepet játszik a hivatásos politikus magatartásában, tevékenységének méltóság és érték adásában⁸⁷. A modernitásban a protestáns etika bevonása által értéket és jelentést adott a hivatás fogalmának. A hivatás vállalása egy személyes feladat felvállalását, és annak egész életen át tartó rendszeres és állandó elvégzését jelenti. Ebből következően a szakmai kötelesség alatt az elhivatottság követésének feladatát kell érteni. Max Weber a bürokratikus szervezetelmélet atyja. Úgy vélte, hogy az adminisztrátor jogkörének az egyén csoporton belüli pozícióján, egyenrangú hozzáértésének és a felügyelőnek a kifejezett szabályoknak és szabályoknak való engedelmességén kell alapulnia. A kifejezés, bürokrácia. Eredete a francia bureau szóból származik. Valójában a kormányra és a kormányzati bürokrátákra vonatkozó uralmhoz kapcsolták. A bürokrácia "egyfajta történelmi szervezet, amelyet racionálisan úgy alakítottak ki, hogy koordinálja sok egyén munkáját nagyszabású adminisztratív felelőségek betöltése érdekében.". A bürokráciák racionális elvek szerint szerveződnek, a tisztviselőket hierarchikus sorrendbe sorolják, a működést pedig személytelen szabályok jellemzik. Eme bürokratikus szervezetek racionális-jogi tekintélyre épültek⁸⁸. A Weber-féle ideáltipikus bürokráciát hierarchikus felépítés, meghatározott összegű szakember-alakzatok, írásos szabályok alapján felvett és rögzített teljesítmények, az adminisztrátorok szakértői gyakorlása, a szabályok semleges alkalmazása jellemzi. hivatalnokok, a karrierfejlesztés a szervezetek által megítélt technikai tapasztalatoktól függjön, nem pedig az egyénektől. Weber a bürokráciát a legbefolyásosabb szervezeti formaként, a modern állam számára nélkülözhetetlenként azonosította.

3.3. *Karizmatikus vezér feladata*

(c): Karizmatikus vezér feladata⁸⁹: A politikai pártküzdelmek által kialakul egy (párt)vezető-szelekciós folyamat, amely egyrészt a weberi karizmafogalom meghonosításával, más-

⁸⁷ SENIGAGLIA, 2020, 353–364

⁸⁸ TARMIN, RAFINUL, 2021, 374-381.

⁸⁹ Lásd erről bővebben: CS. KISS LAJOS – GALLÓ BÉLA: A politikai imázs, mint esztétikai gyakorlat és gyakorlati probléma. In: Politikatudományi Szemle, 1996. évf. 2. szám 31-49.

részt pedig a politika perszonalizált jellegének kihangsúlyozása révén érhető tetten. A vezéremokrácia lényege, hogy megjelenik benne mind a vezérség, mint értelemmel felruházott politikai cselekvés és egyúttal a vezetésre való képesség, mind a vezérség politikai etikája. A politikai vezért köti a felelősségetika⁹⁰. Weber, Georg Simmelhez hasonlatosan „a pozitivista, leíró tudomány fogalmának szemszögéből mondta ki, hogy a tudomány nem mondhatja meg, mit kell tenni, csak azt, hogy mit képes megtenni.”⁹¹ Weber Sohmtól kölcsönözte a karizma fogalmát, de ő egészen más formában használta, mint Sohm. Sohm alapvetően a névtelen korai keresztény vezetőkre összpontosít, ezzel szemben Weber elsősorban a politikai és etikai vezetőkre összpontosít. A „Religiöse Gemeinschaften” [Vallási közösségek] részében Wirtschaft und Gesellschaft [Gazdaság és társadalom] Weber ezt írja: „A „próféta” alatt itt egy tisztaszemélyes karizma hordozója.. [Wir wollen hier unter einem "Propheten" verstehen einen rein persönlichen Charismaträger..]. Sohm nagy hatással volt Weber általános gondolkodására. Weber Sohm számos jogi írására támaszkodott, kezdve Sohm 1880-as „Fränkisches Recht und Römisches Recht” című esszéjével, valamint a „Die Deutsche Genossenschaft” [A Német Szövetség] 1888-as cikkével Weber szerint Sohm volt az első tudós, aki a karizmat tiszttán történelmi szemszögéből vette figyelembe. Sohm tézise provokatív volt, és később a neves egyháztörténész, Adolf Harnack megkérdőjelezte. Harnack nemcsak amellet érvelt, hogy az egyházi jog a korai egyház része volt, hanem az is, hogy az egyház csak úgy tudott fennmaradni, ha hierarchiát és hivatalokon és tanokon alapuló tekintélyt alakít ki. Ez a vita nagy hatással volt Weberre. Mind Wilfried Nippel, mind Thomas Kroll akként érvel, hogy Weber a karizma fogalmát a Sohm és Harnack közötti vita összefüggésében dolgozta ki⁹². A karizma Sohm számára a különleges, „személyesen” Istentől kapott kegyelmi ajándék⁹³. Sohm számára a karizmatikus személy az igazi „egyház” igazi „vezetője”. Az „igazi” egyház az Ecclesia'; ez a hívők összefövetele, amelyben Isten karizma ajándéka működik⁹⁴. Sohm szerint az Ecclesia' nemcsak méretében, hanem vezetésében is különbözik az intézményes egyháztól. Az Egyház hivatala „szabadtalan” engedelmességet követel, de a „Ecclesiáé a karizmatikus vezető „feltétlen” elismerést kér⁹⁵. Sohm szöveggörnyezete szigorúan teológiai és egyetlen célja az volt, hogy bebizonyítsa, hogy a római katolicizmus az egyházi tekintélyre és a kánoni jogra helyezve távol áll a korai kereszt-

⁹⁰ A vezér politikai felelőssége a kettős a felelősségetika által: egyrészt felelősséggel tartozik a kitűzött cselekvési célokért, másrészt a cselekvések következményeiért.

⁹¹ LÁNCZI, 2007, 81.

⁹² NIPPEL, 2000: 10; KROLL, 2001: 53–54

⁹³ SOHM, 1892: 6, 54

⁹⁴ SOHM uo.: 18.

⁹⁵ SOHM, 1892: 27, KROLL, 2001: 64

ténységtől. Sohm számára fontos a karizma, de elsősorban abban az állításában, hogy a kánon-jogon alapuló egyházi tekintélynek nem lehet teológiai igazolása. Az egyetlen igazi keresztény „tekintély” az Istenadta karizma, és ennek semmi köze a politikai, jogi vagy vallási rendekhez. Weber karizmafelfogása alapvetően politikai, és ez abban nyilvánul meg, hogy a prófétákat „karizmatikus hordozók” példaként használja. A joghatalom a szabályok megalapozásán és a kompetenciaképességen alapul; kulcsszó a tudás. A jogi tekintély nagyrészt modern jelenség, mely felváltja a hagyományos tekintélyt. A hagyományos tekintély magában foglalja a kiváltság fogalmát, ugyanakkor hiányoznak a konkrét ismeretek és szabályok. A joghatalom teljes mértékben nem személyes: a tisztségviselő követi azt a kötelezettségét, hogy szabályokra alapozza a döntést, függetlenül attól, hogy ki az illető [ohne Ansehen der Person]. Ezzel szemben a hagyományos tekintély a személyre összpontosít, így a pátriárka vagy a törzsi vezető bizonyos fokú személyes mozgástérrel rendelkezik a döntés meghozatalában. Weber értelmében a törvényes felhatalmazás személytelen, mivel a személytelen hivatal, a hagyományos tekintély pedig személytelen, egy hosszú és személytelen hagyománynak köszönhetően. Weberi értelemben mind a jogi, mind a hagyományos tekintély normákon nyugszik. Míg az előbbi normák elvont törvények és szabályok, az utóbbiak konkrétak és szentek. A hagyományos vezetőt szigorúan köti a múlt, és semmiképpen sem jogosult önkényes döntésekre. Weber a pátriárkát a „hétköznapi természetes vezetőjének” nevezi, a jogi tekintélyt pedig a „kiszámítható, folyamatos szükségletek” rendszerének fenntartásaként említi. A „hagyományos tekintély” és „bürokratikus tekintély” a hétköznapi időkben virágzik, és hétköznapi embereket igényel. Rendkívüli idők azonban rendkívüli embereket és karizmatikus tekintélyt kívánnak. A karizmatikus tekintélyt hordozó embertípus elsősorban a „nagy nyugtalanság és felfordulás időszakában” jelenik meg. Válság idején különleges vezetőkre van szükség, „karizmatikus vezetőkre”. A karizma radikális, sőt forradalmi hatalom. Weber a „Drei reinen Typen der legitimen Herrschaft”-ban a karizmatát „a történelem egyik legnagyobb forradalmi hatalmának”, utolsó „Staatssoziologie” alcímű előadásában a karizma „felülről jövő forradalmi hatalom”-ként hivatkozik rá. A karizma részben azért forradalmi, mert a jogi tekintély ellentéte. A „racionális” jogi tekintéllyel ellentétben a karizma „irracionális”. A jogi tekintély személytelen és szabályos, míg a karizmatikus tekintély személyes és kivételes. A karizmatikus tekintély is hagyományellenes, mert szakít azzal, ami mindig is volt. Nemcsak minden hagyományos vagy racionális normát szeg meg; minden értéket megfordít. Weber ragaszkodik ahhoz, hogy „a régi törvényt az új kinyilatkoztatás megtöri”, és a karizmatikus vezető „új parancsokat ad”. A karizma azért is forradalmi, mert „az örökké új” [Das ewig Neue] rendkívülisége miatt radikális. Weber kihangsúlyozza a karizma „rendkívüliségét” außertägliche Qualität [rendkívüli minőség] és „außeralltägliche karakter”

[rendkívüli karakter]. Weber hivatkozik rá, mint a „außeralltägliche Kraft” [rendkívüli hatalom]. A karizma rendkívülisége a kizárólagos személyes jellemzőjén nyugszik.

3.4. *Weber öröksége*

Weber örökségét reprezentáló két irányzat alakult ki: a Weberológia⁹⁶ és a Weberizmus.⁹⁷ A weberizmus Weber koncepcióinak és módszereinek kreatív alkalmazása a kortárs társadalmi problémákra. A weberológia Weber „klasszikus” szociológusi pozíciójával, életrajzi és szerkesztői újraértelmezéseivel és revízióival összefüggésben értelmezi koncepcióit és módszertanát (Werkgeschichte).⁹⁸ Elméletének esetleges és kontextuális jellege válik láthatóvá, amely inkább az egyedit hangsúlyozza, mint az univerzalist (Gordon 2020). Az értelmezések, kommentárok eklektikus bősége létezik a legkülönbözőbb kutatási témákhoz, ahogy Caldwell írta, "annyi Weber van, ahány tolmácsa van munkájának"⁹⁹. Weber atomizálásának és kontextualizálásának módjától, valamint a fordítások elérhetőségétől függően megkülönböztethetünk weberi, neoweberi és posztweberi. A weberológia és a weberianista tudományosság is bizonyítja a Weber gondolat időben és térben átívelő folyamatos alkalmazhatóságát a második világháború utáni korszakban¹⁰⁰. Elméleteinek és koncepcióinak homogén jellege, valamint szelektív, olykor ellentmondásos fordításai és publikációi Weber opusának töredezett megértéséhez és alkalmazásához vezettek. Weber gondolatainak állandó helytállása, valamint a tudományos oktatásban és tudományosságban való népszerűsítése a trivializációs trendeket is elindított. Az elméletek, fogalmak, kifejezések és idézetek eredeti kontextusukból való szelektív használata gyakran túlértelmezéshez vagy banalizáláshoz, hamisításhoz vezethet¹⁰¹. Weber kri-

⁹⁶ A weberológia néhány képviselője: Eliaeson, Chalcraft, Collins, Gerhardt, Hanke, Hennis, Kaelber, Kalberg, Lash, Lehmann, Löwith, Merton, Mommsen, Morcillo Laiz, Parsons Merton, Mommsen, Morcillo Laiz, Parsons, Poggi, Radkau, Riesebrodt, Rossi, Roth, Scaff, Schluchter, Tilly, Sica, Swedberg, Tenbruck, Tribe, Turner, von Schelting, Weisz, Whimster és Winckelmann.

⁹⁷ A weberizmus néhány képviselője: Albert, Albrow, Bendix, Bruun, Chalcraft, Gerth, Giddens, Gunderson, Habermas, Hennis, Giddens, Gunderson, Habermas, Hennis, Joas, Joosse, Kaelber, Kalberg, Lepsius, Mills, Müller, Joosse, Kaelber, Kalberg, Lepsius, Mills, Müller, Parsons, Prisching, Roth, Scaff, Schluchter, Schneider, Schwinn, Swedberg, Tenbruck, Schneider, Schwinn, Swedberg, Tenbruck, Turner és Whimster.

⁹⁸ vö. HANKE, SCAFF és WHIMSTER, 2019:3, vö. BRUUN, 2011:145., vö. JOOSSE, 2018, vö. STRAZZERI, 2016

⁹⁹ CALDWELL, 2016:215.

¹⁰⁰ GERHARDT 2016

¹⁰¹ Vö. ELIAESON 2002:128., Vö. KÄSLER 1979:228.

tikus betekintést nyújtott a „modern” nyugati kapitalizmus felemelkedésébe a nem nyugati civilizációkhoz képest, és rámutatott annak fontosságára, amit az emberi ágensek tulajdonítanak társadalmi cselekvéseiknek. Munkája új megértést inspirált (Verstehen) a múlt és a jelen társadalmairól¹⁰². Weber rámutatott a modern kapitalista társadalmak antiutópisztikus természetére és gyengeségeire, mint például a morális relativizmusra, a zűrzavaros értelemre és a tekintélyelvűség örökké jelenlévő kísértetére¹⁰³. Strauss és Polányi a weberi tézisek sarokköveit vették kritika alá: a historizmus, a pozitivizmus, illetve az értékítéletek kiemelt szerepe a tudományos objektivitás cáfolatában. Strauss és Polányi weber kritikájuk révén a weberi elmélet teljes ignorálása helyett, annak mélyebb értelmezési keretbe illesztésével hozzájárultak Weber téziseinek megértő olvasatához a modern társadalomtudomány számára.

3.5.A „Vezérdemokrácia”, mint eszme

Weber számára az uralom legitimitásának három oka lehetséges: (1) szokáserkölcstekintélye (a tradicionális uralom), (2) a mindennapi személyes kegyelmi adomány (charisma, vagy karizmatikus uralom), illetve az előírászerű kötelezettségek engedelmes teljesítésén alapuló uralom. E három legitimitás-felfogásból témám szempontjából csupán a (2.) a karizmatikus uralom és vezér altípusát elemzem, mint a weberi hármaspolitikatudomány – feladatfelfogás végső, ám nélkülözhetetlen aspektusaként. Felvetődik az a kérdés (mint egy gondolati szálként), hogy: Miért csupán egy uralmi kategóriát emelek be a weberi gondolkodás főáramlatába? A választ maga a weberi eszmerendszer teremti meg a számomra, ugyanis Weber úgy vélekedik, hogy a vezér tisztán személyes karizmáján alapuló uralom a hivatás gondolatának legkifejtettebb formáját nyújtja és tárja elénk. Tehát a politika, mint hivatásként felfogott „üzem” legvégső céljait és feladatait a karizmatikus uralomban, és egy karizmával rendelkező vezér megjelenése révén érheti el, és válthatja valóra.

Weber a karizmatikus vezér alakját rokonítja és összekapcsolja a hivatásos politikus személyiségjegyeivel: „Ő maga az ügynek él, „művén munkálkodik”, feltéve, hogy több, mint korlátolt és hiú szerencselovag.”¹⁰⁴ A politikai vezér számára Weber szavaival élve „...az válik becsületére, ha kizárólag a saját felelősségére teszi, amit tesz: ezt sem módjában, sem jogában nem áll elutasítani, vagy elhárítani.”¹⁰⁵ Weber kihangsúlyozza, hogy csak azokból válhat szó szerinti

¹⁰² KALBERG 2008:284.

¹⁰³ CALDWELL 2016:214.

¹⁰⁴ WEBER (1998), i.m. 159. p.

¹⁰⁵ WEBER (1998), i.m. 175. p.

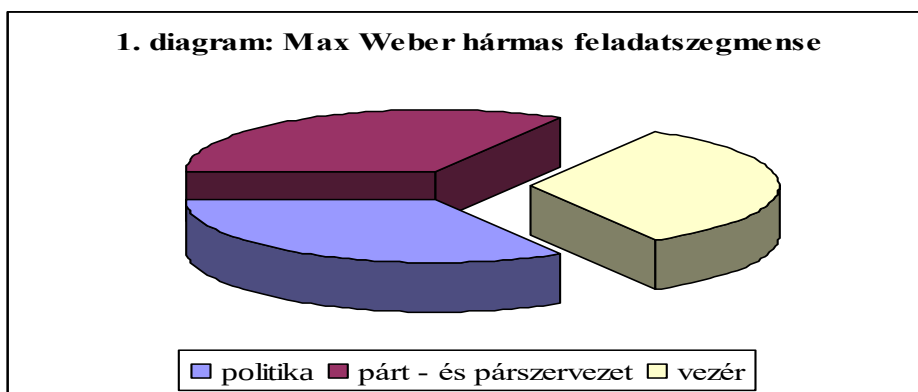
értelemben vett vezér, akiket akár a parlamentet megkerülve is neki engedelmeskedik a „gépezet”, vagyis a párton – pártokon és az egyes politikai világnézetekben belül a vezér kiválasztása egyúttal elősegíti a plebiszitárius demokrácia térhódítását. (Ezt tekinti Körösi András „a karizmatikus uralom olyan típusának, amely a demokratikus legitimitáció formájába bújik”¹⁰⁶). Ahogyan a hivatalnokok, úgy a pártbeli hívek is könnyű szerrel engedelmeskednek a politikai vezér karizmájának, „a nagy demagóg hatásra képes vezérszemélyiségnek”, mivel anyagi és eszmei érdekeik összefonódnak azzal a vezérnek titulált hatásmechanizmussal, hogy karizmája révén szavazatokat és mandátumokat szerez a párt számára, mely szavazatok és mandátumok átválthatóak lesznek nem csupán hatalomra, hanem egyúttal hivatszerzésre – hivatalzsákmányolásra is. Vagyis a vezér számára csak abban az esetben válik pozitív előjelűvé a szakmai apparátus (szakhivatalnokok) kialakulása – „amerikai értelemben vett gépezetként”¹⁰⁷, amelyben beosztottjai és alárendeltjei vakon engedelmeskednek neki és nem gördítenek gátat elé sem a honoráciorok hiúsága, sem az esetleges – a vezérrel szembenálló – önálló véleményalkotás révén. Ám a hivatalnokok és pártbeli hívek számára nem kínál fel Weber ezerarcú választ lehetőséget, csupán két utat tár eléjük: az egyik az eddigiekben bemutatott „vezéri demokrácia”, míg a másik – melyet joggal nevezhetünk „vezér nélküli demokráciának”, amely altípus a weberi gondolkodásban egyet jelent a „klikkel”, vagyis a párton belüli mindenkori lázongókkal.

„Max Weber nem politikatudós, nem is politikai filozófus, hanem a szociológia, vagy tágabban a társadalomtudomány klasszikusa. Nem írt szisztematikus politikaelméletet, munkásságának azonban van politikaelméleti relevanciája.”¹⁰⁸ - áll a Körösi András által írt Vezér és Demokrácia c. könyv Max Weber vezérdemokrácia-koncepcióját tárgyaló fejezetének előszavában. Weber módszere az ún. megértő szociológia, melynek lényege megérteni valamint magyarázatot adni a különböző intézmények működésére (amely módszer nem csupán az intézmények közötti viszonyrendszerben vizsgálható, hanem egyúttal gondolati kapcsolatok feltárása is) alkalmas. E gondolatok – elméleti kölcsönhatások és összefüggések vizsgálatának szemléltetésére szolgál az alábbi kördiagram is, amely a weberi politikatudomány-feladatfelfogás hármas vetületét tárja elénk. A diagram egyfajta „robbantott tortaként” ábrázolja a weberi feladatfelfogás három (az előbbiekben részletesen is ismertetett aspektusait), melyek egymásra épülve – egymást kiegészítve alkotnak összefüggő egységet a weberi eszmerendszerben.

¹⁰⁶ KÖRÖSI (2005) i. m. 199. p.

¹⁰⁷ WEBER (1998), i.m. 193. p.

¹⁰⁸ KÖRÖSI (2005) i. m. 196. p.

Forrás: saját kutatás

Hogyan is írható le eme, komplex és bonyolult eszmerendszer? Miben is ölt igazi formát a weberi politikatudomány hármas feladatfelfogása (1-3), s mik ezen aspektusok lényegi feladatai a politika viszonylatában szemlélve?

Weber értelmezésében „...[a]ki politizál, az hatalomra törekszik: hatalomra vagy más (ideális vagy önző) célok érdekében, vagy pedig önmagáért: tehát a belőle fakadó presztízs élvezetért.”¹⁰⁹ Egyes hivatásos politikusok anyagi érdekeik kielégítése céljából a politikából élnek, míg mások – egy bizonyos ügyet szolgálva – magáért a politikáért élnek. Ez utóbbi csoporthoz tartozók számára személyes, egzisztenciális kitettségük miatt, a hatalom létfontosságú, és nem egyszerű eszköz, hogy a politikából megéljenek. E miatt cselekvésük egyszerre cél- és értékracionális¹¹⁰. Ők azok, akik a politikát választott hivatásukként „művelik”. Politikai „lángelmékként” olyan rendkívüli tehetségű személyek, akik kiemelkedő tudással, kellő információval és alkotóképességgel rendelkeznek a politika területén. A vezetés ebben az értelemben a politikai részvétel egy megkülönböztetett formája, amely csak kevesek kiváltsága lehet. A vezérdemokrácia a demokratikus politika egy tisztán politikai értelmezését adja. A demokrácia ebben az elméleti keretben pusztán módszert, eszközt helyez a választók kezébe a kormányzásra alkalmas vezetők kiválasztására. A valódi politikai cselekvés csak kevesek kiváltsága lehet. A hivatásos politikusok (a vezetők) azok, akik valódi politikai akarattal és érdekekkel rendelkeznek, akik mozgatják a politikát. A politikai verseny az államirányítás, a legitim hatalmi monopóliumért folyik. A vezérnek bizonyítania kell alkalmasságát: különleges képességeit, erőnyeit, gyakorlati tudását (döntésképeségét, cselekvőképességét). Ez az igény a követők elismerésére a karizmájának az alapját is jelenti. A vezérnek víziót, innovációt, változást kell

¹⁰⁹ WEBER, 1998, 7.

¹¹⁰ WEBER 1998, 53–54.

meghirdetnie. A régi rendet le kell rombolnia és ki kell alakítania egy új rendet. A bizonytalanságot uraló vezér – aki nem tűr meg vetélytársat – lesz a biztos pont a közösség életében. A követők szorosan és érzelmi alapon kötődnek vezérükhöz, akinek teljesen alávetik magukat. Ennélfogva a vezér egymagában a politika és a közösség egyedüli forrása. A karizmatikus vezetés egyedüli korlátja abban áll, hogy a követés – az engedelmesség, a karizma fel- és elismerése, illetve a vezér felhatalmazása – nem kikényszeríthető, hiszen szükségtelessé teszi a karizma beigazolódását és kiüresítené a karizmatikus kapcsolatot a vezér és követői között.

Weber, Georg Simmelhez hasonlatosan „a pozitivista, leíró tudomány fogalmának szemszögéből mondta ki, hogy a tudomány nem mondhatja meg, mit kell tenni, csak azt, hogy mit képes megtenni.”¹¹¹ Az eddigiekben felvázolt weberi koncepció a politikatudomány feladatáról számos filozófust kritikai ellenvélemény megfogalmazására késztetett, e szerzők sorába illeszthető bele Leo Strauss és Polányi Mihály is¹¹².

¹¹¹ LÁNCZI (2007) i. m. 81. p.

¹¹² A weberi feladatkonceptió kritikáját adja továbbá Eric Voegelin is, ám témám szempontjából Strauss és Polányi kritikai meglátásai lesznek irányadóak.

IV. fejezet: Max Weber kritikusai, avagy szemelvények Leo Strauss és Polányi Mihály munkásságából

Max Weber munkásságának és elméleteinek hatása a társadalomtudományokban rendkívüli, ám számos elméleti és metodológiai vitát is generált, amelyek közül kiemelkednek a Leo Strauss és Polányi Mihály által megfogalmazott kritikák. Weber társadalomelmélete, különösen a racionalizációról, a bürokráciáról és a vallás szerepéről vallott nézetei számos más gondolkodó számára alapot adtak a válaszokhoz, átértelmezésekhez és kritikákhoz. Strauss és Polányi kritikái nemcsak Weber társadalomelméleti munkásságát értékelték újra, hanem szélesebb kontextusban is hozzájárultak a modern társadalomtudományok filozófiai alapjainak átgondolásához.

Leo Strauss és a politikai racionalizmus kritikája: Leo Strauss, a politikai filozófia neves képviselője, különösen a modern politikai racionalizmus és a vele járó pozitivizmus ellen fogalmazott meg kritikai és filozófiai észrevételeket. Strauss számára Max Weber különösen fontos, mivel Weber politikai és társadalomtudományi munkásságában a modern racionalizálás és a tudományos megközelítések előretörését hangsúlyozta. Weber a társadalmat a racionális bürokrácia és az érdekek mentén való működés logikájában látta, és ezt a racionalizálást alkalmazta társadalmi jelenségek, mint a vallás, a gazdaság és a politika vizsgálatára is.

Strauss Weber munkáit kritikusan szemlélte, mivel úgy látta, hogy a modern társadalomtudományok – köztük Weber elméletei – elfelejtették a politikai és társadalmi élet szoros kapcsolatát az emberi természet örök kérdéseivel, mint az erkölcs és a politika közötti viszony, vagy az igazság keresése. Strauss szerint Weber a társadalom megértésére szánt racionális megközelítéseket olyan mértékben absztrahálta, hogy figyelmen kívül hagyta a politikai közösség és az emberi élet vallásos, erkölcsi és transzcendens dimenzióit. A racionális magyarázatok, amelyeket Weber a modern világban a társadalom működésének leírására használt, Strauss szerint veszélyesek lehetnek, mivel figyelmen kívül hagyják a filozófiai és politikai élet alapvető értékeit.

Polányi Mihály: A gazdasági racionalizmus kritikája: Polányi Mihály, a modern gazdaság- és társadalomelméletek egyik fontos kritikusa, szintén Weber egyik jelentős kritikusa volt, különösen Weber gazdaságról és racionalizációról alkotott nézeteivel szemben. Polányi úgy érvelt, hogy Weber gazdaságra vonatkozó racionalista felfogása figyelmen kívül hagyja a társadalmi és gazdasági viszonyok történelmi, kulturális és társadalmi gyökereit. Weber a kapitalizmust a racionális gazdasági magatartás és a protestáns etika összefüggésében értelmezte, míg Polányi ezt a megközelítést kritikával illette, mivel úgy látta, hogy Weber nem vette figyelembe, hogy

a gazdaság nem csupán racionális alapokon működik, hanem mélyebb társadalmi és kulturális hálózatok, intézmények és hagyományok eredményeként formálódik.

Polányi munkássága hangsúlyozta a gazdasági intézmények szoros kapcsolatát a társadalmi struktúrával, és arra figyelmeztetett, hogy a gazdasági élet elvonatkoztatása a társadalmi kontextustól, mint azt Weber tette, a társadalom széteséséhez vezethet. Polányi „decentralizált” gazdasági rendszerekre és a társadalmi normák integritására épülő alternatívákban hitt, szemben Weber racionális, piaci logikán alapuló társadalomképével.

A kritikai diskurzusok hatása

Strauss és Polányi munkássága, Weber elméleteinek kritikájaként, nem csupán elméleti vitákat generált, hanem mélyebb társadalmi és filozófiai kérdéseket is felvetett a modern társadalom működéséről. Strauss Weber racionalista politikai és társadalomfelfogását a politikai közösség transzcendens értékeinek figyelmen kívül hagyásával vádolta, míg Polányi gazdasági elméleteit a társadalom valóságos kapcsolataitól való elvonatkoztatás miatt kritizálta. Mindkét gondolkodó fontos hozzájárulásokat tett a modern társadalomelméletek kritikájához, és elméleti megközelítéseik ma is jelentős hatással vannak a politikai filozófia és a társadalomtudományok fejlődésére.

4.1.Leo Strauss és a „modernség válsága”

„...amit az egésznek neveznek, az valójában soha sem teljes, ezért igazából nem is az egész, az egész lényegileg változik oly módon, hogy a jövője kiszámíthatatlan, az egészet önmagában valóként soha nem ragadhatjuk meg, illetve nem érthető, az emberi gondolkodás lényegileg valami olyantól függ ami előre nem látható, vagy ami soha nem válhat tárgyává, vagy amit a szubjektum nem képes uralni, a „lenni” a legmagasabb értelemben soha vagy legalábbis nem szükségszerűen jelenti a „lenni mindig”-et.”¹¹³

„Leo Strauss a modernség¹¹⁴ egyik legradikálisabb és legkövetkezetesebb huszadik századi kritikusa volt.”¹¹⁵ – írja Lánczi András *Modernség és Válság* c. könyvében, amely mű Strauss

¹¹³ STRAUSS, 1999, 29.

¹¹⁴ Strauss a modernség kezdetét a politikai filozófia vonatkozásában Machiavelli munkásságától számítja. Ám ez csupán a modernitás első hulláma, amelyet Machiavelli képvisel a straussi értelmezésben, ide tartozik további két modernitás hullám: egyrészt a Rousseau-val folytatódó, másrészt pedig a Nietzschehez köthető harmadik modernitás stádium is.

¹¹⁵ LÁNCZI, 1999, 17.

politikai filozófiájának magyarázatát adja számunkra. Ám vajon miben is rejlik a modernség straussi értelemben vett válsága? Strauss, „aki száraz, akadémiai elnevezéssel filozófiatörténész volt”¹¹⁶ a modernséget (vagy modernitást) megkülönböztetett kategóriaként kezeli és elválasztja a premodern gondolkodásmódtól: azon két tényező, amely megkülönbözteti őket egymástól: egyrészt a feltétlen hit a tudomány végtelen progresszivitásában és a történetiség végső magyarázóerejében – állítja Lánczi. Míg a modern tudomány és történelem eszmeisége erkölcsi értékrelativizmushoz vezethet (és Strauss szerint vezet is el), addig a filozófia, amely a premodernben gyökeredzik az úgynevezett történelemfeletti kérdésfeltevésekkel (és kérdésekkel) foglalkozik, veszi őket górcső alá.

A straussi modernség válságának előzményének tekinthető a Spengler által írt *A nyugat alkonya* c. könyve, amelyben Spengler „...a modernitás hanyatlását vagy alkonyát jövendöltette meg.”¹¹⁷ Strauss ezt bontotta tovább elemzésében (lásd Strauss *A modernitás három hulláma* c. tanulmánya). Eme kétfajta egymástól eltérő gondolkodásmód kérdésfeltevései is eltéréseket mutatnak: a modern gondolkodásmód és tudományos kérdésfeltevés: a „Hogyan van az, hogy?”, illetve a premodern filozofikus kérdésfeltevés, mely ekképpen hangzik: Mi a ... Milyen a ...? Strauss eszmerendszerében e két megismerési folyamat között éles eltérések, konfliktusok figyelhetők meg: - straussi értelemben - „Törés van a modern és a premodern között” és eme törés élesen elválasztja a két gondolkodásmódot egymástól. Strauss számára a modernség válsága a modern és a premodern közötti ellentétben ötvöződik, ám ezen válság Strauss részéről filozófiai, mi több politikai filozófiai válság is egyben: „...mivel a hogyan élünk? kérdése megelőzi a modern ismeretelméleti kérdést”¹¹⁸. Strauss úgy véli, hogy a két gondolkodásmód közötti mély (már-már feloldhatatlannak látszó ellentét), mely ellentét (modernség és premodern között) a straussi gondolkodás egyik kulcskategóriája: „csak úgy lehet továbblépni, ha az ember megpróbál visszalépni”¹¹⁹. Mit is jelent a „visszatérés” aktusa Strauss számára? Strauss a modern értékrelativizmusra építkező tudományos gondolkodást elutasítja – mondván a modern tudomány alapok nélküli, mivel minden egyes a pozitívizmus tudományossági normájának nem megfelelő megismerési formát elutasít. A modern tudományfelfogás elutasítását követően Strauss kijelöli azt a csapásirányt, amelyen előre haladva eljuthatunk az igazi megismerés formájához, amely nem más, mint visszatérés a klasszikus politikai gondolkodáshoz.

Fontosnak tartom – a politikai gondolkodással kapcsolatosan – itt megjegyezni, hogy a politikai filozófia nem jelent egyet a politikai gondolkodással. Míg a politikai gondolkodás egyidős magával az emberiséggel, addig a politikai filozófia első alakja Szókratész volt. Strauss szókratészi fordulata is erről az első politikai filozófiai gondolatokról számol be, jelen idézetben is: „A politikai filozófia viszont egy meghatározott közösség politikai életén belül – Görögországban – keletkezett, a múltnak egy olyan szakaszában, amelyről írásos feljegyzések vannak.”¹²⁰ Szókratész volt az első politikai filozófiával foglalkozó gondolkodó, (mondhatni Strauss-hoz hasonlatosan) éles határvonalat húzott (nem a modern és premodern), hanem a politikai és az ettől elkülönülő nem politikai világa közé. A politika sui generis van, vagyis nem levezethetőek a nem politikai gondolatok és dolgok által. Vagyis egy elkülönült létformát, to-

¹¹⁶ LÁNCZI, 1999, 36.

¹¹⁷ STRAUSS, 1996, 60.

¹¹⁸ LÁNCZI, 1999, 12.

¹¹⁹ LÁNCZI, 1999, 19.

¹²⁰ STRAUSS, 1994, 13.

vábbá az ehhez társítható elkülönült gondolkodásmódot és kérdésfelvetési módozatokat is jelent a politika sui generis volta (különös tekintettel a politikai filozófiára fókuszálva). A szókratészi fordulat értelme, hogy a társadalom és a filozófia (politikai filozófia) között feloldhatatlan ellentét van, mely konfliktus nem szüntethető meg a két fél között, csupán elkerülhető. „A politikai gondolkodás hagyományos formája a politikai filozófia, míg a modern politikatudomány, a politológia a 20. század diszciplínája.”¹²¹. A straussi politikai filozófia munkásság lényege – maga a politikai filozófia rehabilitálása volt. A huszadik században élesen szembekeült egymással a hagyományos történetírás és politikai filozófia a modern pozitivizmus tudományeszményével.

Ám miért is kell rehabilitálni a politikai filozófiát? Mi a létjogosultsága a klasszikus politikai filozófia alapvetéseinek jelenkorunkban, napjainkban szemlélve? Erre választ maga Strauss ad számunkra két helyen is: egyrészt a Strauss és Joseph Cropsey által közösen szerkesztett *A Politikai Filozófia Története (History of Political Philosophy)* c. könyvük bevezetőjében: „Ma a „politikai filozófia” szinte ugyanazt jelenti, mint az ideológia, vagy a mítosz.”¹²² Valamint ugyanerre tesz utalást Strauss a *The City and The Man* c. könyvében is – melyben azt állítja, hogy amit eddig politikai filozófiának neveztek az mára már ideológiává vált. Ki kell emelni, hogy a politikai filozófia se nem ideológia, se nem mítosz, ám nem is azonos a modern politikatudománnyal sem mivel a filozófia és a modern tudomány két egymástól „mély szakadékkal” elválasztott dolog Strauss értelmezési keretében, mely szakadék feloldhatatlan ellentétek forrása a két tábor között.

4.1.2 *A straussi „szoros olvasat”*

A „straussai interpretációs módszer nélkül nem lehet értelmezni politikai tanítását sem.”¹²³ Az alábbiakban a straussi szoros olvasat módszertanának lényegét mutatom be. A straussi szoros olvasat kiindulásában hasonlatos Gadamer hermeneutika felfogásához, melynek lényege abban áll, hogy a hagyomány elfeledett vagy eltorzított értelmét kell újra megtalálni és megújítani. Eme szövegértelmezési módszernek Strauss nézőpontjából két fontos aspektusa van. Egyrészt a ragaszkodás a szoros olvasathoz, amely annyit jelent, hogy Strauss szerint egy szöveget csupán úgy szabad és lehet értelmezés alá vonni, ahogyan a szerző értelmezte önmagát. Másrészt, a filozófia története nem mentes az üldöztetésektől sem, mely tény birtokában kétfajta tanítást

¹²¹ LÁNCZI, 1999, 64

¹²² STRAUSS, 1994, Uo.

¹²³ LÁNCZI, 1999, Uo

is kidolgoztak a filozófusok, egyet a szélesebb közönség számára (exoterikus tanítás), és egyet a szűk kiválasztottak csoportjának (ezoterikus tanítás). A kettős tanítás és az üldöztetés kapcsolata¹²⁴.

Allan Bloom ezzel kapcsolatosan állítja azt, hogy Straussnak sikerült kiküszöbölnie a historista megközelítési mód „torzító hatásait” – vagyis Strauss bemutatta a dolgokat önnön természetükben és nem általánosításokat vagy eltorzított jelentéstartalmakat látott beléjük. Strauss politikai filozófiai egyedisége abban rejlik, hogy az adott szerző gondolatritmikáit nem a mából visszatekintve, a gondolatok történeti kifutásának tükrében kell értelmezni. Azaz a straussi interpretáció jellegénél fogva hamissá tette azon tételt mely szerint - a mindenkori interpretátor felülmúlhatatlan előny birtokában lenne a régi szerzővel szemben. Vagyis a szerzőt úgy kell értelmeznie az előadónak értelmeznie, ahogyan önmagát értette. Strauss szövegértelmezésében az interpretáció¹²⁵ (amely a szöveg kontextus szerinti olvasását jelenti) megelőzi a magyarázatot (amely feltárja a szöveg azon implikációit, melyekre a szerző az írás és megfogalmazás pillanatában nem is gondolhatott vagy nem is gondolt). A straussi szoros olvasat komplex egymásra épülő folyamat-együttes. A szoros olvasat rejtett értelme az adott szöveg nyilvánvaló és esetleges mondanivalójának megfejtése. Strauss elismeri, hogy teljesen elvonatkoztatni nem tudunk saját korunktól, amelyben élünk, ám tudomásunkra hozza azt, hogy ismerjük fel minden értelmezésünkben fakadó hiba (a felvilágosodásban gyökeredző változásra), a 17. századtól a 19.-20. századra teljesen kiformalódott téves felfogásra eredetezhető vissza, miszerint a későbbi korok embere jobban megértheti egy korábbi szerző műveit, mint ahogyan saját korában érette önmaga. Strauss eme hibás tételmonddal állítja szembe a „történeti megértés” kontextusba ágyazott jellegét. A következő idézet jól illusztrálja a straussi szoros olvasat mibenlétét: „Helyzetünk ahhoz a régészhez hasonlít, aki egy ismeretlen nyelven írt felíratra bukkan, majd rögtön ezután fölfedez egy másik felíratot is, amely szintén ismeretlen nyelven az első felírat szövegének a fordítása.”¹²⁶ Strauss ezzel a képies megfogalmazással (a két egymástól elkülönült nyelven íródott felírat) csupán arra akar utalni, hogy az eredeti szövegeket lefordítók nem kellő alaposággal járnak el a fordításkor. Ennek hatására a nem megfelelő fordítás olyan eszmerendszereket eredményezhet, melyeknek szemtanúivá válhatunk (olvasóként, elemzőként és kutatóként egyaránt), amelyek nem tükrözik hűen az eredeti mű szellemiségét,

¹²⁴ Lásd bővebben: LEO STRAUSS: Az Üldöztetés és az Írás Művészete c. Strauss könyvben tetten érhető a leginkább.

¹²⁵ Két részre osztható: a szerző explicit kijelentéseire, másrészt azon implikációira, amelyeket szándékosan nem mondott ki, de odagondolt (lásd üldöztetés konfliktusa a filozófusok és a társadalom között (kettős tanítás szükségessége)

¹²⁶ LÁNCZI, 1999, 51.

ezáltal megváltozik a mű kontextuális keretrendszere. Strauss gondolkodásának alapját a modernség válsága teremti meg, mely válság a felvilágosodásban meghonosodott fejlődésbe vetett hit megingásával, és ezzel együttesen a modern (Machiavelli utáni) tudományos koncepciók megkérdőjelezésével megy végbe a straussi életmű egészén. Strauss kritika alá vonja értelmezésében a pozitívizmust, az ebből kinövő és táplálékot szerző historizmust, valamint a modern tudományt és benne a weberi tudományfelfogást, melynek értelmezése révén kiviláglik a straussi politikatudományi-feladatkonceptió lényeges összetevői. A modernség válsága a felvilágosodásban létrejött racionalizmus válságtüneteit is magán viseli. Rosen szerint, aki Strauss tanítványa volt így vélekedik a felvilágosodás straussi értelmezéséről: „Strauss azt a feladatot vállalta, hogy miközben dekonstruálja a felvilágosodást, a felvilágosodás nyelvét használja.”¹²⁷. Strauss kiindulópontja, hogy a modern tudomány nem tudta és nem is tudja teljesíteni megfogadott ígéretét, mivel a 17. századtól a 19. századig eltelt évszázadok alatt világossá vált, hogy a modern tudomány nem tudja megoldani az univerzum valamint az emberiség rejtélyét, ennek okai a modern tudomány (melybe beletartozik Straussnál a politikatudomány is) kérdésfeltevésében és legfőbb alapgondolatában az értéksemlegességben rejlenek, melyet maga Strauss sohasem tudott elfogadni.

4.1.3 *Strauss historizmus kritikája*

Strauss felfogásában a historista alapkonceptió magában hordozza a progresszivitás¹²⁸ eszmiségét, mely már kiindulópontjaként belefűzi értelmezésébe a torzítás eszméjét (amelyet mind Gadamer hermeneutikája, mind pedig Strauss politikai filozófia felfogása ellenzett, és a torzító hatásmechanizmusok kiküszöbölését tűzték ki célul).

A historizmus straussi felfogásban nem más, mint korunk szelleme, amely elhomályosítja a múlt jelenben történő megismerését (a torzító effektusok révén). Megváltozik egyúttal a historizmus kérdésfeltevése is, mely a politika világára irányul: immáron nem azt kérdezi a historista, hogy: (Mi a politika? Avagy miben rejlenek a politikai dolgok (egy állam) természete?) inkább az válik számára fontossá, hogy: (Miként működik a modern állam – és társadalom?). Strauss eme megváltozott kérdésartikuláció során arra a következtetésre jut, hogy modern politikai jelenségeink vizsgálat alá helyezése nem lesz kellőképpen megalapozott ismeret-

¹²⁷ LÁNCZI, 1999, 56.

¹²⁸ Eme megközelítési módozat a jelen koncepcióját magasabb rendűnek tekinti, mint a múltban benne rejlő korábbi (esetleg) eltérő nézőpontokat és felfogásokat.

tekre épülő, ha nem a hagyományos politikai gondolkodás talaján állnak. Vagyis a modern politikatudomány tudományos érvényességű vizsgálata, elemzése semmissé válhat, ha nem alapul a modernitást megelőző hagyományos politikai gondolkodás elemeire (lásd kérdésfeltevéseire). Ebben a felismerésben Strauss nézetrendszerével értek egyet, ugyan hogyan is lehetne tanulmányozható egy állam politikai berendezkedése, kormányának és politikájának rezdülései a politika színterén, ha nem tudjuk mi is az állam, mi a politika, és nem utolsó sorban mik számítanak politikainak (tények és dolgok tekintetében) egy adott állam, vagy politikai berendezkedés vonatkozásában. Tehát a „Miként működik a modern állam?” kérdésfelvetést meg kell előznie a „Milyen az állam természete?”-nek. Így lehet csak megalapozott ismeret együtteshez jutni straussi értelemben. Lánczi András ekképpen írja le a straussi klasszikus-politikai gondolkodás alapkérdéseinek felvetését – szembeállítva őket modernitás új kérdésfelvetéseivel: „...a „Mi az állam?”, „Mi az ember?” stb. kérdések felvetése nélkül nem lehetséges kielégítő választ adni a modern állam, a modern ember kérdéseire sem.”¹²⁹ A historizmus jellemzője a megismételhetetlenség, vagyis tagadja a régi szerzők és műveik tanításának, tanításaiknak rekonstruálhatóságát. Szerintük a művek korhoz kötöttek, adott történelmi szituációk termékei – így értendő a historizmus megismételhetetlen tézise. Strauss ezzel a megállapítással szemben is lándzsát tör, mikor úgy érvel, hogy egy szerző (s művének) tanítása igazán akkor lesz megérthető számunkra, ha megismételjük azt. Strauss számára a klasszikus értelemben vett természetjog, a kettős tanítás és az üldöztetés (mint a filozófusok és a társadalom közötti feloldhatatlan ellentét), valamint a megismételhetőség kulcskérdéssé válnak elméletében. A modern historista interpretátorok ugyan történetileg kívánnak rekonstruálni, ám történelmietlenné válnak Strauss érvelése nyomán. Eme straussi értelemben vett historizmus nihilizmusba torkolhat, ez annyit jelent, hogy többé nincs objektív mérce annak eldöntésére, hogy valami jó-e vagy rossz (minden erre vonatkozó különbségtétel relativizálódott).

Strauss kimondja a historizmus önellentmondásos jellegét. Mivel a historizmus egyik alapgondolata az, hogy minden emberi gondolat, elképzelés, felfogás és koncepció történeti, ennek tudatában a historisták szerint megérdemli az elenyészést. Ugyanakkor Strauss arra a gondolati szálra alapozva utasítja el végső soron a historizmust, hogy mivel maga a historizmus is emberi gondolat szülötte, vagyis magának a historizmusnak is egy adott történeti korszakban van relevanciája, (straussi értelemben időleges érvényessége), ennek okán a historista tan önellentmondásba keveredne saját alapkoncepciójaként elfogadott nézeteivel, mely magát a historizmust szünteti meg véglegesen. A történelem és a modern tudomány „ikertestvérek” Strauss

¹²⁹ LÁNCZI, 1999, 40.

elméletében. Amíg a modern tudomány (a progresszivitás és a historizmus előbb bemutatott tanai alapján) egyrészt tagadja az egészre vonatkozó végső megismerés lehetőségét, másrészt pedig elfogadja azt ténymegállapítást, hogy a tudomány állandó fejlődésben áll – ellenben a filozófia világával, amely (az egészre vonatkozó igazságokat keresi) kudarcra van ítélve (a modern tudomány – a historizmus, valamint e kettőt meghatározó progresszivitás által).

Az eddigiekben csupán a straussi gondolkodás lényegi aspektusait jártam körül, mindezt annak tudatában, hogy jobban és mélyebben megérthessük miben is rejlik Strauss Weber kritikája és egyedi politikatudomány-feladatfelfogása. Mivel véleményem szerint a szerző (mind Strauss, mind a későbbiekben Polányi) sajátos, csak rá jellemző kulcsfogalmai és meghatározó ténymegállapításai nélkül nem válik értelmezhetővé sem a kritikai viszonyulásuk a weberi elmélethez, sem az eltérő feladatkonceptiók lényegileg (meghatározó) elemei.

4.1.4 *Strauss Weber kritikája*

Strauss az 1953-ban megírt: *Természetjog és Történelem*¹³⁰ (Natural Right and History) c. könyvében fejti ki részletesen Weber kritikáját. Ebben a művében Strauss egy önálló fejezetet szentelt a weberi tanok kritika alá vonására, a fejezet címe: II. Természetjog, valamint a tények és értékek megkülönböztetése.

Strauss Weber kritikai elemzése elején így ír a német társadalomtudósról: „Weber óta senki sem szentelt annyi figyelmet, munkát és majdhogynem fanatikus odaadást a társadalomtudományok alapkérdéseinek, mint ő. Bármilyen hibákat ejtett is, ő századunk legnagyobb társadalomtudósa.”¹³¹

Weber feltételezése, mely szerint az egyedi magából az általánosból vagy az egészből eredhet, Strauss szemüvegén át tekintve „kizárólag más egyedi vagy részleges jelenségek hatásai-ként”¹³² értelmezhető, ám egészre való tudásunkra nézve soha sem lesz érvényes a weberi gondolat. Weber magát a történeti iskola tanítványának tekinti, ám Strauss úgy véli, hogy Weber nem fogadta el teljességgel a historizmus tanait, mivel feltétlenül hisz a tudomány eszméjének progresszivitásában és ezen eszmeiség hatása Weber munkásságában is tetten érhető. Straussnak nem a német gondolkodással volt baja, hanem egyszerűen kifejezve annak eltorzult,

¹³⁰ Strauss könyve Joseph Cropsey tipologizálása alapján a straussi életmű első szakaszának végére tehető). A második szakasz 1958-tól kezdődően tart Strass 1973-ban bekövetkezett haláláig.

¹³¹ STRAUSS, LEO (1999): *Természetjog és történelem* / Leo Strauss; [ford. Lánczi András] Budapest: Pallas Stúdió: Attraktor, Budapest, 34. p.

¹³² STRAUSS, (1999) i. m. u. o.

már-már dogmatikussá vált formájával, amelyet historizmusnak nevezett – jegyzi meg Lánczi András.

Weberi értelemben a társadalomtudományok csupán abban az eshetőségben objektívek és egyetemesen elfogadhatóak (mind a nyugati mind a keleti ember számára egyaránt), ha – straussi megfogalmazásban – az „igaz tételek alkotják”. Ám Strauss ezen túlmenve a kérdésfeltevést és az érdeklődési kör irányának meghatározó jellegét hangsúlyozza ki, melyek egyéni – csak ránk jellemző nézőpontjainkból fakadnak – s eme egyénileg konstruált nézetrendszerek összefüggésben állnak ugyancsak az egyénre vonatkozó (elkülönült tartalmú) értékfogalmainkkal. Strauss arra utal, hogy mind az értékfogalmaink mind pedig az érdeklődési körünk meghatározza és irányt is mutat a társadalomtudományok művelői számára (egyfajta keretet képezve a „kutatás” kívánt mederben tartásához). Strauss ezen a ponton Weber tézisével ellentétben azt állítja, hogy az értéksemleges társadalomtudományi kritérium, csak utópikus illúzió, mivel már az adott kutatási terület legfőbb kérdésfeltevései, maguknak a módszereknek a kiválasztása is magán viseli „értéktelített jellegét”, mely értékfogalmak Strauss elméletében „történelmileg relatívak”.¹³³ Weber azon tézise, mely szerint a tények és értékek teljes heterogenitása teszi szükségessé a társadalomtudományok számára alapot kínáló etikai semlegesség mércéjét, csak a tényekre és a bennük felfedezhető okokra tud a társadalomtudomány reflektálni és válaszokat adni. Weber a „Van” és „Legyen” ellentétpár által vélte teljes mértékben igazoltnak az értéksemlegesség kritérium helytállóságát.

Ezen helytállóságot vonta kritika alá Strauss, amikor úgy érvelt – mintegy a weberi megközelítéssel szemben –, hogy a semleges társadalomtudomány – (ellentétben a weberi Van és Legyen feloldhatatlan konfliktusával) abban gyökeredzik, hogy nem szerezhethetünk a Legyenről valódi tudást.

Weber tézise miszerint „minden értékválasztást, bármennyire gonosz, aljas vagy örült is, az értelem ítélőszéke elé kell állítani, amely ugyanolyan legitim, mint bármilyen más értékválasztás”¹³⁴ straussi értelemben nihilizmust eredményezhet (azon belül is nemes nihilizmust). Ahhoz, hogy valaki a weberi felfogást nemes nihilizmusnak nevezhesse, Strauss szerint el kell távolodni a weberi állásponttól. Strauss ezen a helyen felidézi Weber klasszikus idézetét: „Legyél, ami vagy!” – ebből Strauss arra a következtetésre jut, hogy maga Weber azért utasította el az objektív normákat, mivel ezen normák összeegyeztethetetlenek lettek volna az emberi szabadsággal és cselekvéssel.

¹³³ STRAUSS, (1999) i.m. 35. p.

¹³⁴ STRAUSS, (1999) i.m. 37. p.

Strauss úgy véli, hogy – a sok mai társadalomtudós – a nihilizmust csupán csekély kényelmetlenségként fogja fel, s emellett megelégszenek mindenféle tudományos eredményekkel, amelyek nem lehetnek többek a meddő igazságoknál, mely igazságok kinyilatkoztatásai „szubjektív értékítéletek és tetszőleges értékválasztások eredményeként állnak elő”¹³⁵. Strauss továbbá kritika alá vonja a weberi „legitim uralmi típusokat”¹³⁶ is, mivel Strauss úgy vélekedik, hogy Weber azzal azonosította (ezen típusokat), amikről azt állították, hogy legitim uralmi típusok. Eme straussi értelemben vett korlátozás magában hordozza azt a veszélyt, melyet maga Strauss eképpen ír le: „az illető áldozatul esik minden délibábnak és a tanulmányozott nép minden önbecsapásának”¹³⁷. Strauss a társadalomtudós legfőbb jellemvonásaként emeli ki a (társadalmi viszonyok) megértésére való képességét, ennek a megértésnek az alapja egyfajta (szükségszerű) konceptuális, vagy vonatkozási keret, ami megkönnyíti a megértési folyamatot.

Strauss arra a következtetésre jutott, hogy Weber alapelvei károsan hatottak munkásságára, ugyanis az értékítéletek elutasítása veszélyt jelent a történeti objektivitásra. Mit is jelent ez a veszélyszituáció? Egyrészt az értéksemlegesség weberi alapgondolatának elfogadása révén nem tudjuk – straussi fogalomhasználatban „nevén nevezni a dolgokat”. Másrészt pedig az értékítéletek elutasítása (a weberi értéksemlegesség talaján állva) veszélyezteti továbbá az értelmezés objektivitását.

Strauss alábbi idézete is tanúskodik számunkra Weber felfogásának kritikai szemléletéről:

„Úgy tűnik fel tehát, hogy amire Weber az értékítéletek elutasításakor valójában gondolt, azt a következőképpen kellett volna megfogalmazni: A társadalomtudományok tárgyai értékutalásokat foglalnak magukban. Az értékekre való utalás föltételezi az értékek méltánylását. Ez a méltánylás képessé teszi és rá is kényszeríti a társadalomtudóst, hogy értékelje a társadalmi jelenségeket, azaz hogy különbséget tegyen valódi és hamis, magas és alacsony között: valódi és hamis vallás, igazi vezetők és sarlatánok, valódi tudás és pusztá ismeret vagy szofisztika, erény és véték, erkölcsi érzékenység és erkölcsi tompaság, művészet és értelmetlen vacak, életerő és elkorcsosulás, stb. között.”¹³⁸

Fontosnak tartom itt kiemelni, hogy a „semlegesség hiánya” nem jelentett sem helyeslést sem elutasítást. Strauss megemlíti (a weberi értéksemlegesség kritikája kapcsán), hogy mivel az

¹³⁵ STRAUSS, (1999) i.m. 41. p.

¹³⁶ Strauss számára azon weberi kritériumrendszer, amely a karizmatikus vezér kiválasztásának követelményeit tartalmazza, amiben az a fontos, hogy a „karizmával rendelkező vezér személyét” miként ítélik meg, akik hatalma, karizmája alatt élnek (lásd a vezér követői, tanítványai) „könnyelmű” kritériumokra alapozott elmélet.

¹³⁷ STRAUSS, (1999) i.m. 46. p.

¹³⁸ STRAUSS, (1999) i.m. 50. p.

egymástól elkülönülő értékek összeegyeztethetetlenek, ennek hatására bármely érték elfogadása egyúttal magában rejti a vele szembenálló eltérő értékek azonnali elutasítását. Strauss érvelése további kritika alá vonja a weberi értéksemlegesség alapkoncepcióját, annak is azt a tézisé, melyet maga Weber magától értetődőnek fogadott el, miszerint: minden érték azonos rangú a többivel, tehát ebben az értelemben nem beszélhetünk értékhierarchiáról. Ám a straussi érvelés (Weber kritika) lényege pontosan abban mutatkozik meg a számunkra, hogy a weberi alapkoncepció legfőbb tévedése magából a weberi alapkoncepció feltétlen elfogadásából – az értékek azonosságának téziséből - ered.

A weberi kritika ekképpen jelenik meg összegzésszerűen a straussi sorokban: „Bármilyen észszerű volt is Weber mint gyakorló politikus, bármennyire is elborzaszthatta a szűklátókörű pártfanatizmus szelleme, Weber mint társadalomtudós olyan szellemben közelítette meg a társadalmi problémákat, amelynek semmi köze sincs az államirányítás művészetéhez, és semmilyen más gyakorlati célt nem szolgált, mint hogy bátorította a szűklátókörű makacsságot.”¹³⁹ Bár Weber rámutatott arra, hogy a társadalomtudomány evilági szempontok alapján kívánja megérteni a társadalmi folyamatokat, melynek fénye a természetes fény, amely racionális válaszokat (megoldásokat) kínál a társadalom megannyi problémáira. Weber addig tudott eljutni elméletében, hogy a tudomány célja a világosság, vagyis a nagy kérdésekben való tisztánlátás képessége, melynek végcélja az emberre vonatkozó világosság. A tudomány és a filozófia a téveszméktől, a szűklátókörű makacsságtól való megszabadulás útja, egy olyan élethez vezető út, mely szembe mer nézni a valósággal, amely komor, és amelyben csakis az igazság betűje érdekli, függetlenül attól a tényről, hogy tetszik e számunkra vagy sem – mindazonáltal érvényes. Lánczi András jegyezte meg, hogy Strauss értelmezése emlékeztethet minket a szörszálhasonlatához is, amikor Strauss minden egyes szót, logikai összefüggést górcső és kritika tárgyává tesz. Strauss a weberi módszertannal kapcsolatban úgy érvelt, hogy a valóság egy nagyon sajátos szemléletén alapul. Weber a straussi kritikában úgy lép színre, mint egy társadalomtudós, akit kevésbé foglalkoztatnak a valóság jellegei, ám annál nagyobb hatást gyakorolnak rá és elemzésére is azon számtalan absztrakciós elem (lásd tudománytípusok, módszertan, uralmi tipológia), amelyek átformálják és alakítják a valóságot. Csakhogy Weber módszertani tézisei – ahogyan Strauss fogalmazza meg: „...mindaddig értelmetlenek maradnak, vagy legalábbis irrelevánsak, amíg ezeket a téziseket valaki nem fordítja le a valóság jellegét kifejező tézisekre.”¹⁴⁰ Strauss tudatosítja bennünk, hogy a világ, mely körbevesz minket tudomány által teremtett világ, vagy (a tudomány által erőteljesen befolyásolt világ). Ekképpen összegezhető

¹³⁹ STRAUSS, (1999) i.m. 52. p.

¹⁴⁰ STRAUSS (1999) i.m. 58. p.

Strauss Weber kritikája. Tegyük most egy bepillantást a straussi politikatudomány – feladat felfogás lényegi aspektusaira is.

4.1.5 *Strauss politikatudomány-interpretációja*

Mint már arra utaltam, Strauss sohasem fogadta el az értéksemlegesség weberi koncepcióját, továbbá kritika alá vonta mind a weberi uralmi tipológiát (különös tekintettel a karizmatikus vezér kiválasztására), mind a modern tudomány eszméjét, amelynek úttörőjét látta Weberben Strauss. Ebből a kritikai ellenállásból származik Strauss modern politikatudomány ellenessége (amely tudósi ellenzést jelent Lánczi András számára): a politológusok hasztalan dolgokkal foglalkoznak, miközben Róma (vagyis a liberális demokrácia támasza) lángokban áll – így fogalmazza meg Strauss egyedi nézetrendszerét. Eme straussi alapokra épített politikatudomány-feladatfelfogást tekinthetjük úgy is, mint a politikai filozófia feladatfelfogásának straussi érvelését. A feladat adott Strauss számára: a politikai filozófiát meg kell szabadítani a modernitás válságmechanizmusaitól (a pozitivizmusba és a historizmusba vetett megingathatatlan hitétől), amely áthatja a 17. század óta kialakult tudományfelfogást és teret hódított magának a tudományok területén, mely térhódítás hatására a filozófia (egyben a politikai filozófia is) értékterhelté vált, amely nem lehet tudomány a szó modern értelmezése révén. A straussi feladatfelfogás lényege tehát nem más, mint a politikai filozófiának a rehabilitálására tett kísérlet – mely egyben a klasszikus politikai filozófia alapkérdéseire, szemléletmódjához és módszertanához való visszatérést jelent Strauss feladatfelfogásában. A klasszikus politikai filozófia érvényessége mellett áll ki Strauss, amely a klasszikus politikai filozófia védelmére kel mintegy megkérdőjelezve a modern pozitivist tudomány által életre keltett tanokat, mely tanok igazságai Weber téziseinek straussi interpretációja során (kártyavárként dőlnek össze és roskadnak egymásba – a szerző.).

Strauss az 1959-ben közreadott „Mi a Politikai Filozófia?”c. tanulmányában (What is Political Philosophy?) így ír a politikai filozófiáról: „A politikai filozófia témái¹⁴¹ az emberiség nagy céljai: szabadság és a kormányzás, illetve a hatalom olyan célok, amelyek alkalmasak arra, hogy mindent embert szegényes énje fölé emeljen”¹⁴². Érvelése három bekezdéssel lentebb

¹⁴¹ Strauss politikai filozófia témáihoz kapcsolódik továbbá az ember és haza kapcsolatrendszere is, ezt a nézetét a *The City and Man* bevezetőjében külön kihangsúlyozza.

¹⁴² STRAUSS, 1994, 21.

folymatodík: „A politikai filozófia arra való kísérlet, hogy a politikai dolgok természetére vonatkozó vélekedést a politikai dolgok természetének tudása váltsa fel”¹⁴³. A politikai filozófia a politikai jelenségek megértésére irányuló szakadatlan próbálkozás. Strauss politikatudomány (politikai filozófia) feladatfelfogása az alábbi előfeltevésekre épül: (1) a társadalmi jelenségek vizsgálata és egyben tanulmányozásuk lehetetlen az értékítéletekkel való foglalkozás nélkül, (2) azon feltételezés az értékítéletek elutasítása mögött, mely szerint a különböző értékek vagy értékrendszerek közötti konfliktus megoldhatatlan az emberi értelem számára (melyet maga Weber is elfogadott) Strauss szerint ez csupán egy sohasem bebizonyított tételmondat. A (3) tudományos tudást, amelyet a modern tudomány alkalmaz és elfogad, mint alapmértét Strauss elgondolásában csak negligálni, hitelteleníteni és leértékelni igyekszik a tudomány előtti tudást – Strauss pozitivizmus – historizmus kritikája e ponton újfent felbukkan. Továbbá (4) a pozitivizmus átalakul historizmussá, mely magában rejti azt a veszélyforrást, hogy a történelmi művek megismételhetetlenné válnak, mellyel szemben Strauss felhossa a történelmi megértés fogalmát, a szoros olvasat elvét, valamint a megismételhetőség szükségszerű voltát. S végezetül (5) az objektívnek tekintett és elgondolt válaszok szubjektív kérdésekből artikulálódhatnak. Strauss eme öt tételmondattal alapjaiban rengette meg a modernség pulpitusát, s bemutatta, hogy amit a modern tudomány letisztult, értékítéletektől mentes, szoros értelemben vett tudományfelfogásnak hitt az nem más, mint szubjektív tényekre alapozott koholmány, amely nem járt semmi egyébvel – mint a szűklátókörű makacsság bátorításával. Spenglert túlhaladva Strauss már nemcsak azt látta igazoltnak, hogy a modernitás hanyatlása vagy alkonya egyszer majd bekövetkezik, hanem azt is bizonyított tényként kezelte, hogy a modernség napjainkban válságban van, mely válság tüneteiből csak úgy lehet megszabadulni, ha felelevenítjük a mára már megkopottnak vélt, klasszikus politikai filozófiát és az őt megillető rangra emeljük fel. „Strauss politikai programja a filozófia „szigorú” vagy „klasszikus” értelemben vett megőrzését tűzte ki.” – írja Rosen.

Strauss úgy vélte, hogy a modern politikai jelenségek értelmezése nem nélkülözheti a hagyományos politikai gondolkodást. Ám itt meg kell jegyeznünk, hogy Strauss értelmezésében: „minden politikai filozófia egyszersmind politikai gondolkodás is, de nem minden politikai gondolkodás politikai filozófia.”¹⁴⁴ Strauss bírálatában azon követelmény munkálkodik, hogy a filozófia világát, amely a modernitásban összeolvadt a történelem eszmeiségével, újra különálló mederbe terelje, megszabadítva a filozófiát a ráakódott torzításoktól, és hiedelmektől. Strauss eredetisége nem abban rejlik, hogy felismerte a modernség válságtüneteit, vagy eme

¹⁴³ STRAUSS, 1994, Uo

¹⁴⁴ STRAUSS, 1994, 22.

válság eszkalálódását, ezt már előtte Spengler útmutató munkássága is illusztrálta számára, a Straussi gondolatok eredményei a politikai gondolkodásban váltak relevánssá, amelyben

Strauss egyedi végkövetkeztetése így hangzik: korunkban a klasszikus politikai gondolkodás (klasszikus politikai filozófia) felelevenítése aktuális és meghatározó érvényre tehet szert. Mivel sem a historizmus sem a pozitivizmus interpretációja nem tudta megoldani Strauss szavaival – „a társadalom és a filozófia közötti örök konfliktust” – (lásd szókratészi fordulat Strauss elméletében), ennek hatására maga a klasszikus érvelés is érvényben maradt. A modern politikai filozófia válsága (amely egyben a modern természetjog válsága is) csupán azért válhatott filozófiai válsággá, mert a filozófiát teljesen átította a politika – jegyzi meg Strauss, ezen átpolitizálódás teremti meg a 17. században azt a légkört, melyben a filozófia fegyverré vált. Strauss a klasszikus természetjog, valamint a klasszikus politikai gondolkodás talaján áll – Lánczi András szavaival élve: „a klasszikus gondolkodás racionalizmusa tette őt „haladó konzervatívvá” - ekképpen írható le Strauss politikatudomány-feladatfelfogása és Weber kritikája.

4.1.6 *Leo Strauss és a hermeneutika*

Straussi értelemben „Törés van a modern és a premodern között”: egyrészt a feltétlen hit a tudomány végtelen progresszivitásában, másrészt, míg a modern tudomány eszmeisége erkölcsi értékrelativizmushoz vezet(het), addig a klasszikus filozófia, amely a premodernben gyökerezik az úgynevezett történelemfeletti kérdésfeltevésekkel foglalkozik. E válság filozófiai, mi több politikai filozófiai válság: „... mivel a hogyan éljünk? kérdése megelőzi a modern ismeretelméleti kérdést”¹⁴⁵. Strauss szerint: „csak úgy lehet továbblépni, ha az ember megpróbál visszalépni.”¹⁴⁶. Mit is jelent a „visszatérés” aktusa Strauss számára? Strauss elutasítja a modern értékrelativizmusra építkező tudományos gondolkodást. A modern tudomány alapok nélküli, mivel minden egyes a pozitivizmus tudományossági normájának nem megfelelő megismerési formát elutasít. A politikai filozófia nem jelent egyet a politikai gondolkodással, míg a politikai gondolkodás egyidős magával az emberiséggel, addig a politikai filozófia első alakja Szókratész¹⁴⁷ volt. Szókratész az első politikai filozófiával foglalkozó gondolkodó, aki megkülönbözteti egymástól a politikai és a nem politikai világot. A politika sui generis jelenség, amely elkülönült létformát, gondolkodásmódot, kérdésfelvételt is magában foglal. A szókratészi fordulat lényege, hogy a társadalom és a filozófia között feloldhatatlan ellentét van, mely konfliktus

¹⁴⁵ LÁNCZI, 1999, 12.

¹⁴⁶ LÁNCZI, 1999, 19.

¹⁴⁷ STRAUSS, 1994, 13.

nem szüntethető meg a két fél között, csupán elkerülhető. A straussi elmélet fő mozgatórugója a politikai filozófia rehabilitálása. Miért kell rehabilitálni a politikai filozófiát? Mi a létjogosultsága a klasszikus politikai filozófiának jelenkorunkban? Strauss és Joseph Cropsey által közösen szerkesztett „History of Political Philosophy” c. könyvük bevezetőjében: „Ma a „politikai filozófia” szinte ugyanazt jelenti, mint az ideológia, vagy a mítosz.”¹⁴⁸ Ugyanerre tesz utalást Strauss a *The City and The Man* c. könyvében is, melyben azt állítja, hogy „amit eddig politikai filozófiának neveztek az mára már ideológiává vált”. A politikai filozófia se nem ideológia, se nem mítosz, nem is azonos a modern politikatudománnyal, mivel a filozófia és a modern tudomány két egymástól „mély szakadékkal” elválasztott „dolog” Strauss értelmezési keretében, mely szakadék a feloldhatatlan ellentétek forrása. Strauss számára a klasszikus értelemben vett természetjog, a kettős tanítás teoretikája, mint a filozófusok és a társadalom közötti feloldhatatlan ellentét metaforája, valamint a megismételhetőség kiemelten hangsúlyos elméletalkotásában. Allan Bloom szerint Straussnak sikerült kiküszöbölnie a historista megközelítési mód „torzító hatásait”, vagyis Strauss bemutatta a „dolgot” önnön természetükben és nem általánosításokat vagy eltorzított jelentéstartalmakat látott bennük. A straussi interpretáció hamissá tette azon tézist, mely szerint a mindenkori interpretátor felülmúlhatatlan előny birtokában lenne a régi kor szerzőivel szemben. Az interpretáció¹⁴⁹, amely a szöveg kontextus szerinti olvasását jelenti straussi értelmezésben megelőzi a magyarázatot, amely feltárja a szöveg azon implikációit, melyekre a szerző az írás és megfogalmazás pillanatában nem is gondolhatott. Ebben rejlik Strauss politikai filozófiai egyedisége.

A szoros olvasat rejtett értelme az adott szöveg nyilvánvaló és esetleges magyarázatának megfejtése¹⁵⁰. A modernség válsága a felvilágosodásban meghonosodott fejlődésbe vetett hit megingásával, a modern (Machiavelli utáni) tudományos koncepciók megkérdőjelezésével megy végbe. Strauss kritika alá vonja a pozitivizmust, a historizmust, valamint a modern tudományos gondolkodást a weberi tudományfelfogással együtt. A modernség válsága a felvilágosodásban létrejött racionalizmus válságtüneteit is magán viseli. Rosen szerint, aki Strauss tanítványa volt így vélekedik a felvilágosodás straussi értelmezéséről: „Strauss azt a feladatot vállalta, hogy miközben dekonstruálja a felvilágosodást, a felvilágosodás nyelvét használja. A historizmus „korunk szelleme”, amely a torzító hatások által elhomályosítja a múlt jelenben történő megismerését. A historizmus kérdésfeltevése megváltozik a „Miként működik a modern

¹⁴⁸ STRAUSS, 1994, Uo

¹⁴⁹ Vö LEO STRAUSS: *Az Üldöztetés és az Írás Művészete* (fordította: Lánczi András), Atlantisz, 1994, Budapest, ISBN: 9637978402, Vö. Polányi: *Személyes tudás* (1958) személyes és hallgatólagos tudáskonceptiójával.

¹⁵⁰ vö. LÁNCZI, 1999, 51., Vö. LÁNCZI, 1999, 40.

állam?” kérdéskörét meg kell előznie a „Milyen az állam természete?”-nek. A modern politikatudomány tudományos érvényességű vizsgálata, semmissé válhat, ha nem alapul a modernitást megelőző „klasszikus politikai gondolkodás” kérdésfeltevéseire. A historizmus jellemzője a megismételhetetlenség, vagyis tagadja a régi szerzők és műveik tanításának rekonstruálhatóságát¹⁵¹. Strauss ezzel a megállapítással szemben is lándzsát tör, mikor úgy érvel, hogy egy szerző és művének tanítása igazán akkor lesz megérthető számunkra, ha megismételjük azt. A modern historista interpretátorok ugyan történetileg kívánnak rekonstruálni, ám történelmietlenné válnak Strauss érvelése nyomán. A historizmus nihilizmusba torkolhat, hiszen nincs objektív mérce annak eldöntésére, hogy valami jó-e vagy rossz, minden erre vonatkozó különbségtétel relativizálódott. Strauss kimondja a historizmus önellentmondás tételét: mivel a historizmus egyik alapgondolata az, hogy minden emberi gondolat, elképzelés, felfogás és koncepció történeti, ennek tudatában a historisták szerint megérdemli az elenyészést. Strauss elutasítja a historizmust, mivel maga a historizmus is emberi gondolat szülötte, vagyis magának a historizmusnak is egy adott történeti kontextusban van relevanciája „időleges érvényessége”, ennek okán a historista tan önellentmondásba keveredne saját alapkoncepciójaként elfogadott nézeteivel, mely magát a historizmust szünteti meg véglegesen. A „a „Mi az állam?”, „Mi az ember?” stb. kérdések felvetése nélkül nem lehetséges kielégítő választ adni a modern állam, a modern ember kérdéseire sem.”. Strauss az 1953-ban megírt: „Natural Right and History”¹⁵² c. könyvének második fejezetében „Természetjog, valamint a tények és értékek megkülönböztetése”-ben fejti ki részletesen Weber kritikáját. „Weber óta senki sem szentelt annyi figyelmet, munkát és majdhogynem fanatikus odaadást a társadalomtudományok alapkérdéseinek, mint ő. Bármilyen hibákat ejtett is, ő századunk legnagyobb társadalomtudósa.”¹⁵³. Weber feltételezése, mely szerint az egyedi magából az általánosból vagy az egészből eredhet, Strauss elméletében „kizárólag más egyedi vagy részleges jelenségek hatásaiként”¹⁵⁴ értelmezhető, ám egészen való tudásunkra nézve sohasem lesz érvényes a weberi gondolat. Strauss szerint Weber nem fogadta el teljességgel a historizmus tanait, mivel feltétlenül hisz a tudomány eszméjének progresszivitásában. Strauss Weber tézisével ellentétben azt állítja, hogy az értéksemleges társadalomtudományi kritérium, csak utópikus illúzió, mivel már a kutatási terület főbb kérdésfeltevései, az

¹⁵¹ Historizmus megismételhetetlen tézise: a művek korhoz kötöttek, adott történelmi szituációk termékei.

¹⁵² STRAUSS könyve JOSEPH CROUSEY tipologizálása alapján a straussi életmű első szakaszának végére tehető. A második szakasz 1958-tól kezdődően tart STRAUSS 1973-ban bekövetkezett haláláig.

¹⁵³ Strauss, 1999, 34.

¹⁵⁴ Strauss, 1999, Uo

alkalmazott módszereknek a kiválasztása magán viseli „értéktelített jellegét”, mely értékfogalmak Strauss elméletében „történelmileg relatívak”¹⁵⁵. Weber azon tézise, mely szerint a tények és értékek teljes heterogenitása teszi szükségessé a társadalomtudományok számára alapot kínáló etikai semlegesség mércéjét, csak a tényekre és a bennük felfedezhető okokra tud a társadalomtudomány reflektálni és válaszokat adni. Weber a „Van” és „Legyen” (Sein und Sollen) ellentétpár által vélte teljes mértékben igazoltnak az értéksemlegesség kritérium helytállóságát. Strauss érvrendszerében, a semleges társadalomtudomány abban gyökeredzik, hogy nem szerezhetünk a „Legyenről” valódi tudást. Weber tézise miszerint „minden értékválasztást, bármennyire gonosz, aljas vagy örült is, az értelem ítélőszéke elé kell állítani, amely ugyanolyan legitim, mint bármilyen más értékválasztás”¹⁵⁶ straussi értelemben nihilizmust eredményezhet. Strauss szerint el kell távolodni a weberi állásponttól. Strauss ezen a helyen felidézi Weber klasszikus idézetét: „Legyél, ami vagy!” ebből arra a következtetésre jut, hogy Weber azért utasította el az objektív normákat, mivel ezen normák összeegyeztethetetlenek lettek volna az emberi szabadsággal és cselekvéssel. Strauss kritika alá vonja a weberi „legitim uralmi típusokat”¹⁵⁷ is, mivel Strauss meghatározásában Weber azzal azonosította, amikről azt állították, hogy legitim uralmi típusok: „az illető áldozatul esik minden délibábnak és a tanulmányozott nép minden önbecsapásának”¹⁵⁸. Strauss a társadalomtudós legfőbb jellemvonásaként emeli ki a társadalmi viszonyok megértésére való képességét, ennek a megértésnek az alapja egyfajta szükségszerű, konceptuális, vagy vonatkozási keret, amely formálja a megértési folyamatot. Az értékítéletek elutasítása veszélyt jelent a történeti objektivitásra. Az értéksemlegesség weberi alap gondolatának elfogadása révén nem tudjuk straussi értelemben „nevén nevezni a dolgokat”, e mellett pedig az értékítéletek elutasítása veszélyezteti az értelmezés objektivitását. Az egymástól elkülönülő értékek összeegyeztethetetlenek, ennek hatására bármely érték elfogadása egyúttal magában hordozza a vele szembenálló eltérő értékek azonnali elutasítását. Minden érték azonos rangú a többivel, tehát ebben az értelemben nem beszélhetünk értékhierarchiáról. A weberi alapkoncepció legfőbb tévedése magából a weberi alapkoncepció feltétlen elfogadásából az értékek azonosságának téziséből ered. Weber rámutatott arra, hogy a társadalomtudomány evilági szempontok alapján kívánja megérteni a társadalmi folyamatokat, melynek fénye a természetes fény, amely racionális válaszokat, megoldásokat kínál a társadalom megannyi

¹⁵⁵ Strauss, 1999, 35.

¹⁵⁶ Strauss, 1999, 37.

¹⁵⁷ STRAUSS számára azon weberi kritériumrendszer, amely a karizmatikus vezér kiválasztásának követelményeit tartalmazza, amiben az a fontos, hogy a „karizmával rendelkező vezér személyét” miként ítélik meg, akik hatalma, karizmája alatt élnek (lásd a vezér követői, tanítványai) „könnyelmű” kritériumokra alapozott elmélet. vö. STRAUSS, 1999, 50., vö STRAUSS, 1999, 52., vö STRAUSS, 1994, 21.

¹⁵⁸ Strauss, 1999, 46.

problémáira. Weber addig tudott eljutni elméletében, hogy a tudomány célja a világosság, vagyis a nagy kérdésekben való tisztánlátás képessége, melynek végcélja az emberre vonatkozó világosság. Weber módszertani tézisei Strauss megfogalmazásában: „mindaddig értelmetlenek maradnak, vagy legalábbis irrelevánsak, amíg ezeket a téziseket valaki nem fordítja le a valóság jellegét kifejező tézisekre.”¹⁵⁹. A „világ” és a benne létrejövő „kontextus” is tudomány által determinált. Strauss sohasem fogadta el az értéksemlegesség weberi koncepcióját, kritika alá vonta mind a weberi uralmi tipológiát, mind a modern tudomány eszméjét, amelynek úttörőjét látta Weberben. Eme a kritikai ellenállásból származik. Strauss az 1959-ben közreadott „What is Political Philosophy?” c. műve: A politikai filozófia a politikai jelenségek megértésére irányuló szakadatlan próbálkozás. A tudományos tudást, melyet a modern tudomány alkalmaz, mint alapmércét Strauss elgondolásában csak negligálni, hitelteleníteni és leértékelni igyekszik a tudomány előtti tudást. A pozitívizmus átalakul historizmussá, mely magában rejti azt a veszélyforrást, hogy a történelmi művek megismételhetetlenné válnak, mellyel szemben Strauss felhossa a történelmi megértés fogalmát, a szoros olvasat elvét, valamint a megismételhetőség szükségszerű voltát. Az objektívnek tekintett és elgondolt válaszok szubjektív kérdésekből artikulálódnak. A straussi interpretáció alapjaiban rengette meg a modernség szószékét, s demonstrálta, hogy amit a modern tudomány letisztult, értékítéletektől mentes, szoros értelemben vett tudományfelfogásnak hitt az nem más, mint „szubjektív tényekre alapozott koholmány”, amely nem járt semmi egyébvel, mint a „szűklátókörű makacsság bátorításával.” Spenglert túlhaladva Strauss a modernitás hanyatlása vagy alkonyának eljövételében, tényként kezelte, hogy a modernség válságban van, mely válság tüneteiből csak úgy lehet megszabadulni, ha visszatérünk a klasszikus politikai filozófiához. „Strauss elmélete a filozófia „szigorú” vagy „klasszikus” értelemben vett megőrzését tűzte ki.” írja Rosen. Strauss úgy vélte, hogy a modern politikai jelenségek értelmezése nem nélkülözheti a hagyományos politikai gondolkodást: „minden politikai filozófia egyszersmind politikai gondolkodás is, de nem minden politikai gondolkodás politikai filozófia.”¹⁶⁰. Strauss szerint a politikai filozófia világát, mely a modernitásban összeolvadt a történelem eszmeiségével meg kell szabadítani a ráakódott torzításoktól és hiedelmektől „a modernitás válságmechanizmusaitól”, mely egyben a „klasszikus politikai filozófiának rehabilitálására tett kísérlet”.

Strauss végkövetkeztetése a klasszikus politikai gondolkodás (klasszikus politikai filozófia) felelevenítése aktuális és meghatározó érvényre tehet szert. Sem a historizmus, sem a pozitívizmus nem tudta megoldani straussi értelemben „a társadalom és a filozófia közötti örök

¹⁵⁹ Strauss, 1999, 58.

¹⁶⁰ STRAUSS, 1994, 22.

konfliktust”, ennek hatására maga a klasszikus érvelés is érvényben maradt. A modern politikai filozófia válsága (amely egyben a modern természetjog válsága is) csupán azért válhatott filozófiai válsággá, mert a filozófiát teljesen átítatta a politika. Eme átpolitizálódás teremti meg a 17. században azt a légkört, melyben a filozófia fegyverré vált.

4.1.1. Polányi Mihály társadalomfilozófiája; Egy posztkritikai filozófia ténymegállapításai

...a tudományt semmilyen más módon nem lehet szervezni, mint azzal, hogy garantáljuk minden érett tudós teljes függetlenségét. Ekkor ők a lehetséges felfedezések egész területén szét fognak oszlani, s mindegyikük ahhoz a feladathoz kezd, saját egyedi képességire támaszkodva, amely a leggyümölcsözőbbnek tűnik számára.”¹⁶¹

A tudomány „természetét” vizsgálva kiindulópontja, hogy a megismerés mindig valamilyen előzetesen létező, azaz ontológiai értelemben „valóságos dolgot” feltételez, így a tudományos tételek, ismeretek lényegüket tekintve eleve részei a valóságnak, illetve eleve a valóságra vonatkoznak. A személyes ítélet minduntalan szerephez fog jutni annak eldöntésében, hogy: „...a bizonyítékok valamely csoportja milyen mértékben befolyásolja egy konkrét állítás érvényességét.”¹⁶²

Az „ítéletek közötti választásban” létezik egy morális aspektus Polányi számára, amely a tudós ítéleteit lelkiismereti kérdéssé formálja. E tudományos lelkiismeretet nevezi Polányi „harmadik félnek”, melynek hatására a tudós „felülbírálhatja saját kreatív impulzusait és kritikus óvatosságát”¹⁶³.

Célja felé a hit vezeti a tudóst¹⁶⁴, annak reményében, hogy érdemes nagy energiákat befektetnie a társadalomban jelenlévő „dolgok” mélyebb s pontosabb megértésére érdekében. Az értékítéletek Polányi értelmezésében megteremtik a tudomány egységességének alapját, minden egyes tudós, akik megoldandó problémák után kutatnak és a társadalmi dolgok mélyebb

¹⁶¹ POLÁNYI, 1992B, 13.

¹⁶² POLÁNYI 1997, I.m. 33.

¹⁶³ POLÁNYI, 1997, I.m. 43.

¹⁶⁴ POLÁNYI tudomány értelmezésének középpontjában a kutató (a tudós áll), kinek függetlensége egyben a tudományos élet motorja is.

megértére törekszenek a reájuk jellemző személyes ítéletre hagyatkozva alakítják ki egyéni véleményüket, ahol nézeteik egyszerre válhatnak kritika, elfogadás vagy elutasítás tárgyává. A tudomány egységességének alapját Polányi értelmezésében az értékítéletek lelkiismerethez (vagy érzülethez) kapcsolása teremti meg. Polányinál az a paradox helyzet áll elő, hogy a tudósok közötti egyetértés, a közöttük lévő nézeteltérésekben ölt testet: A viták sohasem szüntethetők meg, azonban: a tudósok mindegyike meg akarja győzni tudóstársait saját állításának helyességéről. Feloldható eme paradox helyzet? Polányi válasza egyértelműen nemleges, hiszen a tudomány csak úgy maradhat életképes, ha a tudósok hangot adnak egyéni nézeteiknek, amelyre nem igen volt mód a Szovjetunióban. A tudomány Polányi értelmezésében csak úgy maradhat életképes, ha a tudósok a személyes tudáshoz kötöttségük alapján mindig egyéni nézeteiket képviselik, s a (nyugati) tudomány világában ezáltal válnak teoretikus döntéseik „szuverénnek”. Az a és b pontban rögzített tézisek írják le a tudomány hagyományát, amely csak akkor lehet és lesz továbbra is működőképes, amennyiben azt teljesen eredeti értelmező ítéletekkel egészítik ki. Polányi tudományelméletnek, pontosabban hivatásfelfogásának az alapgonddalata a tudományos gondolkodás és megismerés, a kutatás és diskurzus szabadsága: „A tudományról való eszmecserének szabadnak kell lennie”! A szabadságeszmének ez az értelmezése vezet át a politika- és államtudomány problématerületére, ahol e tudományok hivatásfelfogásában hasonlóképpen kulcsszerepet játszik a „szabadság kategóriája”¹⁶⁵. Polányi a saját filozófiai-tudományos felfogását három kritikából – (a) objektivizmus-kritika, (b) historizmus-kritika, (c) pozitívizmus-kritika – kiindulva alakította ki. A Weber-kritika külön tárgyalást igényel.

(a): „Az ember szüntelenül az objektív, önmagában megálló tudásra akar rátalálni, de amint reflektál saját tudására, azon kapja magát, hogy éppen tudását próbálja valahogy megtámasztani. Azon kapja magát, hogy tudásának igazságát bizonygatja, ez a bizonygatás és ez a hit pedig olyan cselekvés, mely hozzátesz valamit ahhoz a világhoz, melyre tudása vonatkozik.”¹⁶⁶. Hangzik fel Polányi objektivizmus kritikája. De vajon mi ennek a lényege? Milyen megoldást kínál az objektivitásra, mint torzító problémára Polányi? Tudásunk egyik fele explicit tudás, mely Polányi meghatározásában annyit jelent: az, amit általában tudásnak nevezünk, amely számtalan módon megjelenhet (térképekben, matematikai képletekben, valamint írott szavakban). Míg tudásunk másik alkotóeleme a hallgatóságos tudás, amely formát ugyan nem öltött magára, ám a cselekvés közben rendelkezünk eme tudással. Polányi számára a hallgatóságos

¹⁶⁵ Vö. POLÁNYI MIHÁLY: A polgári szabadságjogok továbbörökítése a demokratikus államok berendezkedésében és intézményrendszerükben. In POLÁNYI MIHÁLY: i.m. 104., Vö. POLÁNYI, 1997, 169. Vö. POLÁNYI, 1992b, 98.

¹⁶⁶ POLÁNYI, 1997, 106

tudást, minden tudás legfőbb eleme. E két Polányi által felvázolt tudástipológia között szembe-tűnő a különbség, ugyanis amíg egy explicit tudással nyert kifejezésre vagy gondolati szálra kritikai reflexióval élhetünk, addig ugyanezt nem tehetjük meg a tapasztalatra alapuló hallgatólagos tudás esetében. Esetünkben tehát az explicit tudás sajátos teret ad a kritikai megnyilatkozásokra.

(b): „A historizmusként ismert történeti módszer létrejötte átalakította a történelemről alkotott fogalmainkat, amennyiben a múltbeli cselekedetekre a vizsgált kor normáit kezdték alkalmazni. Ez a módszer, szélsőséges esetben, tökéletes idomulást jelentene, s értelmetlenné tenné egy kor normáinak bármiféle felülbírálatát. Ennek következménye egy szélsőséges, teljességgel elhibázott relativizmus.”¹⁶⁷. Polányi a historizmus bírálataival csupán arra akar utalni, hogy amennyiben egy múltbeli korszakra vagy cselekvésre a vizsgált korszak normái lennének minden eshetőségben irányadóak, ebben az esetben megszűnne a tanulmányozott korszak kritikai reflexiók tárgyává tétele. A historizmus kritikánál szeretnék röviden említést tenni Polányi modern nihilizmusáról, amely elméletében „a történelemben mindeddig példa nélkül állóan kiterjedt morális protestálás egyik összetevőjeként érthető meg.”¹⁶⁸

A következő hajókikötő Polányi számára a pozitívizmusban benne rejlő kritikai viszonyulás.

(c): „A múlt század néhány filozófusára oly nagy hatással volt ez a fajta megfogható teljesítmény, hogy teljesen fel akarták számolni a filozófiát, tárgyát a különböző tudományágak között osztva fel.”¹⁶⁹. Ettől a felszámolástól akarta megmenekíteni Strauss a klasszikus értelemben vett politikai filozófiát. Ezt a filozófiának véget vető filozófiai irányzatot nevezi Polányi pozitívizmusnak. A modernitásban létrejövő pozitívizmus főiránya az, hogy: értelmezési keretében az igazság csupán a tudományos igazsággal mutathat azonosságot. A pozitívizmus Polányi által felvetett kritikája azzal a ténnyel szembesíti magát a pozitívizmust, hogy mivel már maga a tudomány is „pozitív”, így nem tartalmazhatja a személyes vélekedések (személyes tudás) megőrzését sem. Polányi főtézise, melyet a Személyes Tudásban fejtett ki – s melynek lényege a tudás megkettőzött értelmében rejlik, mintegy kívül esik a pozitívizmus határmezsgyéjén, és így nem tudomány a szó modern értelmében. A pozitívizmus nem vett számot a személyes és implicit tudás „tényeivel”, a pozitivitás, az értékmentesség, az objektivista igazság fogalmai elfedik a tudás kettős természetét, így nem képes kiszabadulni sem az objektívizmus,

¹⁶⁷ Ehhez lásd például Leo Strauss és Polányi Weber kritikáját. LEO STRAUSS: *Természetjog és történelem*. Ford. Lánczi András. Budapest, 1999, Pallas Stúdió – Attraktor; Leo Strauss: *Mi a politikai filozófia*. *Világosság*, 1994/7, 21.; vö. POLÁNYI i. m. 153.

¹⁶⁸ POLÁNYI, 1997, i.m.70. Vele szemben áll a straussi eszmeiségben benne rejlő nemes nihilizmus.

¹⁶⁹ POLÁNYI, 1992a, i.m. 139.

sem a historizmus csapdájából, nem képes a „modern tudomány végcéljának, a szigorúan részrehajlásmentes objektív tudásnak a megalapozására”.¹⁷⁰ A végső következményt tekintve a pozitivizmus a tudomány és a tudós szabadságának a természetét érti félre, amely a személyes és a hallgatólagos tudáson alapul. Polányi pozitivizmuskritikája végkövetkeztetéseként arra a megállapításra jut, hogy: „az a pozitivisták mozgalom, mely a tudományt először az egyetemes döntőbíró trónjára ültette, most a tudomány trónfosztásával és elpusztításával fenyeget.” Polányi a pozitivisták törekvések és a tudomány valódi természete között éles konfliktust fedezett fel. A pozitivizmus magának a tudománynak a megdöntésében éri el „csúcspontját”. Egy másik helyen pedig Polányi leírja, hogy „A modern tudomány végcélja a szigorúan részrehajlásmentes objektív tudás megalapozása”¹⁷¹. Weber tézisének következetlennek írja le „az a tudomány, amely ugyan azt vallja, hogy értékítéletek nélkül is képes minden emberi cselekedetet megmagyarázni, mégis elismeri, hogy a tudóst, mint magánembert gyakran indítékok motiválják”¹⁷². Polányi hét kritikai ellenérvet fogalmaz meg Weber álláspontjával szemben: (a) Minden ember hivatásától függetlenül (utalva a politika, mint hivatás weberi leírására) erkölcsi ítéletet alkot. (b) Amikor azt állítjuk, hogy erkölcsi megfontolásainkból cselekszünk, ugyanez áll abban az esetben is, amikor másokat erkölcsi alapon ítélünk meg, ezen esetekben is olyan általánosan elismert erkölcsi mércékre teszünk hivatkozási alapot, melyet érvényesnek tartunk. (c) Szükségképpen meg kell tennünk a morális illúzió és a morális igazság fogalmi elkülönítését egymástól. Míg a (d) morális igazság „tudata” egy követelmény érvényességének a felismerésére épül, addig a (e) morális illúzió kényszeres, mint az érzécsalódás. (f) Vagyis amennyiben elfogadjuk azt a tényt, hogy léteznek érvényes morális ítéletek, ennek hatására azt is el kell ismernünk, hogy léteznek morális emberi értékek, és amennyiben az embereket motiválja ezen értékek ismerete – s Polányi érvelése itt érkezik el a tetőpontjához – a motiváció meglétével elvethetővé válik minden olyan állítás, amely arra irányul, hogy az emberi cselekedetek megmagyarázhatóak erkölcsi ítéletekre alapozott hivatkozások nélkül. (g) S végül Polányi leszögezi, hogy a politikatudomány, mint viselkedéstudomány, nem lehet mentes az értékítéletektől, amennyiben a lázadók (forradalmárok) viselkedését tanulmányozza. Az a tudomány, amely minden egyes emberi cselekedet értékmentes magyarázatát kívánja nyújtani, s erre törekszik az

¹⁷⁰ POLÁNYI MIHÁLY: *Tudomány és ember: három tanulmány*. 182-183. „Saját főtézisem, melyet a Személyes Tudásban fejtettem ki – s melynek lényege a tudás megkettőzött értelmében rejlik, mintegy kívül esik a pozitivizmus határmezsgyéjén, és így nem tudomány a szó modern értelmében.” (I. m. 183.) vö. POLÁNYI, 1997, i.m. 50., Vö. STRAUSS, 1999, 41., vö. Scaff 2015.

¹⁷¹ POLÁNYI, 1997, i.m. 182-183.

¹⁷² POLÁNYI MIHÁLY: i.m. 50. „A közlemény megjelenésével lehetővé válik, hogy megismerkedjenek vele mindazok a tudósok, akik véleményét fognak formálni értékéről, és esetleg kifejezésre is juttatják véleményüket. Kétségbe vonhatják vagy mindenestől elvethetik egy közlemény állításait, szerzőjük pedig védelmükre kelhet.” Vö. POLÁNYI, 1992b, i.m. 98., Vö. POLÁNYI, 1997, 70.

a tudományfelfogás megkérdőjelezi – a szabadságukért küzdő embereknek – mind erkölcsi indítékait mind céljait is egyaránt. A modern politikatudomány azt az elméletet támasztja alá, mely szerint az emberi eszmék nem független ható tényezők a közéletnek. „Értelmezéseinket az értékmentes szociológia, a historicista történetírás és a mélylélektan nyelvén fogalmazzuk meg.”¹⁷³ Az elmúlt csaknem fél évszázad alatt a gondolkodásmód olyan mértékű radikális változásainak lehettünk tanúi, amelyeket minden esetben az értékek szenvedélyes igénlése motivált. Ez az egyedisége Polányi Politikatudomány-feladatfelfogásának, mely a személyes tudásra alapozva úgy gondolja, hogy a politika világa nem lehet mentes azon értékítéletektől, amelyeket mind Weber mind az oroszországi szocializmus egyaránt elutasított.

Polányi nézetei szerint a liberális államnak feltétel nélkül kell támogatnia a tudományos és felsőoktatási intézményeket, valamint elősegíteni a kutatási tevékenységeket. Ez azt jelenti, hogy az államnak nem szabad bármilyen adott anyagi támogatás (azonnali vagy hosszú távú) megtérülését elvárnia, sőt mi több: figyelmen kívül kell hagynia a saját érdekeit akkor, ha azok a tudományos érdekekkel ütköznek. A középponti kérdés, amelyre a Polányi – Bernal vita fókuszált, a következő volt: miféle társadalom képes fenntartani egy legitim és autentikus tudományt? És e kérdés fordítottja, nevezetesen: milyen módon járul hozzá a tudomány a liberális társadalom fenntartásához? Polányi válasza ezekre a kérdésekre tiszta és egyértelmű: az igaz tudomány és a liberális társadalom együtt áll vagy bukik. A nyílt és liberális társadalmat a tudomány, mint objektív tudásra irányuló küldetés természetes közegének látta, amely viszonzásul biztosította a nyílt és liberális társadalom folytonosságát. És nem csupán elméleti, de empirikus érvekkel is alá tudta támasztani az álláspontját: a kegyetlen következményekkel, amelyekre a náci Németországban és a Szovjetunióban vezetett a társadalomban a liberalizmusnak és a tudomány szabadságának lerombolása a harmincas években. Igaza volt annak kimutatásában, hogy a tudomány szabadságának fasiszta és sztálinista megszorítása az alapvető szabadságjogok: az általános gondolat- és szólásszabadság megszorítását eredményezte és annak része volt. Szintén igaza volt abban – és történeti tények által igazolást nyert –, hogy a tudománynak a pusztán anyagi javak engedelmes szolgájára redukálása (az álláspont, amelyet Bernal és társainak tulajdonít) arra vezet, hogy a tudományt és tudósokat bér munkások rangjára süllyesszük, és ez egy lépés afelé, hogy a tudománytól elvegyük az önigazgatásra való jogot. A Polányi – Bernal vita egész irányát meghatározta annak társadalmi kerete. Polányi elemzőképességét rontották erős, negatív érzései, melyek a tudomány totalitárius „tervezésének” kataszt-

¹⁷³ POLÁNYI, 1992b, 118-119.

rofális következményei kapcsán ébredtek benne. Ezek között a körülmények között, azaz amikor a Gonosz Hatalmakkal néz szembe, és az ő szövetségesei túlerejének fenyegetését tapasztalja, nem csoda, ha igazoltnak érezte magát, és teljesen biztos volt egy naiv és túlegyszerűsített tudomány- és társadalomképhez való ragaszkodásában, amint a tudomány iránti bálványozó hozzáállásának fenntartásában is.

A hazai Polányi recepció immár negyed évszázados múltra tekint vissza. Sokak áldozatos munkájának köszönhetően magyar nyelven is hozzáférhetővé váltak Polányi fontos szövegei. A recepció ívét kirajzolják a Polanyianában publikált írások, melyek bár változatos képet mutatnak, de aligha hihetjük, hogy sikerült volna minden gondolatot a felszínre hozni abból, amit Polányi Mihály írásai tartalmaznak. Ezek a szövegek még tartogathatnak számos meglepetést, s a recepció jövőbeli fordulatait sem láthatjuk előre. Jelezhetjük viszont azokat a kísérleteket, a Polányi recepcióval első pillantásra szorosabb rokonságot nem mutató műveket és egyéb teljesítményeket, amelyek formálhatják a recepció szempontjából releváns befogadói közeget, új olvasók számára nyitva utakat Polányi Mihály filozófiájához.)¹⁷⁴. Egy megjelent írás, könyv vagy elmondott beszéd önmagán túlmutató jelentőségre majd csak akkor tesz szert, ha értő olvasókra (vagy hallgatókra) talál, köztük talán olyanokra is, akik számára például most, általuk válik érdekessé és fontossá egy korábban futólag olvasott Polányi szöveg, vagy ezt követően veszik a kezükbe s találják jelentősnek Polányi Mihály írásait. Nem tudhatjuk, hogy bekövetkezik-e a körülményeknek ez a szerencsés együtt állása, de biztos állítható, hogy gazdagabbá s tagoltabbá vált az a kulturális mező, amely Polányi Mihály filozófiai gondolatainak megértését s beágyazását segítheti.

Köztudott, hogy Polányit a tudományfilozófus szakma kissé kívülállóként kezelte, és hol a nihilizmus kezdeményezőjeként (Quine), hol relativistaként (Popper), hol pedig a konzervatív elitizmus híveként, (Lakatos), de mindenképpen úgymond, az irracionalizmus védelmezőjeként bíráltak. Polányi viszont azt vetette a logikai empirizmus híveinek szemére, hogy egyfajta magabiztos illúzió, a „Nem-tudja-elvéteni”-illúzió foglyaiként viselkednek. Csupán olyan útbaigatásokat bocsátanak rendelkezésünkre, mint azok a környéküket jól (mondhatni „túl jól”) ismerő helybenlakók, akik a tájékozatlan idegent magabiztosan arra bízgatják: „Menjen csak egyenesen előre” — miközben megfélemeznek az út tényleges elágazásairól. Nem képesek felismerni, hogy ami számukra begyakorlott, ismerős és magától értetődő, az egy idegennek korántsem egyértelmű. Így például, mikor arról beszélnek, hogy a tudomány pusztán a tények

¹⁷⁴ Szükséges megemlíteni Paksi Dániel Személyes valóság címmel megjelent kötetét is, amelyben Polányi filozófiáját az evolúciós gondolat felől értelmezi érdekes és mély megállapításokat téve (Paksi 2014)

legegyszerűbb leírása, vagy kényelmes rövidítés, arra építenek, hogy az olvasó az „egyszerű” és a „kényelmes” kifejezéseket úgy érti, hogy „tudományosan egyszerű”, és „tudományosan kényelmes”. „Vagyis — érvel Polányi — azért fogadjuk el a tudományt, mert tudományos, és nem azért, mert a szó köznapi értelmében egyszerű vagy kényelmes, minthogy nem is az.”¹⁷⁵ A formális eljárások és a tudományos igazság redukált kritériumai mélységes kétértelműséget hordoznak — mutat rá — „...melyek akkor hagyják az embert hatékony útmutatás nélkül, amikor eleven tudományos probléma aggasztó dilemmájával kerül szembe.”¹⁷⁶

Polányi episztemológiai érvei elsősorban a „hamis objektivizmus” legfőbb kortárs irányzata, a logikai pozitivizmus ellen irányulnak. Nem csupán elutasítja azt a pozitivistá előfeltevését, hogy a modern tudomány a tiszta, metafizika-mentes tapasztalatban gyökerezik, hanem arra is felhívja a figyelmet, hogy a szigorú kritikai elméletek és módszerek alkalmazása során születő kétségtelen eredményeket nem lehet pusztán az analitikus műveleteknek tulajdonítani. Éppen ellenkezőleg — mutat rá —: „Valójában az történt, hogy a tudományos intuíció felhasználta a pozitivistá kritikát ahhoz, hogy átformálja a dolgok természetére vonatkozó kreatív előfeltevéseit.

Polányi tehát, szemben a tudományfilozófusok többségének jóváhagyó álláspontjával, nem tartja érvényesnek az empirikus felfedezés folyamatára Francis Bacon modelljét: Különösen nem azt a már Duhem által is hamisnak nyilvánított, (ám például Quine vagy Popper által nem bírált) követelményt, hogy egy feltételezett felfedezés ellenőrzéséhez először össze kellene gyűjtenünk valamennyi tény, hogy azután mindegyiket automatikusan próbának vessünk alá. Ez az elképzelés, mint mondja, a valódi kutatás paródiája.¹⁷⁷ Polányi egyik szempontból irrelevánsnak, másiktól pedig kártékonynak tartja Popper falszifikációs elméletét. Az irrelevanciát illető érv nem túlságosan mély: ezt a „cáfolattant”, mint hipotézist, ha alkalmaznánk a tudomány tényleges történetére, akkor a tapasztalattal összevetve vagy azonnal falszifikálná (ezt Polányi számos ellenpéldával szemlélteti), ha pedig ez a doktrína nem tartalmaz olyan hipotézist, amelyből a tudománytörténeti tapasztalatra nézve ellenőrizhető eredmény származik, akkor — éppen a doktrína szellemében — figyelmen kívül hagyható. A második érv, amely az episztemológus felelősségét érinti, érdekesebb: a logikai empirizmus Popper által is fenntartott demarkációja azzal, hogy irracionálisnak minősíti, és eleve nem tárgyalja a tudományos tevékenység személyes, intuitív oldalát, a legnaivabb magyarázatoknak és tudománytörténeti mítoszoknak engedi át a terepet.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Polányi (1994) I. 291; II.108. o.

¹⁷⁶ Polányi (1994) I. 291. o.

¹⁷⁷ Polányi (1997) 35-36. o.

¹⁷⁸ Vö: Polányi (1998) 117. o.

Az empirikus tudás — ismeri el Polányi — valóban meghatározatlan. Igaz az is, hogy nincsenek szigorú formában kifejthető szabályok, melyeket követve egy-egy jó indító ötletre rátalálunk, de vegyük azt is észre, hogy éppígy nem adhatunk szigorú szabályokat sem egy-egy javasolt megoldás igazolási sem cáfolási műveletének teljes egészére, sőt, még arra sem, hogy egy vélt összefüggést mikor lehet vagy kell egyáltalán ténynek tekinteni, és mikor nem. Egyáltalán: nem foglalható explicit szabályokba a kezdeti ráérzésünk sem az olyan szabályosságra, mint az ismétlődés, ritmus, periodicitás vagy valamely jelentős alakzat érzékelése, mely „mintha benne munkálna” a nyers tapasztalás szórt rendezetlenségében. E megvalósíthatatlan ideál híján sem kell azonban lemondani arról, hogy szembesüljünk emberi mivoltunknak ezzel a leglényegesebb jellemzőjével, hiszen még a tudomány premisszáit is e „titokzatos, kifürkészhetetlen” képességünkre hagyatkozva alkottuk. S ilyenféle nem jól definiálható meglátásokra és belátásokra épül, mégpedig szilárdan, a tudósok jóváhagyott tudása is. Ezek a — közkeletű tudományfelfogás szerint — pusztán pszichológiai jelenségek, melyek racionális következtetések létrehozására alkalmatlanok, mégis — szemben Popper cáfolatánával — feltétlen bizonyosságot jelentenek a számunkra: „Nap mint nap föltesszük az életünket a tudomány bizonyosságára, akár az orvostudományról, akár a technikáról van szó; tulajdonképpen világunkban semmi sem bizonyosabb, mint a tudomány elfogadott eredményei.”¹⁷⁹

Az, hogy nemigen adhatók explicit és pontos szabályok az intuitív tudás működésére, nem jelenti egyben azt is, hogy ennek az alapvető képességünknek ne volna meg a maga helye és jelentősége az episztemológiában, és azt sem, hogy ne lehetne működésében szabályszerűségeket megállapítani: „A génusz munkája ... a vizsgálódás kezdetétől lezárulásáig tetten érhető. Ha pedig sikerül felismerni működésének mechanizmusát, látni fogjuk, hogy munkába fogása végső soron önmagunkon múlik.”¹⁸⁰

Szigorú értelemben valamennyi természettudomány személyes ítéletalkotás kifejeződése, hiszen mindegyik érzékszerveink tanúságának megítélésére vállalkozik, — mondja Polányi — ám azt is hozzáteszi, hogy ez a képesség személyes, de nem privát természetű. A tudós a tudomány érvényben lévő fogalmi sémáit csak hosszas tanulás és gyakorlás nyomán asszimilálja, és az e folyamat során kifejlődött érzéke révén képes arra, hogy konkrét tapasztalatainak értelmet adjon. A legnagyobb intuitív eredetiség is csak a tudomány elfogadott interpretatív keretei között mozogva, és csakis az azon belül hozzáférhető támpontokra (nem egyszerűen az elfogadott eredményekre!) támaszkodik: „A tudományos tanítások és kutatások előfeltételét a tudó-

¹⁷⁹ Polányi (1994) II.108-112. o.

¹⁸⁰ Polányi Mihály: Génusz a Tudományban. In: Polanyiana 98/1-2; 123. o.

soknak a dolgok átfogó rendjéhez kapcsolódó hitrendszere adja. Ezek az előfeltevések nagymértékben és szükségképpen befolyásolják a felfedezések irányát. A tudósok számára ezek jelölik ki a továbbgondolásra érdemes kérdéseket, valamint azokat a koncepciókat és összefüggéseket, melyek valószínűnek tűnnek, még akkor is, ha néhány bizonyíték cáfolni látszik őket, vagy épp ellenkezőleg, amelyeket valószínűtlenként kell elvetniük a mellettük szóló bizonyítékok ellenére is.” Polányi episztemológiájának ez a lényegileg társas volta elkülöníti kortársainak túlnyomó többségétől. Nála az észlelet nem privát, sőt: „Bizonyítható, hogy a dolgok látásának képességét tanulási folyamat során gyermekkorunkban kell elsajátítanunk; s persze közismert, hogy az is, hogy a tudomány művelőinek is aprólékos munkával el kell sajátítaniuk azt a képességet, hogy a teleszkópon és mikroszkópon keresztül vagy egy radiogramm elmosódó vonalaiban lássanak valamit.” Polányi a tudományos probléma meghatározatlanságának három, egymással szorosan összekapcsolódó fajtáját (vagy inkább három aspektusát) írja le. Ezek sem ki nem küszöbölhetők, sem el nem hanyagolhatók megismerő tevékenységünkben: 1) a tudományos ismeret tartalma meghatározatlan, 2) a felfedezés valóságos voltát sugalló koherencia csak homályosan definiálható, 3) végül azok az adatok, amelyeken a felfedezés nyugszik nem teljesen azonosíthatók.

4.2. *Polányi Mihály a tudásról és annak személyes jellegéről*

Polányi sajátos tudományfelfogásáról az alábbi idézet ad számunkra némi eligazítást, útmutatást: „A tudomány természetéről és feladatáról kialakított elképzelésem, a marxista elmülethez hasonlóan, a gondolkodás társadalmi szerepének egész kérdéskörét érinti. Későbbi írásaimban pedig ez a kontextus már kozmikus léptékűvé válik. Tudományos vélekedésem igazolását azonban végső soron mindig önmagamban találtam meg. A miértekre egy ponton túl már csak azt tudom válaszolni: „mert így hiszem”¹⁸¹. Polányi úgy véli, hogy a tudományos kutatások-tanítások előfeltételeit a tudósnak a dolgok átfogó rendszeréhez kapcsolódó hitrendszere adja, teremti meg.

Polányi elemzése kezdetén felteszi a kérdést: Mi a tudomány természete? A tudomány mindig valamilyen létező (valóságos) dolgot feltételez, s eme feltételezésekből kirajzolódó és alakot öltő tudományos tételek lényegüket tekintve a valóságra vonatkoznak – állítja Polányi. A már meglévő ismeretanyagot folyamatosan a valóság új megismerési formáival próbáljuk

¹⁸¹ POLÁNYI, 1997, 10.

meg kiegészíteni, ám az új megismerés vagy felismerés vonatkozhat egy meglévő ismeret kritikai elemzése is. A tudományos vizsgálódásban olyan kijelentések tesznek néha a tudósok és kutatók, amelyek csupán – Polányi szóhasználatában – „munkahipotézisek”, melyekről készek lemondani, ha érvelésük és megfigyelési adathalmazaik nem támasztják alá ezen felvetődött kérdéseket. Ám Polányi később megjegyzi, hogy egy elmélettel szemben támasztott ellenvetés végül nem vezet el a kritika alá vont tétel negligálásához, hanem éppen ellenkezőleg további elmélyült kutatómunkát, gondolatritmikát és fejlesztést igényel. Polányi úgy véli, hogy a személyes (csak a tudóst meghatározó) ítélet minduntalan szerephez fog jutni annak eldöntésében, hogy: „...a bizonyítékok valamely csoportja milyen mértékben befolyásolja egy konkrét állítás érvényességét.”¹⁸². Vagyis a tudós maga döntheti el, hogy mit fogad el számára igazságként és mit utasít el és tekint hamisnak. Láthatóvá válik, hogy az „ítéletek közötti választásban” létezik egy morális aspektus is Polányi számára, amely munkálkodik azon, hogy a tudós ítéleteit lelkiismereti kérdéssé avassa. E tudományos lelkiismeretet nevezi Polányi „harmadik félnek”, melynek hatására a tudós „felülbíráhatja saját kreatív impulzusait és kritikus óvatosságát”¹⁸³.

Ám ne feledjük el azt a tényt sem – emeli ki Polányi –, hogy minden egyes tudós (akik megoldandó problémák után kutatnak és a társadalmi dolgok mélyebb megértére törekszenek) a reájuk jellemző személyes ítéletre hagyatkozva alakítják ki egyéni véleményüket, melyet sajátos módjukon látnak és tesznek közzé a tudomány terepasztalán, ahol nézeteik egyszerre válhatnak kritika, elfogadás és elutasítás tárgyává. A viták sohasem szüntethetőek meg, azonban Polányinál az a paradox helyzet áll elő, hogy a tudósok közötti egyetértés, a közöttük lévő nézeteltérésekben ölt testet: vagyis a tudósok mindegyike meg akarja győzni tudóstársait saját állításának helyességéről. Ezen hagyomány csak akkor lesz és lehet működőképes, amennyiben teljesen eredeti értelmező ítéletekkel egészítjük ki. Polányi szerint ez mind a jog mind pedig a politika területén kiválóan illusztrálható. Vajon eme paradox helyzet kiküszöbölhető lehet-e? Polányi válasza egyértelműen nemleges, hiszen a tudomány Polányi megfogalmazásában – csak úgy maradhat életképes, ha a tudósok hangot adnak egyéni nézeteiknek. A tudomány világában döntéseink ennek hatására szuverének. A szabadság, mint a Polányi elmélet alapgon dolata, melynek lényege az, hogy „a tudományról való eszmecserének szabadnak kell lennie”. Ám nemcsak a tudományfelfogásában találunk a szabadság eszmeiségére, hanem politikatudomány-feladatfelfogásában is kulcsszerepet játszik a „szabadság kategóriája”¹⁸⁴.

¹⁸² Polányi 1997, I.m. 33.

¹⁸³ POLÁNYI, 1997, i.m. 43.

¹⁸⁴ Lásd a polgári szabadságjogok továbbörökítése a demokratikus államok berendezkedésében és intézményrendszerükben.

Polányi Mihály a tudományfilozófiai felfogását összegző főműve, az 1958-ban megjelent Személyes Tudás (*Personal Knowledge*) az emberi tudás minden formáját a maga mindenkori személyhez kötött meghatározottságában ragadja meg. Polányi sajátos tudományfelfogásának kiindulópontjáról az alábbi idézet ad felvilágosítást: „A tudomány természetéről és feladatáról kialakított elképzelésem, a marxista elmélethez hasonlóan, a gondolkodás társadalmi szerepének egész kérdéskörét érinti. Későbbi írásaimban pedig ez a kontextus már kozmikus léptékűvé válik. Tudományos vélekedésem igazolását azonban végső soron mindig önmagam-ban találtam meg. A miértekre egy ponton túl már csak azt tudom válaszolni: ’mert így hiszem’¹⁸⁵. Polányi úgy véli, hogy minden tudományos kutatás, fogalom- és elméletalkotás, tanítás előfeltételét a tudós személyes hite és meggyőződése képezi, amely által egyáltalán kapcsolódni tudna „dolgok” átfogó rendszeréhez. A tudomány „természetét” vizsgálva abból indul ki, hogy a megismerés mindig valamilyen előzetesen létező, azaz ontológiai értelemben „valóságos dolgot” feltételez, így a tudományos tételek, ismeretek lényegüket tekintve eleve részei a valóságnak, illetve eleve a valóságra vonatkoznak. A tudomány a már meglévő ismeretanyagot folyamatosan a valóság új megismerési formáival próbálja meg kiegészíteni, de az új megismerés vagy felismerés alapulhat a már meglévő ismeretek kritikai elemzésén is. Ezért a tudományos megismerés normálformájában a kutatók feltételes kijelentéseket tesznek, amelyek Polányi szóhasználatában csupán „munkahipotézisek”. Egy munkahipotézis csak annyiban érvényes, amennyiben azt megfigyelési adatok, illetve érvek alátámasztják.

Ehhez kapcsolódva írja Polányi, hogy egy elmélettel szemben támasztott ellenvetés végül nem vezet el a kritika alá vont tétel figyelmen kívül hagyásához, hanem éppen ellenkezőleg további elmélyült kutatómunkát, gondolatritmikát és fejlesztést igényel. Polányi meg van arról győződve, hogy a személyes, azaz csak a tudóst meghatározó ítélet minduntalan szerephez fog jutni annak eldöntésében, hogy „a bizonyítékok valamely csoportja milyen mértékben befolyásolja egy konkrét állítás érvényességét”¹⁸⁶. Ebből az következik, hogy a tudós maga döntheti el, mit fogad el a maga számára igazságként és mit utasít el, mit tekint hamisnak. Ezen a ponton nyilvánvalóvá válik, hogy az „ítéletek közötti választásban” létezik egy erkölcsi, etikailag reflektálható aspektus is, amely a tudós ítéleteit a lelkiismeret (vagy érzület) problémaszintjéhez kapcsolja. Ezt a tudományos lelkiismeretet nevezi Polányi „harmadik félnek”, melynek hatására a tudós „felülbíráhatja saját kreatív impulzusait és kritikus óvatosságát”¹⁸⁷. A megismerés

¹⁸⁵ POLÁNYI, 1997, 10.

¹⁸⁶ POLÁNYI, i.m., 33.

¹⁸⁷ POLÁNYI, i.m., 43.

célja felé az a hit és meggyőződés vezeti a tudóst,¹⁸⁸ hogy érdemes és fontos nagy energiákat fordítani társadalomban felmerülő problémák értelmes megfogalmazására és megoldására, a „dolgok” mélyebb és pontosabb megértésére. A tudomány egységességének alapját Polányi értelmezésében az értékítéletek lelkiismerethez (vagy érzülethez) kapcsolása teremti meg. A tudományos megismerés, mint kutatás és diskurzus alapvető ténye tehát, hogy minden egyes tudós a reá jellemző személyes ítéletre hagyatkozva alakítja ki és kommunikálja egyéni látásmódját és végső soron kutatási eredményeit, azaz a tudósok nézetei, elméletei csak e személyhez kötöttségükben válhatnak tudományos kritika, elfogadás vagy elutasítás tárgyává. Mindebből két dolog következik: (a) A tudományos viták sohasem szűnhetnek meg és nem is szüntethetők meg anélkül, hogy magát a tudomány ne semmisítenék meg. (b) Polányi egy paradoxon mellett érvelve állítja, hogy a tudósok közötti egyetértés szükségképpen a közöttük lévő nézeteltérésekben ölt testet: vagyis a tudósok mindegyike meg akarja győzni tudóstársait saját állításának helyességéről, így minden tudományos konszenzus csak az alapvető disszenzus lehetőségének a horizontján nyerhet értelmet. A tudomány Polányi értelmezésében, tehát csak úgy maradhat életképes, ha a tudósok a személyes tudáshoz kötöttségük alapján mindig egyéni nézeteiket képviselik, s a tudomány világában ezáltal válnak teoretikus döntéseik „szuverénnek”.

4.2.1. *Három kritikai elem Polányitól*

(1): „Az ember szüntelenül az objektív, önmagában megálló tudásra akar rátalálni, de amint reflektál saját tudására, azon kapja magát, hogy éppen tudását próbálja valahogy megtámoogatni. Azon kapja magát, hogy tudásának igazságát bizonygatja, ez a bizonygatás és ez a hit pedig olyan cselekvés, mely hozzátesz valamit ahhoz a világhoz, melyre tudása vonatkozik.”¹⁸⁹ Hangzik fel Polányi objektivizmus kritikája. De vajon mi ennek a lényege? Milyen megoldást kínál az objektivitásra, mint torzító problémára Polányi? A megoldás kulcsmomentuma abban rejlik, hogy Polányi kétféle tudásról beszél. Tudásunk egyik fele explicit tudás, mely Polányi meghatározásában annyit jelent: az, amit általában tudásnak nevezünk, amely számtalan módon megjelenhet (térképekben, matematikai képletekben, valamint írott szavakban). Míg tudásunk másik alkotóeleme a hallgatólagos tudás, amely formát ugyan nem öltött magára, ám a cselekvés közben rendelkezünk eme tudással. Polányi számára a hallgatólagos tudást, minden tudás legfőbb eleme. E két Polányi által felvázolt tudástipológia között szembevetendő a különbség, ugyanis amíg egy explicit tudással nyert kifejezésre vagy gondolati szálra kritikai reflexióval

¹⁸⁸ POLÁNYI tudomány értelmezésének középpontjában a tudós-kutató áll, akinek függetlensége feltétele és motorja a tudományos élet szabadságának és teljesítményeinek.

¹⁸⁹ POLÁNYI, 1997, i.m. 106.

élhetünk (lásd Strauss és Polányi Weber kritikáját), addig ugyanezt nem tehetjük meg a tapasztalatra alapuló hallgatólagos tudás esetében. Esetünkben tehát az explicit tudás sajátos teret ad a kritikai megnyilatkozásokra.

(2): „A historizmusként ismert történeti módszer létrejötte átalakította a történelemről alkotott fogalmainkat, amennyiben a múltbeli cselekedetekre a vizsgált kor normáit kezdték alkalmazni. Ez a módszer, szélsőséges esetben, tökéletes idomulást jelentene, s értelmetlenné tenné egy kor normáinak bármiféle felülbírálatát. Ennek következménye egy szélsőséges, teljességgel elhibázott relativizmus.”¹⁹⁰ Polányi a historizmus bírálatával csupán arra akar utalni, hogy amennyiben egy múltbeli korszakra vagy cselekvésre a vizsgált korszak normái lennének minden eshetőségben irányadóak, ebben az esetben megszűnne a tanulmányozott korszak kritikai reflexiók tárgyává tétele. A historizmus kritikánál szeretnék röviden említést tenni Polányi modern nihilizmusáról, amely elméletében „a történelemben mindeddig példa nélkül állóan kiterjedt morális protestálás egyik összetevőjeként érthető meg.”¹⁹¹ Vele szemben áll a straussi eszmeiségben benne rejlő nemes nihilizmus.

A következő hajókikötő Polányi számára a pozitívizmusban benne rejlő kritikai viszonyulás. (3): „A múlt század néhány filozófusára oly nagy hatással volt ez a fajta megfogható teljesítmény, hogy teljesen fel akarták számolni a filozófiát, tárgyát a különböző tudományágak között osztva fel.”^{192,193} Ezt a filozófiának véget vető filozófiai irányzatot nevezi Polányi pozitívizmusnak. A modernitásban létrejövő pozitívizmus főiránya az, hogy: értelmezési keretében az igazság csupán a tudományos igazsággal mutathat azonosságot. A pozitívizmus Polányi által felvetett kritikája azzal a ténnyel szembesíti magát a pozitívizmust, hogy mivel már maga a tudomány is „pozitív”, így nem tartalmazhatja a személyes vélekedések (személyes tudás) megőrzését sem. Eme kritika Polányi szemüvegén át így lehetne számunkra megfogalmazható: Saját főtézisem, melyet a Személyes Tudásban fejtettem ki – s melynek lényege a tudás megkettőzött értelmében rejlik, mintegy kívül esik a pozitívizmus határmezsgyéjén, és így nem tudomány a szó modern értelmében.

Polányi (akárcsak Strauss) pozitívizmuskritikája végkövetkeztetéseként arra a megállapításra jut, hogy: „az a pozitívista mozgalom, mely a tudományt először az egyetemes döntőbíró trónjára ültette, most a tudomány trónfosztásával és elpusztításával fenyeget.” Polányi (Straussához

¹⁹⁰ POLÁNYI, 1997, i.m. 153

¹⁹¹ POLÁNYI, 1997, i.m. 70.

¹⁹² POLÁNYI, 1992b, i.m. 139

¹⁹³ Ettől a felszámolástól akarta megmenekíteni Strauss a klasszikus értelemben vett politikai filozófiát, - (a Szerző).

hasonlatosan) a pozitivista törekvések, valamint a tudomány valódi természete között éles konfliktust fedezett fel. A pozitívizmus magának a tudománynak a megdöntésében éri el „csúcspontját”.

Egy másik helyen pedig Polányi leírja, hogy „A modern tudomány végcélja a szigorúan részrehajlásmentes objektív tudás megalapozása”¹⁹⁴. Polányi érvelése kihúzza a talajt a modern pozitivista tudományfelfogás alól. Érvelését a pozitívizmusról Polányi azzal tekinti lezárt kérdéskörnek, hogy nem lehetséges pozitivista és részrehajlásmentes tudomány. Hiszen minden egyes emberi aktusban benne rejlik a csak az adott személyre jellemző cselekvési módozat, az egyéni kérdésfelvetései. Az így kialakult nézetrendszerek a tudományos szabadság által válnak meghatározottá, mely szubjektív tények artikulálása révén realizálódik.

4.2.1. Polányi Weber kritikája – a „negyedik” kritika?

„A közlemény megjelenésével lehetővé válik, hogy megismerkedjenek vele mindazok a tudósok, akik véleményt fognak formálni értékéről, és esetleg kifejezésre is juttatják véleményüket. Kétségre vonhatják vagy mindenestől elvethetik egy közlemény állításait, szerzőjük pedig védelmükre kelhet.”¹⁹⁵ – vélekedik a kérdésről Polányi. Vajon mely aspektusaiban vonja kétségre a weberi gondolatokat Polányi?

Polányi (ahogyan Strauss is) kritikailag viszonyult egyrészt a pozitívizmushoz, másrészt a historizmushoz, harmadrészt pedig a tudományos objektivitáshoz, amely az értékítéletek száműzte a tudományos megismerés folyamatából.

Polányi a Weber által felállított elméletet nem találja teljességgel konzisztensnek. Weber tézisének következetlennek írja le – eszerint – „az a tudomány, amely ugyan azt vallja, hogy értékítéletek nélkül is képes minden emberi cselekedetet megmagyarázni, mégis elismeri, hogy a tudóst, mint magánembert gyakran indítékok motiválják”.

Polányi a weberi tézisek cáfolataként hét kritikai ellenérvet fogalmazott meg:

- (1) Minden ember hivatásától függetlenül (utalva a politika, mint hivatás weberi leírására) erkölcsi ítéletet alkot.
- (2) Amikor azt állítjuk, hogy erkölcsi megfontolásainkból cselekszünk, ugyanez áll abban az esetben is, amikor másokat erkölcsi alapon ítélünk meg, ezen esetekben is olyan általánosan elismert erkölcsi mércékre teszünk hivatkozási alapot, melyet érvényesnek tartunk.

¹⁹⁴ POLÁNYI, 1997, i.m. 182-183.

¹⁹⁵ POLÁNYI 1997, i.m. 50. p.

(3) Szükségképpen meg kell tennünk a morális illúzió és a morális igazság fogalmi elkülönítését egymástól. Míg a (4) morális igazság „tudata” egy követelmény érvényességének a felismerésére épül, addig a (5) morális illúzió kényszeres, mint az érzécsalódás.

(6) Vagyis amennyiben elfogadjuk azt a tényt, hogy léteznek érvényes morális ítéletek, ennek hatására azt is el kell ismernünk, hogy léteznek morális emberi értékek, és amennyiben az embereket motiválja eme értékek ismerete – s Polányi érvelése itt érkezik el a tetőpontjához – a motiváció meglétével elvethetővé válik minden olyan állítás, amely arra irányul, hogy az emberi cselekedetek megmagyarázhatóak erkölcsi ítéletekre alapozott hivatkozások nélkül.

S végül (7) Polányi leszögezi, hogy a politikatudomány nem lehet mentes az értékítéletektől, amennyiben a lázadók (forradalmárok) viselkedését tanulmányozza (politikai viselkedés tudománya).

Az a tudomány, amely minden egyes emberi cselekedet értékmentes magyarázatát kívánja nyújtani, s erre törekszik az a tudományfelfogás megkérdőjelezi – a szabadságukért küzdő embereknek – mind erkölcsi indítékait mind céljait is egyaránt. A modern politikatudomány azt az elméletet támasztja alá, mely szerint az emberi eszmék nem független ható tényezők a közéletnek. Ezen modern politikatudomány értelmezés Polányinál élesen szembekerül (nem csupán absztrakciós fokon) a magyar forradalom célkitűzéseivel („az igazság és igazságosság szempontjai újra érvényre jussanak a közügyek területén”¹⁹⁶), amit maga Polányi 1848 eszmeiségéhez véli hasonlatosnak.

4.2.2. *Polányi politikatudomány-feladatfelfogása*

„Alighogy elindult az emberiség új reményei megvalósításának útján, a haladásra vonatkozó elképzelések eltérő volta máris két, egymással halálos ellenséggént szemben álló táborra osztotta az emberiséget”¹⁹⁷ – Polányi kérdésfeltevése így hangzik: „A progresszióra való törekvés miként idézte elő és teremtette meg Földünk hatalmas területén az eszmék olyan rendszerét, amely végzetesen szemben áll az emberi fejlődés eredeti reményeivel”. E két egymástól szöges ellentétben álló (eszmék és államok) a bipoláris világrend szereplői egyrészt az Amerikai Egyesült Államok és nyugati szövetségesei, másrészt a Szovjetunió.

Polányi a haladást gátló tényezőként emeli ki a Szovjetunióban meghonosodott „tudományos szociológiát” és szembeállítja a nyugati modellekkel. A tudományos szociológia modell alapjait képezik az alábbiak: (1) a fennálló társadalom lerombolása útján válik lehetségessé

¹⁹⁶ POLÁNYI (1992b) i.m. 131. p.

¹⁹⁷ POLÁNYI, 1992b, i.m. 98.

a társadalom gyökeres megváltoztatása, (2) melyhez az erőszak monopóliumán kívül más tényezőre nincs szükség, valamint (3) a hatalom forradalmi megragadását nem korlátozhatja semmiféle erkölcsi megfontolás. Vagyis az erkölcsi mércék kívül esnek a modell adta keretek hatókörén. Tehát Polányi érvelésében a Szovjetunióban „a politikai befolyásolás csak árthat a tudománynak”¹⁹⁸. Polányi kiemelt problematikaként kezeli a személyes tudás személytelenedésének folyamatát Szovjet-Oroszországban, ahol az „ideológia bekebelezi a tudományt”.

„Filozófiai kérdésekkel akkor találkoztam először, amikor szembesültem a Sztálin korabeli szovjet ideológiával, mely tagadta a tudomány művelésének jogosultságát. Emlékszem arra a beszélgetésre, amelyet 1935-ben Moszkvában folytattam Buharinnal, akit három évvel később megbuktattak és kivégeztek, akkor azonban még a Kommunista Párt vezető teoretikusa volt. Amikor megkérdeztem tőle, hogyan is áll a tiszta tudomány művelése Szovjet-Oroszországban, azt válaszolta, hogy a tiszta tudomány az osztálytársadalom kórtünete, és a szocializmusban az önmagáért művelt tudomány el fog tűnni, mivel a tudósok érdeklődése magától a mindenkori Ötéves Terv adta problémák felé fordul.”¹⁹⁹ Polányi idézett sorait elemezve láthatóvá válik, hogy igencsak kiemelt problematikaként kezeli a személyes tudás személytelenedésének folyamatát Szovjet-Oroszországban, ahol az ideológia bekebelezi a tudományt.

Politikatudomány-feladatfelfogásának gyökereit az 1956-os magyar forradalomra adott egyedi válaszreakcióinak alapos áttanulmányozása révén érthetjük meg. A magyar és a lengyel forradalmak (felkelések) lerombolták az addig fennálló morális inverzió egész rendszerét – jegyzi meg Polányi, aki a magyar forradalom „diadalmasságát” nem csupán kezdeti lelkesedésének sikerében látta meg, hanem abban az értelemben is, hogy eme forradalom nem volt más, mint a kommunista értelmiség korábbi felfogásának felülvizsgálata. Polányi szerint a totalitárius állam erősen fegyelmezett fegyveres apparátusra alapozott szervezete egyik napról a másikra szertefoszlott, mihelyt az addigi meggyőződés helyét átvette az új. Ez az új meggyőződés pedig nem más, mint a szabad társadalomban kitörő igazságvágy iránti szenvedély. E mellett ható tényező továbbá az, hogy kezd elterjedni egy világosabban látható politikai lelkiismeret. A marxizmus az emberi haladás eszméjét az erőszak doktrínává egyszerűsítette le, s a moralitást alapvetően a gazdasági szükségszerűségek szintjére redukálta le, melynek hatására a morális

¹⁹⁸ POLÁNYI, 1997, i.m.150.

¹⁹⁹ POLÁNYI 1997, i.m. 169. p.

tényezők illuzórikussá váltak. E felfogás eredményeképpen a demokrácia és a szabadság (nyugati) állampolgári építőköveit burzsoá fordulatnak vagy szemfényvesztésnek csúfolták, miközben az egypárti diktatúrát tekintették szabadnak és demokratikus alapokra épülőnek²⁰⁰.

Polányi ezen a ponton Gimes Miklós szavait használja példaképpen, a kommunista felfogás megváltozásának bebizonyítására: „Lassankint elhittük, legalábbis tudatunk nagyobb uralkodó felével elhittük, hogy kétféle igazság létezik, hogy a párt és a nép igazsága esetleg más lehet, fontosabb lehet, mint a tárgyi igazság, s hogy az igazság és a pillanatnyi politikai hasznosság tulajdonképpen azonos fogalmak. Rettenetes gondolat, mégis szembe kell nézni azzal, hogy mit jelent. Ha van tárgyi igazságnál magasabb rendű igazság, ha az igazság kritériuma a pillanatnyi politikai hasznosság, akkor – igaz – lehet a hazugság is, hiszen a hazugság is lehet pillanatnyilag hasznos – igaz – lehet a koholt politikai per is, hiszen egy ilyen per esetleg komoly politikai előnyökkel jár. S egyszerre ott vagyunk annál a szemléletnél, amely nem csak a hamis perek kiagyalóit fertőzte meg, de sokszor az áldozatokra is hatott, amely megmérgezte egész közéletünk levegőjét, behatolt gondolkodásunk legrejtettebb zugaiba, elhomályosította látásunkat, megbénította kritikai képességünket s végül a valóság egyszerű észlelésére is alkalmatlanná tett sokunkat. Így volt, nem érdemes tagadni.”²⁰¹

Polányi szerint a totalitárius állam erősen fegyelmezett fegyveres apparátusra alapozott szervezete egyik napról a másikra szertefoszlott, mihelyt az addigi meggyőződés helyét átvette az új. Ez az új meggyőződés pedig nem más, mint a szabad társadalomban kitörő igazságvágy iránti szenvedély. E mellett ható tényező továbbá az, hogy kezd elterjedni egy világosabban látható politikai lelkiismeret.

A marxizmus az emberi haladás eszméjét az erőszak doktrínává egyszerűsítette le, s a moralitást alapvetően a gazdasági szükségszerűségek szintjére redukálta le, melynek hatására a morális tényezők illuzórikussá váltak. E felfogás eredményeképpen a demokrácia és a szabadság (nyugati) állampolgári építőköveit burzsoá fordulatnak vagy szemfényvesztésnek csúfolták, miközben az egypárti diktatúrát tekintették szabadnak és demokratikus alapokra épülőnek²⁰². Mind a lengyel mind pedig a magyar forradalom egyrészt a kommunisták lázadása, másrészt pedig a revizionizmus hatására a szovjet birodalomban, eme belső ellentmondások visszafordítására tett kísérleteknek tekinthetők.

²⁰⁰ Polányi ezen a ponton utal Hannah Arendt Oroszország megállapítására, melynek lényege, hogy: a bolsevizmus magabiztossága, amellyel bír félretolja a mindennapi erkölcsi normákat. A félresöprés immár a kommunista propaganda alappillérvé vált.

²⁰¹ POLÁNYI MIHÁLY (1992b) i.m. 92. p.

²⁰² Polányi ezen a ponton utal Hannah Arendt Oroszország megállapítására, melynek lényege, hogy: a bolsevizmus magabiztossága, amellyel bír félretolja a mindennapi erkölcsi normákat. A félresöprés immár a kommunista propaganda alappillérvé vált.

Ezen zendülés hozta életre (elsősorban magyar és másodsorban lengyel viszonylatban egyaránt), a „demokratikus” alapokon szerveződő ellenzék centrumát, mely elsöpörte a kommunista kormányzatot Magyarországon. „Értelmezéseinket az értékmentes szociológia, a historiciista történetírás és a mélylélektan nyelvén fogalmazzuk meg.”²⁰³ Ám ezek nem adnak számkra kellőképpen útmutatást arra vonatkozólag, hogy eligazodjunk azon eszmények vonatkozásaiban, melyekre a magyar felkelők felesküdték. Polányi három szakaszra osztja szét a szovjet típusú birodalom széthullását. Egyrészt a nyugati vezető értelmiség elfordulása „a bukkott Istentől”, a második világháború után a kommunisták egy elszánt csoportja élesen szembefordult már a Szovjetunióval. Másrészt a soron következő döntő változás a Szovjetunióban Sztálin halálával vette kezdetét, amikor is szabadon bocsátották azt a Kremlben fogvatartott tizenhárom orvost, kiket saját hamis tanúvallomásaik alapján Sztálin és a kormány tagjai ellen irányuló gyilkossági kísérlet vádjával ítélték halálra. A szabadon bocsátás intézkedése megrendítő csapást mért a Pártra nézve.

Amint a Párt igazságát megcáfолhatta a merő burzsoá objektivizmus – abban a pillanatban a Sztálin által kitalált univerzum szertehullott és darabjaira bomlott szét²⁰⁴. A folyamat harmadik kulcsmomentuma pedig a magyar írók lázadása volt (mely a Petőfi Kör berkein belül indult ki), s vált egyszerre a kommunista gondolkodás és felfogás megváltozásának kiindulópontjává. A gondolkodás megváltásának példái között szerepel Polányi érvelésében Gimes Miklós szavai mellett Pálóczi Horváth kommunista író esete is, aki Rákosi börtönében élte meg a szemléletváltást. Hamis vádak alapján tartóztatták le 1949 szeptemberében, kínzásnak vetették alá a beismerő vallomás kicsikarása érdekében, ám ez sem ingatta meg hitét a Pártban és az általa vallott ideológiában. S ezt követően két év börtön után revidiálta álláspontját és megtagadta a pártot. Az elmúlt csaknem fél évszázad alatt a gondolkodásmód olyan mértékű radikális változásainak lehettünk tanúi – Polányi szavaival élve –, amelyeket minden esetben az értékek szenvedélyes igenlése motivált. Ez a hajtóereje és egyben az egyedisége Polányi Politikatudomány-feladatfelfogásának, mely az egyéni (személyes tudásra alapozva) úgy gondolja, hogy a politika világa nem lehet mentes azon értékítéletektől, amelyeket mind Weber (mind pedig az oroszországi szocializmus) egyaránt elutasított. A politikatudomány Polányi által képviselt felfogása az egyéni értékítéletekre alapozott szabadságfelfogással jár együtt, mely szabadságfogalom csak a demokratikus országokban válik lehetségessé. Polányi a demokratikus kritériumok alap-

²⁰³ Polányi Mihály (1992b) i.m. 118-119. p.

²⁰⁴ Ezt igazolta a XX. Kongresszuson elmondott Hruszcsov beszéd is, amely lerántotta a leplet a sztálini uralomról és megmutatta annak tényleges, valóságos és húsbavágó realitását.

jain álló országok közé sorolja többek között: Nagy-Britanniát, Hollandiát, Amerikát és Svájcot. S hozzáteszi még Polányi, hogy egy liberális társadalomban, melyben a nagyközönséget minduntalan az igazság őszinte keresése vezeti, nem nélkülözheti az igazság, a demokrácia és a szabad eszmecsere talaján álló „demokratikus intézmények” jelenlétét sem a társadalmi folyamatokban: ilyen lehet példának okáért Nagy-Britanniában a parlament két háza, a bíróságok, a helyi önkormányzatok, politikai kulturális és humanitárius szervezetek, protestáns egyház, stb.

Polányi úgy látta a 20. századi totalitarizmus nem kíván visszaérni a francia forradalmat megelőző állapotokhoz, hanem előre halad – belső ellentmondásainak beteljesítése – a végcélja felé. A szabadság kategóriája a jelzett módon elválasztja és összekapcsolja a politikát és a tudományt. Ha van tárgyi igazságnál magasabb rendű igazság, ha az igazság kritériuma a pillanatnyi politikai hasznosság, akkor – igaz – lehet a hazugság is, hiszen a hazugság is lehet pillanatnyilag hasznos – igaz – lehet a koholt politikai per is, hiszen egy ilyen per esetleg komoly politikai előnyökkel jár. S egyszerre ott vagyunk annál a szemléletnél, amely nem csak a hamis perek kiagyalóit fertőzte meg, de sokszor az áldozatokra is hatott, amely megmérgezte egész közéletünk levegőjét, behatolt gondolkodásunk legrejtettebb zugaiba, elhomályosította látásunkat, megbénította kritikai képességünket s végül a valóság egyszerű észlelésére is alkalmatlanná tett sokunkat. Így volt, nem érdemes tagadni.”²⁰⁵

V. fejezet: Max Weber kritikusai Göddel-propozíciós tételében²⁰⁶. A weberi eszmerendszer és kritikusainak játékelméleti metodológiája

²⁰⁵ POLÁNYI, 1992b, i.m. 92

²⁰⁶ Magyarázat a Göddel-propozíciós tételhez: Strauss úgy véli, hogy a tudományos igazságok is – mondhatni „szubjektív értékítéletek és ennek kapcsán tetszőleges értékválasztások eredményeként realizálódnak. Az értéksemlegesség weberi elutasítása következtében nem tudjuk „nevén nevezni a dolgokat”. Esetünkben a Göddel-propozíciós függvény itt éri el a straussi hajóutat: vagyis Strauss által kiemelt „értéksemlegességi kritérium” megszüntethetetlensége a társadalomtudományi diskurzusok területén szemlélve magával hozza a straussi értelmezés (a weberi kritika által) játékelméleti megfeleltethetőségét, amelyre az alapot Göddel-propozíciós tétele nyújtja a számunkra. A Göddel-propozíció (straussai változata) az, amelyben $P_k(k)$ megegyezik az értéksemlegességgel szembeni straussi értékmérő funkcióval. Vagyis elképzelhetőek olyan értékítéletek, és értékválasztások is egy adott tudományterületen belül szemlélve, amelyek tekintetében nem rendelkezünk adekvát – relevanciával bíró bizonyítások sorozatával az értékek vagy értékítéletek mibenlétéről. Ennek hiányában csupán annyit mondhatunk, hogy az értékek és értékítéletek straussi alapokra épülő megválasztása az a (Göddel-propozícióhoz hasonlítható) „igaz állítás”, amely ugyanakkor, - (mivel a szubjektív szándékolt értelmében beszélhetünk értékválasztásról) a formális rendszer axiómáinak és szabályainak használatával nem bizonyítható vagy cáfolható, ám ennek ellenére igaz állítások sorozatához juthatunk el, amelyek túlmutatnak a formális rendszer gondolati perspektíváján.

Max Weber gondolati rendszere, különösen a társadalmi cselekvésemlélete és az ideáltípusok módszertani használata, a modern társadalomtudomány egyik sarokkövének számít. Weber metodológiája az egyéni szándékok, motivációk és cselekvési típusok elemzésén alapul, amelyet egy olyan összetett társadalmi keretbe helyezett, amely figyelembe veszi a kulturális és történelmi kontextust. Bár eszmerendszere jelentős hatást gyakorolt a társadalomtudományok fejlődésére, kritikusai már korai művei megjelenése óta vitatják alapvető premisszáit és következtetéseit. E kritikusok közé tartoznak azok a gondolkodók is, akik a formális logika és a játékelmélet eszköztárát használták fel Weber eszmerendszerének elemzésére. Közülük különösen fontosak azok az elemzések, amelyek Weber gondolatait a Gödel-féle nemteljességi tételek szellemében vizsgálják. Ezek a kritikusok úgy érvelnek, hogy Weber metodológiája – bár zseniálisan intuitív – nem kerülheti el a formális rendszerek inherens korlátait, amelyeket Gödel tételei fogalmaztak meg. Ez a megközelítés új dimenziókat nyit Weber társadalomelméletének értelmezésében, különösen annak vizsgálatában, hogy eszmerendszere mennyire képes megbirkózni a formális rendszerek ellentmondásaival és hiányosságaival. A fejezet célja, hogy feltárja, miként alkalmazhatók a játékelméleti módszerek és a Gödel-féle propozíciós tétel a Weberi eszmerendszer és kritikusainak elemzésére. Bemutatja, hogy ezek az eszközök nemcsak a formális logikai struktúrák vizsgálatára alkalmasak, hanem a társadalmi cselekvés bonyolult interakcióinak modellezésére is. A játékelméleti megközelítés különösen érdekes lehet, mivel Weber fogalmi apparátusa – például az "eszközracionális" és az "értékracionális" cselekvések fogalma – jól illeszkedik a stratégiai döntéshozatal és a kölcsönhatások elemzésének keretrendszerébe. Ez a fejezet nemcsak azt mutatja be, hogyan illeszthetőek Weber gondolatai a formális rendszerek keretébe, hanem arra is rávilágít, hogy a kritikusok érvei miként gazdagítják a társadalomtudományi vitákat. A játékelméleti és logikai perspektívák alkalmazása nem csupán Weber eszmerendszerének érvényességét érinti, hanem szélesebb körű kérdéseket is felvet a társadalomtudományok módszertani alapjairól.

5.1.Problémafelvetés

Szürreális kép, vagy meddő elméleti szócséplés csupán a politológia terepasztalán a cím által felvetett kérdéskör alaposabb megvizsgálása? Úgy vélem nemleges választ kell adnom erre az egyszerű kérdésfelvetésre, mivel véleményem szerint, mind Max Weber gondolat-és eszmerendszere a politikatudomány feladatfelfogásáról, mind az erre irányuló kritikai reflexiók (lásd

Leo Strauss, Polányi Mihály, vagy éppen Eric Voegelin Weber kritikáját²⁰⁷) levezethetőek nemcsak a politológia általánosan elfogadott technikája (a straussi szoros olvasat) által, hanem eme feladatfelfogások – reflexiók ütköztetései felírhatóak játékelméleti alapvetések által is.

Miért a „játékelmélet”? Felvetődhet az a kérdés az olvasóban, hogy miért „pont” és „kizárólagosan” játékelméleti meghatározások mentén kívánom elemzésem górcsővébe állítani a fentiekben felsorolt szerzők politikatudomány feladatfelfogását és ennek kapcsán az általuk megkonstruált és kialakított weber kritikájukat, amely kritikai reflexiók - Polányi Mihály szófordulatával élve – „a szemüveg összetörése” érzését váltják ki az emberből.

Azért esett a választásom a játékelméletre, mivel az a kiinduló hipotézisem, miszerint a weberi tanokra kritikai reflexióval élő szerzők értelmezhetőekké válnak a játékelmélet gondolatritmika által, illetve nem csupán értelmezhető aktorokká válnak (mely aktorok kritika tárgyává teszik a weberi alapvetéseket) hanem egyúttal megfeleltethetőek a szóban forgó kritikai reflexiók – játékelméleti vetületben - Göddel tételére vonatkoztatva.

Göddel tételének lényegi aspektusait az alábbiakban kívánom egyszerűen, ám mindemellett lényegre törően bemutatni, ismertetni. E bemutatást követően, valamint a bizonyítás végkövetkeztetésének értékelése útján nyilvánvalóvá fog válni azon kapcsolati háló, mely átszövi a játékelmélet és a politológiai elemzés közt tátongó mély (egyes kutatók szerint áthidalhatatlan) szakadékot.

Ezen, szakadék kitágulása ellen egy híd építésére tesz kísérletet (elméleti szinten eme tanulmány), hogy általa feltárja miben is rejlik a játékelmélet és a politológiai elemzés egymásra hatása, vagyis arra keresem az adekvát választ, hogy hogyan is gyakorol és lép, vagy léphet egymással elméleti kölcsönhatásba Göddel tételének játékelméleti alapgondolatai (valamint eme tételbizonyításból levezethető játékelméleti aspektusok) és ezek a levezetések hogyan lesznek alkalmazhatóak a politikai filozófia „modern” értelmezési keretein belül.

Hogyan tudjuk Göddel-t elemezve feltárni a politikatudomány – feladatfelfogások kritikai reflexióit? Erről a kérdésről és ennek megválaszolásáról szól eme tanulmány, mely arra hivatott, hogy ledöntse azt az „elméleti berlini falat”, amely elválasztja egymástól a játékelméletet és a politológiát, mint kétfajta egymástól markánsan elkülönült tudományterületet.

Rá kell ébrednünk, s tudom, hogy ez a ráébredés bizony a rögzös útnak csupán bátor előszele lesz, de akárhogy is meg kell tenni azt az alapvetést, miszerint bár elkülönülő paradigmák útján

²⁰⁷ Eric Voegelinweber kritikájával ezen tanulmány keretei között nem foglalkozom.

létrejött tudományterületekről beszélünk, melyek eltérő nézetrendszerek (kérdésfeltevések) mentén értelmezik a világot (a valóságot is egyaránt) mind a játékelmélet mind pedig a politológia.

Ám e két egymástól elkülönülő szféra összeillesztése által, olyan elemzési és elméleti háttérrel kaphat a kutató, elemzett terület, vagy kérdéskör, problematika, amelyre önmagában egyik rész tudomány sem lenne egymagában képes.

Alapvető előzetes megállapításom fő gondolata tehát abban áll, s azáltal ölt magára egyedi elméleti konstrukciót, miszerint azt feltételezem, hogy eme két tudományterület, mely ugyan bizonyos mértékig és fokig szignifikáns eltérést mutatnak egymástól, ám őket egy elemzési keretbe ágyazva olyan különleges, eddig a politológiai elemzések vetületében még nem tapasztalt elemzési metódusokat sajátíthatunk el az általuk gerjesztett „politikaelméleti ősrobbanás” révén, amely újszerű kritikai reflexiók által tűzdelt térbe ágyazza a politológiát, mely telis tele van játékelméleti elburjánzásokkal. Melyek a politológiai elemzések új korszakának kezdetét is jelenthetik.

S lássuk most az alábbiakban részletesebben kifejtve miben is rejlik Göddel tételének játékelméleti (lényegi) mozgatórugója.

5.2. Göddel tétele, avagy egy lehetséges játékelméleti kiindulópont

Az alábbiakban megpróbálom lényegi aspektusai tekintetében felvázolni Göddel tételét: legyen w -re alkalmazott (a szimbólumfüzerek választott rendezése tekintetében) n -edik ilyen típusú függvény, amelyet jelöljünk: $P_n(w)$ -nek.

Eme proposíció füzerek, amelyek a rendszerben a tételek bizonyításait képezik szintén megjelölhetőekké válnak természetes számok által az előbbieken vázolt rendezési sémát követve. Jelöljük őket: $\prod_n$ -nel.

Az alábbi sorban tekintsük mostan át a w szám következő „proposíciós függvényét”:

$\sim \exists x [\prod_x \text{bizonyítja } P_w(w)-t].$

Az állítás lényegét tekintve csupán annyit mond ki (részünkre), hogy az x -edik bizonyítás annak a proposíciónak a bebizonyítása, amelyik $P_w()$ alkalmazva magára a w értékére. A szögletes zárójelen kívüli tagadott „egzisztenciális kvantor” az egyik változó eltávolítására hivatott „nincs olyan x , amelyre...” ergo ez egy kvázi fosztóképző, ennek a hatására az aritmetikai proposíciós függvény végezetül csupán az egyetlen „talpon maradt” w változó értékétől függ. Az egész kifejezés azt volt hivatott állítani, miszerint $P_w(w)$ -nek nincs bizonyítása. Ebben rejlik

Göddel tételének igazi magja: „vannak, illetve létezhetnek (és léteznek is) olyan igaz állítások amelyek nem bizonyíthatók be”²⁰⁸.

Lássuk a további bizonyítási részleteket: megszámoztunk minden egyes egyváltozós propozíciós függvényt, melynek hatására a most leírtnak is kell adni (hozzá kell rendelni) egy számot: legyen ez a szám k . Propozíciós függvényünk tehát a listán a k -adik. Így a függvény felépítésének menete az alábbiak szerint fog strukturálódni:

$\sim \exists x [\forall w \text{ bizonyítja } P_w(w) \rightarrow P_k(w)] = P_k(w)$. Eme függvényt meg kell vizsgálnunk a benne felelhető specializált $k = w$ érték mellett. A vizsgálati eredményként azt kapjuk, hogy:

$\sim \exists x [\forall k \text{ bizonyítja } P_k(k) \rightarrow P_k(k)] = P_k(k)$.

Miről árulkodik számunkra ezen, specializált $P_k(k)$ propozíció? Arról, hogy ezen propozíciós függvény egyfelől teljesen és tökéletesen kitűnően definiált, másrészt pedig bizonyítása lehetetlen, hiszen erre nincs adekvát módszerünk.

Roger Penrose szavaival eme speciális propozíció lényege abban tükröződik vissza Göddel tételének tükörképéről, miszerint: „Noha $P_k(k)$ aritmetikai propozíció, konstrukciója szerint azt állítja, ami a bal oldalon áll: „a rendszeren belül $P_k(k)$ propozíciónak nincsen bizonyítása. „Ha axiómáinkat és eljárási szabályainkat gondosan fektettük le, és ha a számozást helyesen végeztük, akkor a rendszeren belül ennek a $P_k(k)$ -nak nem lehetséges a bizonyítása. Mert ha lenne, akkor $P_k(k)$ állítás „jelentése” nevezetesen, hogy nincs bizonyítás, hamis lenne, így $P_k(k)$, mint aritmetikai propozíció hamis kellene, hogy legyen. Formális rendszerünk nem lehet olyan rosszul felépített, hogy megengedje hamis propozíciók bizonyítását! Ezért a helyzet az kell, hogy legyen, hogy $P_k(k)$ -nak ténylegesen nincs bizonyítása.”²⁰⁹

S való igaz. Pontosan ez az, amit $P_k(k)$ önmagáról mondani kíván számunkra. Ennek okán amit $P_k(k)$ mond, annak egyrészt igaz állításnak kell lennie, míg másrészt pedig, mint feltételezett aritmetikai propozíciónak is igaznak kell lennie, annak ellenére, hogy „találunk egy igaz propozíciót, amelynek a rendszeren belül nincs bizonyítása!” Ergo az, hogy a propozíciónk nem bizonyítható be még nem zárja ki annak igaz voltát. Ám akárhogyan is gondolkodhatunk eme kérdéskör tekintetében mindig is lesznek olyan propozíciók, amelyek – Penrose kifejezésével „kiszöknek a hálózathoz”.

A fentiekben részletezett gondolati szál végigkövetése által tehát eljutottunk arra a göddeli végkövetkeztetés levonására, mely szerint megállapítottuk, hogy eme speciális $P_k(k)$ propozíció igaz állítás, azonban azt is rögzítenünk kell ezen a helyen, hogy bár igaz állítás, ennek ellenére

²⁰⁸ Lásd Penrose, Roger (1993): A császár új elméje: Számítógépek, gondolkodás és a fizika törvényei, Akadémiai Kiadó, Budapest, 128-140. p. (különös tekintettel Göddel bizonyításaira)

²⁰⁹ Penrose, Roger (1993) i.m. 129-130. p.

a $P_k(k)$ propozíció formális keretek között nem bizonyítható be. Eme gondolatritmika lényegi aspektusához tartozik további meglátásként, hogy a formalista (matematikai) „igazság” fogalom szükségszerűen nem lehet teljes. Vagyis akármilyen összefüggéseket is találhatunk ki az aritmetikára, bizton állíthatjuk, hogy lesznek a rendszeren belül olyan igazságok (speciális propozíciók), amelyek a formális rendszergondolkodás keretein belül nem lesznek bizonyíthatóak (azaz a formalista eljárás útján nem rendelhetünk hozzájuk igaz igazságértékeket).

Látni véljük ennek hatására a $P_k(k)$ Göddel-propozíció érvényességét, ámbar ezt az adott fennálló axiómák sorozatából nem tudjuk levezetni.

Göddel bizonyítása arra vonatkoztatott matematikai kísérlet, melynek lényege, hogy felszámolja a szigorú értelemben vett formalista nézőpont hegemon jellegét, és eme felszámolás által megmutassa számunkra a formalista nézőpont gyenge tartópillérét – amely azon igaz állításokban rejlik, melyeket a formalizált rendszeren belül nem tudunk a rendszer logikájával és matematikai törvényszerűségei által bebizonyítani – a Szerző.

Ily módon el kell fogadnom a penrosei végkövetkeztetést (Göddel tételének lényegi mozgatórugóiról), mely szerint: „Akármilyen is a helyzet én úgy látom, hogy a Göddel-féle bizonyításnak világos következménye az, hogy a matematikai igazság fogalma nem zárható be formális sémába ... Mert hogyan döntjük el, mely axiómákat és eljárási szabályokat fogadjuk el, amikor egy formális rendszert próbálunk felállítani? Döntésünkben mindig intuitív megértésünk kell vezessen, mi az, ami „magától értetődően igaz”, ha ismerjük a rendszer szimbólumainak „értelmét” ”.²¹⁰

Azaz a göddeli ténymegállapítás – miszerint a matematikai igazság fogalma mintegy meghaladja a formalizált rendszergondolkodás koncepcióját -, mely meghaladásban van valamely „abszolút” és „Isten-adta”.²¹¹

Célom (Penrose törekvéseihez hasonlatosan) ez esetben is – az volt, hogy megmutassam egy speciális Göddel-propozícióról, amely a vizsgált formális rendszer axiómáinak és szabályainak használatával nem bizonyítható vagy cáfolható – a kérdéses műveletek értelmére vonatkozó megállapításainkat használva világosan láthatjuk, hogy igaz propozíció!

Hogyan is rokonítható egymáshoz Leo Strauss és Polányi Mihály Max Weber eszmerendszerének kritikai reflexiója a Göddel-propozíció bizonyításával?

Úgy vélem, hogy amennyiben elfogadjuk a Göddel-propozíciót, melynek lényege abban áll, hogy léteznek olyan gondolkodási aspektusok, igazságfogalmak, és ennek hatására igaz állítá-

²¹⁰Penrose, Roger (1993) i.m. 134. p.

²¹¹ A matematikai igazság túlmegy az ember által alkotott konstrukciókon is.

sok, melyek nem bizonyíthatóak be (vagyis a szubjektívre támaszkodnak). Ilyen szubjektív tényezőként szerepel Leo Strauss esetében a modernség válsága, illetve Polányi interpretációs eljárásában a személyes tudás kettős értelme, vagy gondoljunk csak Polányi „igazság, szabadság” fogalmi konstrukciójára.

Mindezek tudatában tehát úgy vélem, hogy mind Leo Strauss mind pedig Polányi Mihály Weber kritikájuk által értelmezhetővé válnak (nem csak úgy, mint Max Weber kritikusai a politikatudományban), hanem ez által úgy is, mint a Göddel-propozíció egy-egy specializált megnyilvánulási formái. Vagyis a játékelmélet és a politológiai elemzés (politikai filozófia) egymásra hatása révén – egyfajta Strauss és Polányi – féle kitüntetett P_k (k) proposíció által – amely szembe megy a formális „igazság” fogalommal és mint látni fogjuk meghaladják azt.

A továbbiakban arra teszek elméleti kísérletet, hogy bemutathassam, hogyan is függ, vagy függhet össze a Göddel-propozíciónak a fentiekben felvázolt logikai útja a weberi tanokra adott (Strauss és Polányi) kritikai reflexiók terepasztalán szemlélve.

5.3. A két Weber kritika összevetése a játékelmélettel: Avagy weberi kritikák Göddel tételében – játékelméleti alapokon való megfeleltetése

Max Weber társadalomtudományi munkássága számos kritikát vonzott, amelyek különböző szempontokból értékelték elméleti megközelítéseit. Weber komplex eszmerendszere, amely a társadalmi cselekvés és az ideáltípusok köré épül, az egyéni döntéseken, motivációkon és társadalmi interakciókon keresztül próbálja megérteni a társadalmi jelenségeket. Azonban Weber elméletei – különösen a cselekvésemélet és az értékracionális vs. eszközracionális cselekvés fogalmai – számos kritikát váltottak ki, amelyek részben a játékelmélet és logikai rendszerek elemzésén keresztül jelentek meg.

Ez a fejezet a játék-elmélet és Gödel nemteljességi tételeinek perspektívájából vizsgálja meg két alapvető Weber-kritikát. Az egyik a cselekvéseméleti koherencia problémáját érinti, míg a másik az ideáltípusok alkalmazhatóságának és korlátozásának kérdéseit veti fel. Ezek a kritikák a játékelméleti és formális logikai eszközök révén új fényt kapnak, mivel a társadalmi döntéshozatal, a stratégiai interakciók és a formális rendszerek korlátainak elemzése képes új megközelítéseket nyújtani Weber elméleteinek tesztelésére és kiigazítására.

A fejezet célja, hogy feltárja, miként alkalmazhatók Gödel tételének logikai hatásai és a játékelméleti modellek a Weberi kritikák tükrében. Különös figyelmet fordítunk arra, hogyan érhet-

A következőkben a játékelméleti alapokon nyugvó elemzés segítségével megkíséreljük megfeleltetni a Weber kritikáit a Gödel-féle nemteljességi tételeknek, különös tekintettel a következő kérdésekre:

- A fejezet végén arra a kérdésre keresünk választ, hogyan segíthetik a játékelméleti modellek és a logikai tételek a Weberi elméletek pontosítását, és hogyan járulhatnak hozzá azok modern interpretációjához, figyelembe véve a társadalmi interakciók komplexitását és a racionális döntéshozatal határait.

Leo Strauss modernség válsága című toposza lényegi meghatározója filozófiai elgondolásának. E válság lényege abban érhető tetten Strauss számára, hogy a modern(ség) (amely egyszerre vár el objektivitást, a historizmusba vetett önzetlen hitet, a modern tudomány progresszivitásának tényként való elfogadását, illetve az értékrelativizmus gondolatkörének elburjánzását a tudományos megismerésben) szemben áll a premodern, mondhatni a mára már tudománytalanak bélyegzett – felfogással, melyben mind a politikai gondolkodás, illetve a klasszikus politikai filozófia (mind paradigma és kérdésfelvetés) egyaránt nyugszik.

102

klasszikus értelemben vett (Szókratészi fordulattól elkezdődő) klasszikus politikai filozófia rehabilitációja, vissza kell emelni a klasszikus politikai filozófiát az őt megillető rangra a tudományterületek vonatkozásában.

Strauss Webert kritikailag elemezve arra a meglátásra jut a német társadalomtudós gondolatköréről, hogy azon weberi feltételrendszer, melynek igazi ereje abban áll, hogy az egyedi magából az általánosból eredhet, a straussi olvasatban nem jelent mást, minthogy kizárólagosan más egyedi vagy részleges jelenségek hatásaiként értelmezhetőek, ám az egészre irányuló tudásunk sohasem lesz valójában teljes.

Strauss úgy érvel Weber ellen, hogy az értéksemlegesség dimenziójának elfogadása csupán csalfa vak remény,- mi több magának a társadalomtudósnak az önbecsapását eredményezi, hiszen mind értékfogalmaink mind pedig egyéni (csak reánk jellemző) érdeklődési körünk egyaránt meghatározza azt a tudományos irányultságot, amelyet leendő „kutatóként, társadalom elemzőként” el kívánunk fogadni majd.

Azaz straussi értelemben a weberi értéksemlegesség társadalomtudományos kíváncsága nem egyéb, mint egy elképzelhető utópia, vagy illuzórikus légkör a társadalomtudomány égboltján szemlélve, mivel már az általunk kiválasztott kutatási terület legfőbb kérdésfeltevései által, illetve az adott kutatási szisztéma módszertana ismeretében már magán viseli az „értéktelített jellegét”, mely értékek és értékítéletek Strauss elméleti konstrukciójában szemlélve egyaránt „történelmileg relatívak”.

Továbbá Strauss úgy véli, hogy a tudományos igazságok is – mondhatni „szubjektív értékítéletek és ennek kapcsán tetszőleges értékválasztások eredményeiként realizálódnak.

Az értéksemlegesség weberi elutasítása következtében nem tudjuk „nevén nevezni a dolgokat”. Esetünkben a Göddel-propozíciós függvény itt éri el a straussi hajóutat: vagyis Strauss által kiemelt „értéksemlegességi kritérium” megszüntethetlensége a társadalomtudományi diskurzusok területén szemlélve magával hozza a straussi értelmezés (a weberi kritika által) játékelméleti megfeleltethetőségét, amelyre az alapot Göddel-propozíciós tétele nyújtja a számunkra. A Göddel-propozíció (straussi változata) az, amelyben $P_k(k)$ megegyezik az értéksemlegességgel szembeni straussi értékmérő funkcióval.

Vagyis elképzelhetőek olyan értékítéletek, és értékválasztások is egy adott tudományterületen belül szemlélve, amelyek tekintetében nem rendelkezünk adekvát – relevanciával bíró bizonyítások sorozatával az értékek vagy értékítéletek mibenlétéről. Ennek hiányában csupán annyit mondhatunk, hogy az értékek és értékítéletek straussi alapokra épülő megválasztása az a (Göddel-propozícióhoz hasonlítható) „igaz állítás”, amely ugyanakkor, - (mivel a szubjektív szán-

dékolt értelmében beszélhetünk értékválasztásról) a formális rendszer axiómáinak és szabályainak használatával nem bizonyítható vagy cáfolható, ám ennek ellenére igaz állítások sorozatához juthatunk el, amelyek túlmutatnak a formális rendszer gondolati perspektíváján.

Ilyen jelentésadást tulajdoníthatunk egyfelől Leo Strauss „érték fogalmának” – igaz állításának, másfelől pedig Polányi Mihály személyes tudás koncepciójának is, mindkettőre alkalmazva Göddel-propozíciós tételét.

5.5. Polányi Mihály személyes tudás²¹² koncepciója Göddel-propozíciós tételében

Polányi Mihály úgy vélekedik a személyes tudás koncepciójáról, hogy mind a tudományos kutatások mind pedig a tudományos mércét megkívánó tanítások előfeltételeit a tudósnak, mintegy a dolgok átfogó rendszeréhez kapcsolódó hitrendszer adja, teremti meg. Polányi úgy érvel a bizonyításról, hogy a személyes, csak a tudóst meghatározó ítélet minduntalan szerephez fog jutni annak eldöntése érdekében, hogy: „...a bizonyítékok valamely csoportja milyen mértékben befolyásolja egy konkrét állítás érvényességét”. Tehát a tudós, mint szubjektív elem, maga döntheti el, mit fogad el számára „igazságként” és mit utasít el, melyet ennek hatására hamisnak kezel, vagy tekint.²¹³

Láthatóvá válik a számunkra, hogy Polányit elemezve és értelmezve a szubjektív „ítéletek közötti választásban” létezik egy – a formális rendszergondolkodás szintjét túllépő – morális aspektus is, amely morális erőtenyező úgy kezd munkálkodni Polányi által kialakított eszmeiségben, hogy a tudós ítéleteit lelkiismereti kérdéssé avassa.

Hiszen (ahogyan Strauss is erre a következtetésre jut) minden tudós, - akik megoldandó problémák után kutatnak és ez által a társadalmi dolgok mélyebb megértésére törekcszenek – a reájuk jellemző („tudósi”) személyes ítéleteikre hagyatkozva alakítják ki egyéni véleményüket, melyet sajátos módjukon látnak és tesznek közzé a tudomány tágas terepasztalán, ahol az általuk kialakított nézetek egyszerre válhatnak kritika, elfogadás, illetve elutasítás tárgyává.

A tudomány Polányi felfogásában szemlélve csupán úgy maradhat életképes a modernségben, ha a tudósok képesek hangot adni egyéni nézeteiknek, melynek hatására a tudomány világában a tudósok döntései szuverénnek minősülnek.

²¹² Lásd Málík József Zoltán (2006): Analitikus társadalomelmélet. A racionális választások döntéseméleti és játékelméleti alapelvei, Roy Print nyomdaüzem, Budapest, 183. p.

²¹³ Lásd a Polányinál megjelenő „tudósi igazságelfogadás”, valamint további két tényező: egyrészt Strauss elméleti konstrukciójában benne rejlő „értéksemlegesség kritikára”, és egyúttal a weberi szociológiában megjelenő: az állampolgár „Szubjektív szándékolt értelmében” kifejezések közötti összefüggést.

A Göddel-propozíció alkalmazása révén Polányi elmélete is új nézetrendszerbe kerül át, s fogalmazódik meg újfent a játékelméleti alapokra épített politikai filozófia elemzése és hatása a modern politikatudomány területére fókuszálva.

Polányi fentiekben felvázolt nézetrendszerére (Göddel-tételét alkalmazva) a következő megállapításokat tehetjük: $P_k(k)$ megegyezik a tudós szubjektív értékválasztásával, amelyet Polányi morális elvekre építkezve alapoz meg. Ily módon eme moralitásra alapozott értékválasztás válik azon elemmé, amely túlmegy a formalizált rendszeralkotás büvkörén, melynek hatására egy újabb „igaz állításra” tehetünk szert, hiszen a tudósok tényleg maguk alakíthatják ki egyéni értékítéleteiket – amennyiben a társadalmi berendezkedés Polányi és Strauss esetében is egyaránt demokratikus mércéken áll -, az általuk elfogadott „igaz állítások” és az esetünkben elutasított tények mentén haladva.

5.6. Kutatási részkövetkeztetés I.

Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy bár eljutottunk mindkét esetben (Strauss és Polányi) eszmeiségén át a formalizált rendszereket meghaladó tézisek „igaz állítások” megállapításához, azonban ezen igaz állításokat nem tudjuk bebizonyítani, s itt érhető tetten Göddel-propozíciós tételének ráhatása (Polányi és Strauss) elméleti konstrukciójára.

Vagyis a játékelmélet (azon belül is a Göddel-propozíciós tétel) felhasználása révén egy új szemléleti keretbe ágyazhattuk be a weberi tanokra (különös tekintettel az értéksemlegesség koncepciójára reflexióval élő) társadalomtudós – filozófus szerzőket. Ennek hatására a politikatudomány olyan új ismeretelméleti és szemléleti megközelítésmódjára tehetünk szert, amelyre önmagában a politikatudomány s benne a politológia (külön figyelmet szentelve a modern politikai filozófiára) nem tudna eleget tenni.

A játékelmélet alkalmazása által tudatára ébredtünk annak felismerésére, hogy léteznek olyan „igaz állítások” - nem csupán a formális matematika területén belüli bizonyítás (Göddel-propozíciós tétele által) -, amelyek bár igaznak minősülnek koránt sem tudjuk őket „az adott formális térben rendelkezésünkre álló axiómarendszerrel és fogalmi ismérvek segítségével” bebizonyítani.

Köztudott, hogy Polányit a tudományfilozófus szakma kissé kívülállóként kezelte, és hol a nihilizmus kezdeményezőjeként (Quine), hol relativistaként (Popper), hol pedig a konzervatív elitizmus híveként, (Lakatos), de mindenképpen úgymond, az irracionalizmus védelmezőjeként

bíráltak. Polányi viszont azt vetette a logikai empirizmus híveinek szemére, hogy egyfajta magabiztos illúzió, a „Nem-tudja-elvéteni”-illúzió foglyaiként viselkednek. Csupán olyan útbaigazításokat bocsátanak rendelkezésünkre, mint azok a környéküket jól (mondhatni „túl jól”) ismerő helybenlakók, akik a tájékozatlan idegent magabiztosan arra bízgatják: „Menjen csak egyenesen előre” — miközben megfelelnek az út tényleges elágazásairól. Nem képesek felismerni, hogy ami számukra begyakorlott, ismerős és magától értetődő, az egy idegennek korántsem egyértelmű. Így például, mikor arról beszélnek, hogy a tudomány pusztán a tények legegyszerűbb leírása, vagy kényelmes rövidítés, arra építenek, hogy az olvasó az „egyszerű” és a „kényelmes” kifejezéseket úgy érti, hogy „tudományosan egyszerű”, és „tudományosan kényelmes”. „Vagyis — érvel Polányi — azért fogadjuk el a tudományt, mert tudományos, és nem azért, mert a szó köznapi értelmében egyszerű vagy kényelmes, minthogy nem is az.”²¹⁴ A formális eljárások és a tudományos igazság redukált kritériumai mélységes kétértelműséget hordoznak — mutat rá — „...melyek akkor hagyják az embert hatékony útmutatás nélkül, amikor eleven tudományos probléma aggasztó dilemmájával kerül szembe.”²¹⁵

Polányi episztemológiai érvei elsősorban a „hamis objektivizmus” legfőbb kortárs irányzata, a logikai pozitivizmus ellen irányulnak. Nem csupán elutasítja azt a pozitivistá előfeltevését, hogy a modern tudomány a tiszta, metafizika-mentes tapasztalatban gyökerezik, hanem arra is felhívja a figyelmet, hogy a szigorú kritikai elméletek és módszerek alkalmazása során születő kétségtelen eredményeket nem lehet pusztán az analitikus műveleteknek tulajdonítani. Éppen ellenkezőleg — mutat rá —: „Valójában az történt, hogy a tudományos intuíció felhasználta a pozitivistá kritikát ahhoz, hogy átformálja a dolgok természetére vonatkozó kreatív előfeltevéseit.

Polányi tehát, szemben a tudományfilozófusok többségének jóváhagyó álláspontjával, nem tartja érvényesnek az empirikus felfedezés folyamatára Francis Bacon modelljét: Különösen nem azt a már Duhem által is hamisnak nyilvánított, (ám például Quine vagy Popper által nem bírált) követelményt, hogy egy feltételezett felfedezés ellenőrzéséhez először össze kellene gyűjtenünk valamennyi tény, hogy azután mindegyiket automatikusan próbának vessünk alá. Ez az elképzelés, mint mondja, a valódi kutatás paródiája.²¹⁶ Polányi egyik szempontból irrelevánsnak, másiból pedig kártékonynak tartja Popper falszifikációs elméletét. Az irrelevanciát illető érv nem túlságosan mély: ezt a „cáfolattant”, mint hipotézist, ha alkalmazzuk a tudomány tényleges történetére, akkor a tapasztalattal összevetve vagy azonnal falszifikálna (ezt

²¹⁴ Polányi (1994) I. 291; II.108. o.

²¹⁵ Polányi (1994) I. 291. o.

²¹⁶ Polányi (1997) 35-36. o.

Polányi számos ellenpéldával szemlélteti), ha pedig ez a doktrína nem tartalmaz olyan hipotézist, amelyből a tudománytörténeti tapasztalatra nézve ellenőrizhető eredmény származik, akkor — éppen a doktrína szellemében — figyelmen kívül hagyható. A második érv, amely az episztemológus felelősségét érinti, érdekesebb: a logikai empirizmus Popper által is fenntartott demarkációja azzal, hogy irracionálisnak minősíti, és eleve nem tárgyalja a tudományos tevékenység személyes, intuitív oldalát, a legnaivabb magyarázatoknak és tudománytörténeti mítoszoknak engedi át a terepet.²¹⁷

Az empirikus tudás — ismeri el Polányi — valóban meghatározatlan. Igaz az is, hogy nincsenek szigorú formában kifejthető szabályok, melyeket követve egy-egy jó indító ötletre rátalálunk, de vegyük azt is észre, hogy éppígy nem adhatunk szigorú szabályokat sem egy-egy javasolt megoldás igazolási sem cáfolási műveletének teljes egészére, sőt, még arra sem, hogy egy vélt összefüggést mikor lehet vagy kell egyáltalán ténynek tekinteni, és mikor nem. Egyáltalán: nem foglalható explicit szabályokba a kezdeti ráérzésünk sem az olyan szabályosságra, mint az ismétlődés, ritmus, periodicitás vagy valamely jelentős alakzat érzékelése, mely „mintha benne munkálna” a nyers tapasztalás szórt rendezetlenségében. E megvalósíthatatlan ideál híján sem kell azonban lemondani arról, hogy szembesüljünk emberi mivoltunknak ezzel a leglényegesebb jellemzőjével, hiszen még a tudomány premisszáit is e „titokzatos, kifürkészhetetlen” képességünkre hagyatkozva alkottuk. S ilyenféle nem jól definiálható meglátásokra és belátásokra épül, mégpedig szilárdan, a tudósok jóváhagyott tudása is. Ezek a — közkeletű tudományfelfogás szerint — pusztán pszichológiai jelenségek, melyek racionális következtetések létrehozására alkalmatlanok, mégis — szemben Popper cáfolatánával — feltétlen bizonyosságot jelentenek a számunkra: „Nap mint nap föltesszük az életünket a tudomány bizonyosságára, akár az orvostudományról, akár a technikáról van szó; tulajdonképpen világunkban semmi sem bizonyosabb, mint a tudomány elfogadott eredményei.”²¹⁸

Az, hogy nemigen adhatók explicit és pontos szabályok az intuitív tudás működésére, nem jelenti egyben azt is, hogy ennek az alapvető képességünknek ne volna meg a maga helye és jelentősége az episztemológiában, és azt sem, hogy ne lehetne működésében szabályszerűségeket megállapítani: „A génusz munkája ... a vizsgálódás kezdetétől lezárulásáig tetten érhető. Ha pedig sikerül felismerni működésének mechanizmusát, látni fogjuk, hogy munkába fogása végső soron önmagunkon múlik.”²¹⁹

²¹⁷ Vö: Polányi (1998) 117. o.

²¹⁸ Polányi (1994) II.108-112. o.

²¹⁹ Polányi Mihály: Génusz a Tudományban. In: Polanyiana 98/1-2; 123. o.

Szigorú értelemben valamennyi természettudomány személyes ítéletalkotás kifejeződése, hiszen mindegyik érzékszerveink tanúságának megítélésére vállalkozik, — mondja Polányi — ám azt is hozzáteszi, hogy ez a képesség személyes, de nem privát természetű. A tudós a tudomány érvényben lévő fogalmi sémáit csak hosszas tanulás és gyakorlás nyomán asszimilálja, és az e folyamat során kifejlődött érzéke révén képes arra, hogy konkrét tapasztalatainak értelmet adjon. A legnagyobb intuitív eredetiség is csak a tudomány elfogadott interpretatív keretei között mozogva, és csakis az azon belül hozzáférhető támpontokra (nem egyszerűen az elfogadott eredményekre!) támaszkodik: „A tudományos tanítások és kutatások előfeltételét a tudósoknak a dolgok átfogó rendjéhez kapcsolódó hitrendszere adja. Ezek az előfeltevések nagymértékben és szükségképpen befolyásolják a felfedezések irányát. A tudósok számára ezek jelölik ki a továbbgondolásra érdemes kérdéseket, valamint azokat a koncepciókat és összefüggéseket, melyek valószínűnek tűnnek, még akkor is, ha néhány bizonyíték cáfolni látszik őket, vagy épp ellenkezőleg, amelyeket valószínűtlenként kell elvetniük a mellettük szóló bizonyítékok ellenére is.” Polányi episztemológiájának ez a lényegileg társas volta elkülöníti kortársainak túlnyomó többségétől. Nála az észlelet nem privát, sőt: „Bizonyítható, hogy a dolgok látásának képességét tanulási folyamat során gyermekkorunkban kell elsajátítanunk; s persze közismert, hogy az is, hogy a tudomány művelőinek is aprólékos munkával el kell sajátítaniuk azt a képességet, hogy a teleszkópon és mikroszkópon keresztül vagy egy radiogramm elmosódó vonalaiban lássanak valamit.” Polányi a tudományos probléma meghatározatlanságának három, egymással szorosan összekapcsolódó fajtáját (vagy inkább három aspektusát) írja le. Ezek sem ki nem küszöbölhetők, sem el nem hanyagolhatók megismerő tevékenységünkéből: 1) a tudományos ismeret tartalma meghatározatlan, 2) a felfedezés valóságos voltát sugalló koherencia csak homályosan definiálható, 3) végül azok az adatok, amelyeken a felfedezés nyugszik nem teljesen azonosíthatók.

Célja felé a hit vezeti a tudóst²²⁰, annak reményében, hogy érdemes nagy energiákat befektetnie a társadalomban jelenlévő „dolgok” mélyebb s pontosabb megértésére érdekében. Az értékítéletek Polányi értelmezésében megteremtik a tudomány egységességének alapját. Minden egyes tudós (akik megoldandó problémák után kutatnak és a társadalmi dolgok mélyebb megértére törekcsenek) a rájuk jellemző személyes ítéletre hagyatkozva alakítják ki egyéni véleményüket, melyet sajátos módjukon látnak és tesznek közzé a tudomány terepasztalán, ahol nézeteik egyszerre válhatnak kritika, elfogadás és elutasítás tárgyává véli Polányi.

²²⁰ POLÁNYI tudomány értelmezésének középpontjában a kutató (a tudós áll), kinek függetlensége egyben a tudományos élet motorja is.

A tudományos viták sohasem szűnhetnek meg és nem is szüntethetők meg anélkül, hogy magát a tudomány ne semmisítenék meg (ahogyan azt próbára tette a tudományos szocializmus). Polányinál az a paradox helyzet áll elő, hogy (A) a tudósok közötti egyetértés, a közöttük lévő „nézeteltérésekben/egyet nem értésben” ölt testet: vagyis a (B) tudósok mindegyike meg akarja győzni tudóstársait saját állításának helyességéről. Ezen hagyomány csak akkor lesz és lehet működőképes, amennyiben teljesen eredeti értelmező ítéletekkel egészítjük ki. Polányi szerint ez mind a jog mind pedig a politika területén kiválóan illusztrálható. Vajon eme paradox helyzet kiküszöbölhető lehet-e? Polányi válasza egyértelműen nemleges, hiszen a tudomány Polányi megfogalmazásában – csak úgy maradhat életképes, ha a tudósok hangot adnak egyéni nézeteiknek – amelyre nem igen volt mód a Szovjetunióban. A (nyugati) tudomány világában döntéseink ennek hatására szuverének. A „szabadság” a Polányi elmélet alapgondolata, melynek lényege, hogy „a tudományról való eszmecserének szabadnak kell lennie”. Ám nemcsak a tudományfelfogásában találunk a szabadság eszmeiségére, hanem politikatudomány-feladatfelfogásában is kulcsszerepet játszik a „szabadság kategóriája”²²¹.

A tudomány egységességének alapját Polányi értelmezésében az értékítéletek lelkiismerethez (vagy érzülethez) kapcsolása teremti meg. A tudományos megismerés, mint kutatás és diskurzus alapvető ténye tehát, hogy minden egyes tudós a reá jellemző személyes ítéletre hagyatkozva alakítja ki és kommunikálja egyéni látásmódját és végső soron kutatási eredményeit, azaz a tudósok nézetei, elméletei csak e személyhez kötöttségükben válhatnak tudományos kritika, elfogadás vagy elutasítás tárgyává. A tudomány Polányi értelmezésében tehát csak úgy maradhat életképes, ha a tudósok a személyes tudáshoz kötöttségük alapján mindig egyéni nézeteiket képviselik, s a tudomány világában ezáltal válnak teoretikus döntéseik „szuverénnek”.

VI. fejezet: A politikai döntés morális tengelye. Polányi Mihály társadalom-filozófiai érvrendszere a politikai pszichológia és a politikai filozófia határvonalán

Polányi Mihály társadalomfilozófiája a 20. századi politikai gondolkodás egyik legfontosabb és legmélyebb hatású megközelítése. A politikai döntéshozatal és annak morális vonatkozásai kiemelt szerepet kapnak Polányi elméleti munkásságában, amely az egyéni cselekvés, társa-

²²¹ Vö. POLÁNYI MIHÁLY: A polgári szabadságjogok továbbörökítése a demokratikus államok berendezkedésében és intézményrendszerükben. In POLÁNYI MIHÁLY: i.m. 104. o., Vö. POLÁNYI, 1997, 169. o.

dalmi struktúrák és a közpolitikai rendszerek közötti interakciókat vizsgálja. A politikai döntés morális tengelye, amely a politikai pszichológia és a politikai filozófia határvonalán helyezkedik el, egy olyan terület, ahol Polányi elméleti munkássága különleges szerepet játszik.

Polányi filozófiája a morális választás problémájára összpontosít, miközben a társadalom működését nem csupán a gazdasági, hanem a szociális és politikai dimenziók összefonódásában is értelmezi. A politikai döntéshozatal során nemcsak racionális, hanem morális és etikai szempontok is meghatározó szerepet kapnak, hiszen a döntések nem csupán a társadalom strukturális logikáját követik, hanem az egyének és csoportok értékrendjét is kifejezik.

Polányi elméletében a politikai döntés morális dimenziója nemcsak egy elméleti konstrukció, hanem a szubjektív és objektív tényezők összefonódásának következménye. E döntések meghozatalakor az egyének és csoportok nemcsak a társadalmi és gazdasági környezetre reagálnak, hanem morális meggyőződéseik és politikai ideológiáik is alapvető irányítúként szolgálnak. A politikai döntés és a társadalmi igazságosság kérdései így elválaszthatatlanul összekapcsolódnak a társadalomfilozófiai és politikai pszichológiai problémákkal, és ez a határterület az, ahol Polányi különleges elméletei kibontakoznak.

A fejezet célja, hogy Polányi társadalomfilozófiai érv-rendszerét a politikai pszichológia és a politikai filozófia közötti összefüggésben elemezze, és feltárja, hogyan hatnak egymásra a politikai döntéshozatal morális és pszichológiai aspektusai. Polányi filozófiája nem csupán a politikai intézmények, hanem az azok mögött álló egyéni és kollektív morális választások megértésére is irányul. E gondolkodásmód révén világosan kirajzolódik egy olyan politikai modell, amely az egyéni szabadság és a közösségi felelősségvállalás harmóniájára épít.

Polányi Mihály önmagát társadalomfilozófusként azonosította, elkülönítve magát a többi politikai filozófiai irányzattól. Hannah Arendthez hasonlatosan életpályájának meghatározó mozzanata volt az első majd a második világháború borzalmi. A háború viszontagságaiból kitörni igyekvő tudós utolsó kiáltása volt a társadalomtudományok, a filozófiatudományok, a politikatudományok, az államtudomány felé 1958-ban megjelent Személyes Tudás (Personal Knowledge) című műve. Az alábbiakban arra a gondolat kísérletre vállalkozom, hogy a politikai pszichológia és a politikai filozófia eszköztárának felhasználása által minél jobban megismerhetővé tegyem Polányi Mihály társadalomfilozófiáját, annak lényegi gondolatait. Polányi Mi-

hályt nagymértékben áthatotta a korszellem politikai pszichológiája, amely érződik a Személyes Tudásban leírtak hangvételén és mondatközi összefüggésein is egyaránt. E fejezetben a politikai pszichológia hatását vizsgálom Polányi Mihály személyes tudás elméletében. Az ok-okozati összefüggésmátrix szignifikánsan kimutatható.

1.1. Az értékekről való tudás. A politikai érték immanenciája

Az értékek arra vonatkoznak, hogy mi a jó vagy rossz, mi a szép és a rút, mi a felemelő és a lealacsonyító, mi a kíváncsú, előnyben részesítő és mi a nemkíváncsú, hátránnyal sújtható. Ezt mutatja meg számunkra az értékekről való elmélkedés.

Max Weber megkülönbözteti a célértéket és az eszközértékeket. A célértékek jelölik ki a társadalom és az egyén számára a követendő cselekvéseket, mely cselekvések, cselekedetek eredményeképpen a valóság irreverzibilisen átalakul. Az eszközértékek a cselekvések mikéntjét minősítik.

Az értékek motivációs erejük révén jelentésekkel teli cselekvési teret képesek teremteni a társadalom tagjai számára. Az egyén által működtetett értéktudat az értékelésben érhető tetten.

Clyde Kluckhohn három értékdimenziót különböztet meg. A modalitás dimenziója az értékek poláris taszító-vonzó hatásait jelölik. A tartalom dimenziója az értékek érvényesülési közegét írja le, melyben a cselekvőt az adott közegre jellemző érték eligazítja. E cselekvési zónák sorában találhatjuk meg a művészetet, a tudományt, a politikát, a gazdaságot, az erkölcsöt, az igazságszolgáltatást, a mindennapi életet is ide sorolhatjuk be. A szándék dimenziója a cselekvő reflexivitásának meglétét vagy hiányát jelöli, illetve mutatja meg számunkra.

6.2. Az értékek immanenciája

Az értékek az egyén és a társadalom közötti szociálpszichológiai közvetítések láncában a leg-erősebb láncszem. Az értékek körét egyfelől behatárolják az emberi élet szükségletei, ám ezek a szükségletek a mindenkor társadalmi viszonyokban konkretizálódnak, alakulnak át pszichológiai ható hiányérzéssé, és a hiányérzetekből eredő motivációkká.

Az értékek keletkezése a társadalmi viszonyokból érthető meg. A társadalom által felkeltett szükségletek, a társadalomban élő osztályok, rétegek, csoportok, szervezetek érdekei szabályák meg, hogy az egyének mit tartanak kíváncsúnak, realizálásra méltónak. Ezúton sze-

retném megemlíteni, hogy a „Sein” és „Sollen” elválasztása csupán ismeretelméletileg indokolt, míg szociológiailag ugyanarra az alapra – a mindenkori társadalmi viszonyokra vezethetőek vissza.

Differenciálatlan társadalmakban a kultúra biztosítja az értékek kínálatát, míg a differenciálódás útjára lépett társadalmakban az értékek ideológiákhoz kötődnek, s ezáltal jelennek meg a társadalomban.

6.3. *Az értékek funkciói*

Az értékek egyfelől a személyiség legmélyebben beágyazott, eligazodást szolgáló támpontjai, melyek ennek értelmében, beágyazottságuk révén szilárdságot, következetességet, biztonságot képesek nyújtani az emberek számára a társadalomban zajló életben. Másfelől az értékek a társadalmi csoportok, rétegek, osztályok integrációjának szociálpszichológiai eszközei, a világ kollektív értelmezése, látására szolgáló „legkisebb közös többszörösök”.

Az integráció eredményeképpen áthághatatlan kognitív falak jöhetnek létre emberek között, akik eltérő értékeik miatt képtelenek a párbeszédre és az együttműködésre.

A vallásháborúk, a nemzeti ellentétek, a véres etnikai viszályok és polgárháborúk értékek által vezérelt résztvevői egyaránt meg vannak győződve igazukról, ami kibékíthetlenné teszi az, ezáltal keletkezett konfliktust. Jóllehet pszichológiai szempontból a szükségletek adják az értékvezérelt viselkedés motivációbázisát, ám az értékek egyáltalán nem vezethetők le csak a szükségletekből. Az értékek jelentősége abban ragadható meg, hogy az egyén számára belső készítetési állapotokat hoznak létre (naturális energiákkal gazdálkodva) a másik egyén, a csoport, a társadalom létezése szempontjából fontos célok elérése érdekében. Az értékek nem vezethetők le mereven a társadalom érdekviszonyaiból sem, mert ha az érdekek kondicionálják is az értékeket, az egyén által belsővé tett értékrendszerek a pszichikumban működve a tér és idő sajátos megélésére adnak módot. Eképpen az egyén választani képes: adott esetben értékei szolgálatába szegődnek érdekei ellenére is.

6.4. *Tradicionális és Modern társadalmak*

A tradicionális társadalmakban az egyéneknek nincsen mérlegelési lehetőségük a kultúra által szabott értékek követésekor. A tradicionális társadalmak kollektív értékrendjét a modernizáció

érvényteleníti, és helyére az egyén számára választható értékek széles kínálati spektrumát állítja. Magyarországon az államszocializmus névvel illetett, a társadalomra erőltetett modernizációs folyamat rombolta szét ezeknek a statikus, kollektív tudati tényeknek a rendszerét. Ezen, folyamat pozitívuma, hogy radikálisan meggyorsította az individualizációs keretek kialakulását. Az iparosodás, a városiasodás, a szociális jogok kiterjesztése, a szekularizáció, majd utóbb a fogyasztói értékrend megjelenése szétzúzta a ősi rendi társadalom maradványait, felszámolta a hagyományos mezőgazdasági termelést és az azon alapuló tradicionális életmódot, amely az értékek közötti választást, az értékekhez való individuális viszonyt lehetetlenné tette.

Hankiss Elemér definíciója szerint ezen, államszocializmus időszaka negatív modernizációnak nevezhető, mivel a politikai elit nélkülözte a politikai legitimitációt, és ezen felül a múlttal való gyökeres szembefordulás során nemcsak a rendi, hanem a polgári hagyományokat is elpusztította, a korabeli magyar társadalomban. Mely pusztulás által értékvákuum jött létre a társadalom tagjai között.

Egyes kutatók állításai szerint az államszocialista társadalmakban párhuzamos értékrend jött létre. A hivatalosan diktált szocialista értékekhez történő, kikényszerített igazodás látszólag békésen megfért az annak ellentmondó mindennapi értékekkel, amelyek a kapitalista fogyasztói társadalom érdekeivel mutattak affinitást, közelítést hozzájuk.

Az államszocializmus rendszerének hirtelen összeroppanása eltűntette ezt a kettősséget, és lehetővé tette az egymással versengő morális, politikai és világnézeti értékek megjelenését a nyilvános kommunikációkban. A demokratikus jogállamiság, a piacgazdaság kialakulását segítő átmenet súlyos értékkonfliktusokat hozott létre, melyek választóvonalat húztak a posztszocialista társadalmak politikai és gazdasági térképére, egyaránt. A posztszocialista társadalom tagjai a korábban már megszokott alattvalói szerepből a választópolgári szerepbe kerültek. Rá kellett ébredniük, hogy az állami beavatkozás, a nemzeti identitás, a szabadság, az egyenlőség, a kisebbségek jogai a különböző politikai pártok ideológiáiban eltérő értékek mentén jelennek meg, amely ideológiák és értékeik csak egymás vonatkozásában tűnhetnek hamisnak, de egyébként mindegyikük hihető. A társadalom tagja számára tudatosulni kezdett, hogy helyettük senki sem választhat, és a választás felelősségét is maguknak, mint választó és választható polgároknak közösen kell viselniük. Ezzel a belátással, a posztszocialista társadalmakban kezdetét vette a demokratikus politikai szocializáció.

6.5. *Az értékekhez való hozzáférhetőség nehézségei*

Hankiss Elemér szól számos nehézségről, melyek akadályozhatják, gátolhatják az értékek megismerését.

1. *Mimikri*: Az emberek sokszor maguk sincsenek tisztában saját értékeikkel, illetve értékítéleteik forrása nem a saját értékrendszerük. Azoknak az elsődleges vagy másodlagos társadalmi csoportoknak az ideologikusan megfogalmazott értékeit közvetítik szolgai módon, amelynek tényleges vagy képzelt tagjai.
2. *Kamuflázs*: Ha az embereknek vannak is értékeik, nem feltétlenül tudják és akarják azokat kinyilvánítani, értékeiket inkább „rejtegetik” a társadalom lakói előtt, mintsem ki nyilvánítanák azokat.
3. *Hipokrizis*: Az emberek szeretnek szebb színben feltűnni, mint amilyenek a valóságban, és ennek okán megtévesztő módon más értékeket juttatnak verbálisan kifejezésre, mint amelyeket ténylegesen követnek (mint az a bizonyosan ismeretes vizet prédikáló pap, aki bort iszik).

Tehát az értékekről való tudás vizsgálata kapcsán kijelenthető számunkra, hogy vagy az értékítéletek által átítatott vélemények, nézetek, attitűdök megfigyelése vezethet eredményre, vagy másképpen megközelítve, az értékvezérelt viselkedés alapján történő következtetés nyújthat támpontot. Mindazonáltal egy negyedik tényező is nehezítheti az értékekhez való hozzáférhetőséget, és ez nem más, mint a kutató saját értékei, melyek óhatatlanul is zavarják, torzítják a vizsgálódást, a kutatást, és ezért a vizsgálat során a kutató egyéni értékeinek a felfüggesztése kívánatos, a precíz és pontos kutatási megállapítás, konklúzió levonásához vezető hosszadalmas úton. Ezt, az előbbieken elmondott negyedik gátló szempontot Max Weber állapítja meg, a *Politika, mint hitvallás* című művében.

6.6. *Elkötelezettség és értékhiány*

Az elkötelezettség és a meggyőződés esetében az értékekhez való ragaszkodás olyan erős, hogy a személy akár az életéről is lemond védelmükben. Ám nem szabad azonban eleve elrendeltnek tekintenünk, hogy a kutatott szféra (politika, gazdaság, művészet, tudomány, szo-

ciálpolitika, vallás) tekintetében az egyéneknek van értéktudatuk. Értéktudatról sokszor történelmi, helyzeti vagy lélektani okoknál fogva nem beszélhetünk, illetve az értéktudat működésének ideiglenes hiányára is gondolnunk kell.

Riesman a belülről, illetve a kívülről irányított személy ideáltípusaiban állítja szembe az elkötelezett, autonóm személyiséget és a konform, az értékek adta szilárdságot nélkülöző tömegembert. Az értékhiány sajátos esete a cinizmus, amikor a személy a maga számára semmisnek tartja az értékeket, míg tudja és látja, hogy mások számára azok az értékek elevenen hatnak.

6.7. *Az értékkutatás*

Az interakció dimenziójában azonosíthatjuk a szolidaritásértéket, amelynek az interakcióba belevetkezve a társadalmi viszonyok emberi – minőségi oldalát szabályozzák. A munka dimenziójában azt vesszük figyelembe, hogy az értékeket teljesítményértékeknek nevezzük. A status quo dimenziójában jutunk el a statikus értékekhez, amelyek a fennállót kívánják igazolni, mivel azt ésszerűnek, jogosnak, pusztán léte okán értékesnek tartják.

A program dimenziója a dinamikus értékeket foglalja magában. Ezek a status quo meghaladását, programatikus tagadását írják elő, a meglévő és a kívánt állapot közötti diszkrepancia feszültségteli állapotát tudatosítják követőikben. A szociálpszichológiai jellegű dimenzióanalízisek gyakran élnek a fentiekben leírt eljárással, melyet 2x2-elrendezésnek (two by two design) nevezik. Az interakció és a munka, valamint a status quo és a program dimenzióit keresztezve négyféle vizsgálható értéktípushoz juthatunk el: 1. statikus szolidaritásértékek, 2. statikus teljesítményértékek, 3. dinamikus szolidaritásértékek, 4. dinamikus teljesítményértékek.

6.8. *Statikus szolidaritásértékek*

A statikus szolidaritásértékek, az élet egyes erkölcsi állandói tartoznak bele, ebbe a típusba. Egyfajta etikai kódex, mely az emberek együttélésének alapvető szabályait, és ezen szabályok együttesét az együttélés biztosítékának tartja, és megsértésük esetére jogosnak, méltányosnak tartott szankciókat helyez kilátásba. Ide sorolhatjuk a különböző interperszonális és szerepek által meghatározott érintkezések szabályainak ismeretét, megbecsülését és betartását, az egyes társas – társadalmi együttélési formák tiszteletét, pozitív értékelését (család, szerelem, barátság,

szövetségek, társaságok, objektiválódott kiscsoportok, lakóhelyi, nemi, életkori, vallási, szabadidős, stb. érdeklődési körök mentén szerveződő társulások, csoportosulások létjogát).

Feltétlenül itt említendő meg a nemzeti keretek között szervezett társadalmi lét értékesként való elismerése, és az ahhoz való ragaszkodás.

A szolidaritásértékek kollektív eredetű, de az individualításban meggyökerezett pszichikus képződmények. Ilyen képződmények nélkül nincs mihez tartania magát.

6.9. *Statikus teljesítményértékek*

A statikus teljesítményértékek. A szolidaritásértékek egyenlősítenek, innen származik pszichológiai erejük, kohéziós értékük. A teljesítményértékek ezzel szemben megkülönböztetnek, hiszen a látható, empirikusan ellenőrizhető eredmények világát produkálják számunkra. Mindezekelőtt magát a munkát soroljuk ide, a munkavégzés rangját, becsületét, a szorgalom, a pontosság, a megbízhatóság, a takarékoskodás polgári (protestáns) értékeit. A dinamikus szolidaritásértékek körében említhetők az emberi kapcsolatok konstruktív konfliktusai, a vita, az empátia, a tolerancia, a mássághoz való jog. A csoportok létjogának elismerése a közöttük létesülő érdekkonfliktusok elismerésével is társul, mely érdekek azonban az egyezkedés, a fölérendelt célok jegyében harmonizálhatók.

6.10. *Dinamikus teljesítményértékek*

Ezeket az értékeket tartjuk a modern társadalmak életében a legfontosabbnak. A szaktudás, a szervezés, a mérhetőség, tudatos gazdálkodás, a kreativitás és a kockázatvállalást sorolhatjuk ide. Ezen, értékek érvényesülése versennyel járhat együtt, ami azonban kisebb társadalmi problémát jelent, mint a szőnyeg alá seprtet szemét felhalmozódása során előbb-utóbb törvényszerűen jelentkező társadalmi robbanás.

A dinamikus teljesítményértékek közé tartozik a nyilvánosság. Az emberek csak információszegény állapotukban nem tudják elviselni az egyenlőtlenséget, és válnak a statikus szolidaritásérték rabjaivá. A dinamikus teljesítményértékek képezik a megmaradás alapjait. Racionális, versenyző, empirikus módon gondolkodó, realisztikusan előrelátó, a szükségleteket kielégítve termelő lények nélkül a társadalom óhatatlanul visszafejlődik, akár a statikus értékekbe való hátrálás, akár az értékekről való látványos lemondás módján. Ezen, bevezető értekezés

után, szeretnék rátérni dolgozatom másik fő témájára, a liberalizmus és a konzervativizmus mérésére, a politikai pszichológia mentén haladva.

VII. Kutatási részkövetkeztetés II.

Clausewitz tézise, mely szerint “a háború csupán a politika folytatása más eszközökkel”²²² Arendt hatására átértékelődik. A Vom Kriege maga is egy befejezetlen alkotás²²³. Guderian tézise szerint – a háború filozófiájána, sajátos elemzésének kísérlete, elvonatkoztatott szempontok alapján.²²⁴ A Vom Kriege egyszerre szól kora háborúiról, valamint a hadviselés gyakorlatáról, továbbá az ezek mögött rejlő, a napi praxist indokló elméleti jelenségekről, és ez utóbbiak esetében filozófiai mélységeket érint. A Vom Kriege olvasatának félreértelmezének központi hátterében Nagy Miklós Mihály szerint az alábbi kontextus játszik döntő szerepet miszerint a Vom Kriege pusztán csak interpretáció lenne: a politikum egyik eszközének, a háborúnak értelmezése: “itt a háború hermeneutikájával, minden kor háborújának értelmezéstani alpművével van dolgunk”²²⁵. A háború clausewitzi fogalma a politika folytatása más eszközökkel. Holott ez pusztán csak a háború clausewitzi vizsgálatának szempontja, mert nála a háború – fogalmi meghatározása szerint – a politikai akaratérvényesítés érdekében alkalmazott erőszak. A clausewitzi életmű és benne a Vom Kriege – az interpretációt meghaladó –, a háború hermeneutikájaként történő felfogása mellett szól maga a filozófiai megközelítés is. Megtanít arra miként, milyen metódus alapján értelmezünk háborúkat, akár a múltban, akár napjainkban. A Vom Kriege-t a modern hadügy hermeneutikai alpművének is tekintjük. A clausewitzi gondolatmenet alapján az erőszaknak önszabályozó, belső egyensúlyi állapotban kellene lennie. Mindez szoros kapcsolatban áll a háború clausewitzi kettős voltával: a kifárasztó és a megsemmisítő jelleg paritásával – véli Nagy Miklós Mihály.²²⁶ Clausewitz a hadviselés két fajtáját különbözteti meg, a megsemmisítésre, valamint a korlátozott célra törekvőt, és mindemellett beszél – a politikai akaratérvényesítés érdekében alkalmazott – kifárasztó hadviselésről is. Az első világháború bizonyítja, hogy egyetlen háborún belül akár egyszerre is megjelenhet a kifárasztásra és a megsemmisítésre irányuló törekvés. A 19. század második felében, Clausewitzben a

²²² Carl von Clausewitz: A háborúról. 2013, Zrínyi Kiadó, Budapest. 39–42.

²²³ Vom Kriege-hez írott, 1827. július 10-én datált, úgynevezett Értesítésben, vagyis az értelmezésem szerinti előszavában, Clausewitz maga hangsúlyozza: korai halála esetén könyve csak alaktalan gondolattömeg maradna, amely még sok félreértelmezésre adhat okot.

²²⁴ GUDERIAN, H.: *Erinnerungen eines Soldaten*, Kurt Vowinckel Verlag, 1960. (IV. Auflage)

²²⁵ NAGY MIKLÓS MIHÁLY: Clausewitz korunkban, avagy a háború hermeneutikája. in: Göcze István (szerk.): Állam és katona, 2017, Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 111.

²²⁶ NAGY MIKLÓS MIHÁLY, 2017, i.m. 113.

megsemmisítő hadviselés tanítómesterét látták. A megsemmisítő hadviselés clausewitzi gondolata szinte az egész első világháború folyamán uralkodott a katonai gondolkodáson. A politika totalitásából eredő, az abszolút alakra törő totális háborúval szembeni állásfoglalás lesz majd az, amely már egy új Clausewitz-kép felé mutat.

A hidegháború időszakában – az atomháború árnyékában, valamint a nagyhatalmi összeütközés helyi háborúinak korában – fedezte fel magának a katonai szakma Clausewitz új arcát; a Vom Kriege-re már nem pusztán a megsemmisítő hadviselés mestereként, hanem a kifárasztó akaratérvényesítés megfogalmazójaként is tekintenek. A helyi háborúk partizánháborúk alakját öltik, és ezzel a katonai szakma mintegy rá kényszerül annak felismerésére: a Vom Kriege alapján nagyon jól interpretálhatók a partizánháborúk, a gerillamozgalmak, valamint a világ egyes helyein markánsan megjelenő terrorizmus is. Napjainkban, amikor a terrorizmus új hullámaival nézünk szembe, s olyan eseményekkel találkozunk, amelyekben – látszólag – pusztán a vad ösztönök és nem csupán a politika határozza meg az alkalmazott erőszakot, Clausewitz továbbra is iránymutató. Clausewitz által képviselt tézis, mely szerint: a háború csupán a politika folytatása más eszközökkel, napjainkra, pontosabban az atombomba feltalálásától datálva ez a nézőpont kezd megkérdőjeleződni. Hannah Arendt szövegeivel élve: „szörnyűséges katasztrófák, amelyek a világot sivataggá, a Földet pedig élettelen matériává változtatják”.²²⁷ Korszakunk politikai tapasztalatait nem a kormányzás módszerében, nem a parlamentáris rendszerek intézményeiben, nem a demokráciába vetett hitben, és nem a pártapparátusból tudjuk feltérképezni, hanem két ezek fölé növekvő befolyásoló tényező: esetünkben a háború és a forradalom. A két fogalomban a közös, hogy az erőszak jegyeit lehet rajtuk felfedezni: a háborúban egy már – már totális az emberiséget is sújtó és fenyegető veszély, az atomenergia, míg a forradalomban egy adott államban meglévő rend elleni agresszív cselekedetek sokaságában nyilvánul meg az erőszak jelenléte. A háború létjogosultságát (Schmitt elmélete által) nem lehet „kiiktatni”, vagy „kiközösíteni”²²⁸ az emberiség természetéből.²²⁹ Azt mindig egyfajta felkínálható alternatívaként meg kell hagyni, a szükségességnek. Carl Schmitt interpretációja a háborúról akként ragadható meg, hogy „a háborút egyáltalán nem lehet „kiközösíteni”²³⁰ az ember alkotta térből. A barát és ellenség megkülönböztetése által nem beszélhetünk magáról a politikai életről sem, mivel az is megszűnik, mihelyt megtagadja egy nép ellenségeit, vagy ő maga mondja ki, hogy nincsenek nekünk ellenségeink, s ezzel meg is szüntethető

²²⁷ ARENDT, 2002, i.m. 147.

²²⁸ SCHMITT, 2002, i. m. 35.

²²⁹ A háború schmitti értelemben a jelenlétben válik értelmezhető kategóriává, amelyben az államok egymáshoz fűződő ok-okozati viszonzszerndere a nemzetközi jog terepén valósul meg.

²³⁰ SCHMITT, 2002 i. m. u.o.

a politikai tér egésze. Ahol nincsenek eltérő érdekek konfliktusai, ott nincs szükség politikára, mint szervezőerőre. Míg Polányi háború és béke ellentétpárja értelmezhetővé válik a “szupranacionális intézményrendszer elméleti előfutáraként”²³¹.

A második világháború csendes-óceáni hadszínterét végleg eldöntő dupla csapás, amit Hiroshima és Nagaszaki kapott véget vetett a hagyományos hadviselés korszakának. Az az éra, amikor egy város lerombolásához tankok, bombázók és hadseregek kellenek, felváltotta az egyetlen pontos találattól és az azt követő évtizedekig tartó radioaktív sugárzástól való félelem. A hagyományos hadviselés játékszabályai szerint, amit a háború lerombol, azt az ember felépíti, felváltotta a végérvényesen halálraítélt vidék démona és a szellemvárosok látképe. 1947-től pedig a polarizálódott világ két atomhatalma feszült egymásnak, az emberiség pedig majd fél évszázadon keresztül rettegett attól, hogy mikor szakítja át a hidegháború fellegét az atomháború öngyilkos haragja, és válik bármelyikünk és mindannyiunk városa a következő Hirosimává vagy Nagaszakivá. A világ lerombolásával megsemmisülne az emberi kéz alkotása. Egy totális háborúban a társadalom szisztematikus megsemmisítésének képe tárul elénk. Ami e közegben elpusztul, az mind cselekvés és beszéd révén jött a világra, és vált az univerzum részévé. Clausewitz, Arendt, Schmitt és Polányi téziseikkel örökre beírták nevüket a politikai filozófia, a társadalomfilozófia, a politikatudomány és nem utolsósorban az államtudomány nagy gondolkodói közé. Munkásságuk elemzése, kritikája és modern olvasata elengedhetetlenné vált. Max Weberhez hasonlóan Clausewitz, Arendt, Schmitt és Polányi is napjainkban is aktuálisak. Megállapításaik, téziseik, gondolataik adaptálhatóak, implementálhatóak a 21. század kutatók számára, elemzéseik újfent kutatási kérdések tárgykörét bővíthetik. Mondanivalójuk nem lehetne ennél aktuálisabb.

A modern háború doktrínája napjainkra gyökeresen átalakult - a természeti törvények által hobbesi értelemben felfogott “mindenki háborúja, mindenki ellen”, vagy a kanti “vadság vadregényes állapotából” kiinduló teóriájától -, mire eljutott mai metamorfózisáig. Ugyanakkor a háború nem szűnt meg létezni az ember uralta modern világ falai között, hiszen jelen van politikai-társadalmi-gazdasági és kulturális dimenzióban is egyaránt, mely egyesek számára szörnyűséges tény, másoknak kiiktathatatlan ellenfél, de létezése örök. A modern háborús doktrína eltolódását figyelhetjük meg az arendti értelmezésben is, amelyben a csatatér átalakulása immár totális harctérre formálódik, melyen a szembenálló felek már nem tankokkal és ágyúkkal, hanem atombombával, gazdasági szankciókkal, nemzetközi-és gazdasági embargókkal súlytják a vesztes feleket. E modern hadviselésben kiemelt szerep jut a nemzetközi politikai

²³¹ A szerző (Takács Péter).

szintéren folyó geopolitikai adok-kapok játszmáknak és a kibertérben rejlő lehetőségek kiaknázásának.

VIII. fejezet: Fejezet: Az erőszak²³² demarkációs problémája²³³ Hannah Arendt, Carl Schmitt, Reinhart Koselleck és Polányi Mihály műveiben²³⁴

Az egyének számára a legmagasztosabb cél e földön az elérhetetlen boldogságra való méltóság. A háborúk, katasztrófák szükségesek, nélkülük az emberek visszaalacsonyodnának a pusztán állati meglegedettségnek nyers állapotába. Kant politikai szabadságon „az ész minden kérdésben való nyilvános használatának szabadságát”²³⁵ érti dr. Sándor Pál. A gondolkodás képessége a nyilvános használat függvényében érthető meg. Kant elsősorban történelemfilozófiai perspektívába illesztette a jogról, államról és politikáról vallott nézeteit. Eme nézetrendszere kiemelten *Az emberiség egyetemes történelmének eszméje világpolgári szemszögből*²³⁶ című művében jelenik meg. A természet törvényszerűségétől való nagyfokú és merész eltávolodás, eltévelyedés esetén a természeti törvények minden konvenciót nélkülözve csupán a céltalanság kanti metaforájaként értelmezhetők: „az ész vezérfonala helyét a vigasztalan véletlenség foglalja el”. A természet törvényszerűségei az emberi ész használatára ösztönzik a „gondolkodó embert”, amely „csak a fajban, nem pedig az individuumban fejlődhetnek ki tökéletesen”. Az ész használata kanti értelemben a természet törvényszerűségein felülemelkedő ember alkotásaként tekinthető. Az emberi test és lélek a természeti erő(tényezők) által determinált, hiszen az ember halandó lény, ennél fogva az idők végezetéig arra van kárhoztatva, hogy a kísérletezések, a gyakorlatias tudásátadás és a tanítás által tehetségét, tudását, megszerzett gyakorlatias ismereteit állítsa a társadalom szolgálatába, túlhaladva a pusztán természeti tényezők (természeti törvények) kontextuális keretét. Az ember a természeti törvények uralta világba születik, ám alakítani, formálni csak a gondolkodó elme képes. Az embernek az ész kiművelésekor úgy kell eljárnia, hogy bármit is hozzon létre az elme, ezáltal az emberi individuum, azt önmaga okán

²³² E tanulmány az erőszak fogalmi meghatározása alatt az állami erőszak-monopólium [(state) monopoly on violence]] kiemelt szerepét azonosítja. Az elemzés nem tárgyalja a nem állami szereplők által kiváltott erőszakos cselekményeket (belharc, forradalom, polgárháború, puccs, gerilla, terrorizmus), az államközi (NGO-k), valamint az államok feletti szupranacionális intézmények (NATO, EU, EBESZ) által alkalmazott erőszak eseteit. Jelen tanulmány az állami erőszak-monopólium a politikai filozófiára és az államtudományra gyakorolt hatásainak elemzéseinek kíván foglalkozni.

²³³ A demarkációs problémáról és a tudományos korrektségről: CS. KISS LAJOS, 2021, 96. o.

²³⁴ Jelen fejezet M. Takács Péter: Az erőszak demarkációs problémája Hannah Arendt, Carl Schmitt és Reinhart Koselleck műveiben. In: Jogelméleti Szemle, 2022. 3. szám, 92-108. című szaktanulmányán, valamint az Új Nemzeti Kiválóság Program 2023-ban elnyert ösztöndíjhoz kapcsolódó - Az erőszak demarkációs problémája a reflektív államelméletben - című kutatásán alapul. ÚNKP értékelése: kiválóan megfelelt.

²³⁵ KANT, IMMANUEL: Egy világpolgár gondolatai az emberiség egyetemes történetéről, (Fordította és bevezette SÁNDOR PÁL dr.), URL: <https://mek.oszk.hu/04800/04821/04821.htm> (utolsó letöltés: 2021. 11. 03.)

²³⁶ v.ö. Kritik der reinen Vernunft 1781, Vö. Kant első és talán legfontosabb történetfilozófiai munkájával, az Idee zu einer Geschichte in weltbürgerlicher Absicht, 1784, Vö. Kant: Az Örök Béke, vö. POGONYI, 2004, 143.

hozza létre. Az ember számára a teremtmény csak ésszt és kezet adott, minden más rajta áll, vagy bukik el végleg, de végérvényesen. A természeti törvényszerűségek arra ösztönzik az embert, hogy önnön viselkedése – tanulása és önképzése – által magát, mint emberi lényt e földön a jó és erélyes életre méltóvá tegye. „Itt van egy állatfaj, amelynek esze van és mint eszes lények osztálya, akik ugyan valamennyien meghalnak, de akiknek faja halhatatlan, mégis csak el fog jutni képességei kifejlődésének tökéletességéhez”²³⁷. Amennyiben elfogadjuk a tényt, hogy az ember társas lény, ennél fogva elismerjük azt is, hogy vágyik embertársaival közösen a társadalom, mint intézmény leképződésére, hajlanak rá az emberek, hogy társadalmakat alkossanak és hozzanak létre a külső fenyegetéstől való félelem okán a társadalmi leképződéssel egy általános ellenállással kerülnek szembe, amely dacolva az emberi fajra sajátosan jellemző „zoon politikon”^{238,239} státusszal a kialakult társadalom módszeres szétbomlasztásával fenyeget. A természeti törvények állapotából táplálkozó félelem teremti meg az emberi civilizáció továbbfejlődését. A kezdeti vadság vadregényes állapotából lassan, kellő bizalommal és rációval az ember, az emberiség, a poliszok és városállamok lakói, a társadalmak alapköveit letevők végérvényesen eljutnak a kultúra provinciájába. Az ember egyetértést akar, míg a természeti tényezők a viszály hírnökei: végső célja egy általános, jog szerint igazodó polgári társadalomnak az elérése, hiszen az emberi lét biztonsága és szabadsága csak egy társadalom konvencionális keretei között biztosíthatók: egy tökéletesen igazságos polgári alkotmány formájában. A polgári alkotmányhoz elengedhetetlen az állami erőszakmonopólium kanti meghatározása: „az ember állat, amelynek, ha más fajtájabeliekkel együtt él, úrra van szüksége. Saját szabadságával társai szabadságát illetőleg bizonyosan visszaél; és habár mint eszes teremtmény törvényt kíván, amely mindenki szabadságának határt szabjon, mégis rossz útra téríti önös, állati hajlama, hogy ahol csak lehet, önmagát kivételnek tekintse. Szüksége van tehát egy úrra, aki akarátát megtöri és arra kényszeríti, hogy egy általános érvényű akaratnak, amely mellett mindenki szabad lehet, engedelmesskedjék”²⁴⁰. A társadalmat alkotó emberek közül az emberek felett való uralkodás joga, de nem, mint türannosz. Eme tökéletes polgári alkotmányos rendszeren alapuló modell elterjedésének

²³⁷ KANT, IMMANUEL, i.m. harmadik tétel

²³⁸ ARISZTOTELÉSZ: Politika. (SZABÓ MIKLÓS FORDÍTÁSA) Nyomtatott kiadás: Gondolat Kiadó, 1969, Budapest, 36. URL:<https://mek.oszk.hu/04900/04966/04966.pdf> (utolsó letöltés: 2021. december 12.) Arisztotelész szóhasználatában: „az ember természet szerint közösségi lény”

²³⁹ v.ö. PETER A. CORNING: **The Evolution of “Zoon Politikon” (The Political Animal)**, URL: <https://thisviewoflife.com/the-evolution-of-zoon-politikon-the-political-animal/> (utolsó letöltés: 2021. december 12.)

²⁴⁰ A polgári alkotmányhoz kötött vezérszerep (amely az állami erőszakmonopóliumon alapszik) a legproblemátikusabb az emberi faj számára. Kant utal rá, hogy meg kell akadályozni, hogy a vezér önös és aljas érdekektől vezérelve kormányozzon a társadalom felett. A vezéri szerepfelfogás eltorzítja az emberi ítélőképességet és kihozza, vagy az esetek többségében kihozhatja az ember állati mivoltát, a természeti tényezők és az ész felfedezése és uralma előtti korszakik visszanyúlva. Végső cél: az emberek megzabolozása emberek által.

és térhódításának, de akár felemelkedésének fő eleme a törvényszerűen működő „külső államviszony”²⁴¹. A társadalom ellen táplált diszfunkciók és az elkerülhetetlen antagonizmusok révén a nyugalom és biztonság állapotát kell megtalálnia minden társadalmi berendezkedésnek. Enélkül nem beszélhetünk polgári alkotmány által megkonstruált állammodellről. Ahhoz, hogy a vadak törvénynélküli állapotából kilépjenek és egy népszövetséget alkossanak; ahol minden egyes állam, a legkisebb is, a maga biztonságát és jogait nem saját hatalmától vagy saját jogi megítélésétől, hanem egyedül ettől a nagy népszövetségtől (Foedus Amphictyonum), egy egyesült hatalomtól, és az egyesült akarat törvények szerint való döntésétől várhatja. A háború és forradalom e felfogásban gyökerezett definíciója szerint számos kísérlet, amely az államformákat és államokat akként módosítja, vagy formálja át, hogy általa kialakulhassanak az állam új, »„modernebb«²² viszonyrendszerei (általában a régi állami berendezkedés és államrezon lerombolása, vagy legalábbis feldarabolása útján) valami új jöjjön létre, amely eddig nem volt jelen az állam életében, és amely létrejöttét követően betölti a keletkezett űrt az állam testében. Önön szabadságfelfogásunk érdekében a társadalmi egyensúly törvénye által létrehozunk államot, államszövetséget, amely az állami erőszakmonopólium privilegizált alkalmazása által megteremti „az állam általános biztonságának világpolgári állapotát”.²⁴² Kant felismerte, hogy a társadalomban élő ember szabadsága csak bizonyos mértékig korlátozható. Ha a polgárt szabadságában akadályozzuk, egyúttal akadályozzuk az egész működés eleveenségét, ezáltal az egésznek az erejét. Az eszme vezérfonálként szolgál arra, hogy az emberi cselekvések különben tervnélküli halmazát ábrázoljuk. Kant eme végső biztosítékot az Örök Béke című írásában is deklarálja. „Természetesen megvan az a célszerűség, hogy az emberek meghasonlása által, akár önön akaratuk ellenére is egyetértést szándékszik teremteni közöttük.”²⁴³ Kant, akárcsak Arendt, ellenzi a háborút, és a békét állítja a legfőbb középpontba. Mire jó a háború a haladás és a civilizáció vonatkozásában? A háború haladást eredményez, a béke felé vezető utat haladást serkentő erővel ruházza fel. A háború borzalmi következtében, minél elviselhetetlenebbé válik, annál inkább arra sarkalja az emberek tömegeit, hogy olyan nemzetközi szerződéseket dolgozzanak ki és kössenek meg, amely a majdani békét hivatottak elhozni. Az *ítélet a józan ész (sensus communis)* nélkül nem lenne még csak feltételes szükségszerűséggel sem általánosítható és megosztható, csupán „magánérzék” (*sensus privatus*) lenne. Enélkül nem lenne az

²⁴¹ KANT, IMMANUEL, i.m. hetedik tétel

²⁴² A kanti értelemben az „állam általános biztonságának világpolgári állapotában” sem negligálhatóak teljesen a társadalomból a veszélyek és az állami berendezkedést erő torzító hatásmechanizmusok. Ugyanakkor létrehozható általa egy kölcsönös függés állapota, melyben hatás-ellenhatás és ok-okozati kölcsönhatások is megfigyelhetővé válnak a társadalom aktorai közötti relációkban. Az emberiségnek ki kell magát emelnie saját korának kaotikus állami berendezkedéseinek sodrából. Ez az út vár ránk: gondolkodó emberekre.

²⁴³ ARENDT, 2002, 313.

ész gyakorlati ítéleteit törvények formájában általánosítani, és mint ilyen, ha nem lehetne általánosítani, akkor nem felelne meg a Kant által kidolgozott maxima fogalmának. „A *sensus communis*, polgár- és embertársaink (gyakran esendő, megalapozatlan, elfogult, önző és igazságtalan) szempontjaik tekintetbe vétele és nyilvános kritikája Kant szerint az egyetlen remény arra, hogy ha egyik napról a másikra nem is jutunk el az örök béke erkölcsös birodalmába, de azért lassan közelíthetünk felé”.²⁴⁴ A *sensus communis* elvesztése, az egész világtól való elidegenedés tézisének hordozza magában, mely által a „közösségi” elveszti fogalmi keretét és „egyéni” alakul át.

Az erőszak és annak szerepe a politikai és társadalmi rendben mindig is központi kérdés volt a filozófiai és politikai diskurzusban. A demarkációs probléma arra a kérdésre irányítja a figyelmet, hogy mikor és hogyan válik az erőszak legitim eszközzé a politikai életben, és hogyan különíthető el a politikai hatalom használatának legitim formája az illegitim, destruktív erőszaktól. Az erőszak, mint politikai eszköz és társadalmi jelenség, különböző módon jelenik meg a politikai filozófiában, és a nagy gondolkodók műveiben más-más fénytörésben tárul elénk.

A 20. század egyik legfontosabb politikai gondolkodója, Hannah Arendt, munkáiban az erőszak és a hatalom közötti viszonyt vizsgálja, és arra a kérdésre keres választ, hogy mi a különbség a politikai hatalom használatára és a pusztára erőszak között. Arendt számára az erőszak nem válhat a politikai legitimitás forrásává, mivel a politikai hatalom az emberek közötti konszenzuson és cselekvésen alapul, nem pedig erőszakos kényszeren.

Carl Schmitt politikai filozófiája szintén az erőszak és a politika kapcsolatának központi kérdésére épít, különösen a "politikai döntés" és az "állami szuverenitás" fogalmain keresztül. Schmitt szerint az erőszak legitimálásának alapja az, hogy ki rendelkezik a döntés jogával a „barát és ellenség” meghatározásában, és az erőszak elkerülhetetlenül kapcsolódik a szuverén állam hatalmához. Schmitt a politikai rend fenntartásában az erőszak szerepét nemcsak szükségesnek, hanem alapvetőnek tekinti.

Reinhart Koselleck, a modern történelem és politikai gondolkodás szakértője, az erőszak és annak társadalmi, történelmi jelentőségét a nyelv és idő dimenzióiban elemzi. Koselleck szá-

²⁴⁴ POGONYI, 2004, i. m. 146.

mára az erőszak nemcsak a politikai döntéshozatalban van jelen, hanem a történelem struktúrájában is, mint a politikai változások katalizátora, amelyet a társadalom történeti tapasztalata és a politikai diskurzus befolyásol.

Polányi Mihály társadalomfilozófiájában, különösen a piacgazdaság és a társadalom viszonyát tárgyaló munkáiban, az erőszak kérdése is központi szerepet kap. Polányi nemcsak az állami erőszak formáit, hanem a gazdasági erőszak és a társadalmi igazságosság közötti kapcsolatot is vizsgálja. Az ő elméletében az erőszak, mint társadalmi eszköz, gyakran összefonódik a gazdasági mechanizmusokkal és a társadalmi struktúrák átalakításával.

Ez a fejezet a demarkációs problémát és az erőszak szerepét a politikai filozófiában Hannah Arendt, Carl Schmitt, Reinhart Koselleck és Polányi Mihály művein keresztül elemzi. A cél az, hogy feltárjuk, hogyan különböztetik meg e gondolkodók az erőszakot a politikai hatalom legitim formáitól, hogyan értelmezik az erőszak és a hatalom közötti viszonyt, és milyen történeti és társadalmi kontextusban helyezik el az erőszak kérdését.

A fejezet célja, hogy az erőszak demarkációs problémáját egy interdiszciplináris módon vizsgálja, feltárva az egyes gondolkodók eltérő felfogásait és azok hatását a 20. századi politikai filozófiára. A politikai filozófia, a társadalomfilozófia és a politikai pszichológia határvonalán álló elméletek segítenek megérteni, miként alakítja az erőszak politikai legitimitását és szerepét a társadalmi rend fenntartásában és változtatásában.

7.1. Problémafelvetés

*„Az ember alkotta művek létrehozásában mindig jelen van
bizonyos erőszak a természettel szemben - egy fát el kell*

*pusztítanunk ahhoz, hogy faanyaghoz jussunk, és erőszakot
kell tennünk ezen az anyagon, hogy asztalt készíthessünk belőle.*”²⁴⁵

Hannah Arendt

Az emberiség által – a természeti törvények „meghaladása” érdekében - kinyilatkoztatott (esz-
méikben és tetteikben vágyott) szabadság, az erőszak által transzformálódik át politikai szabad-
sággá. A transzformáció eredményeként megvalósuló politikai szabadság csak az erőszak által
determinált térben létezhet, de egyben az erőszak elleni harc legjobb élharcosa.²⁴⁶ Hogyan is
tekintsünk az állami erőszakmonopóliumra? Mi lehet kitüntetett forrása? Hasznos-e vagy ha-
szontalan az állami erőszak-monopólium alkalmazása a modernitásban? „Az ember természet-
ében mindenkor kiirthatatlanul gyökerezett a vágy, hogy szabadon²⁴⁷ cselekedhessék és az
egyéniiségét korlátozó behatásokat visszautasítsa. Ez a vágy azonban évezredek át nem érvé-
nyesülhetett. Azon politikai és vallási elvek, amelyek az ó-korban irányadók voltak az emberi-
ségre nézve, kizárták e vágy érvényesülését, sőt az emberek nagy részében elnyomták magát a
vágyat.”²⁴⁸ „(...) ahol pedig a mesterségesen tagolt társadalom nem egyesülhet nemzetté, ott a
szabadság nem fejlődhetik ki.”²⁴⁹ – véli Bencsik. „Politikai tér”²⁵⁰ nélkül tehát nem beszélhe-
tünk a szabadság össztársadalmi diskurzusáról”, mely szabadság negligálása esetén nem ele-
mezhetjük a politikai tér alkotóelemeként sem a demokráciát, sem a benne kifejlődő béke és
szabadság arendti állapotát. Hogyan definiálható az arendti politikai tér és szabadság konflik-
tusa a politikai filozófia és az államtudomány számára? Mit is jelent a modernitás számára az
arendti, schmitti, kosellecki gondolkodás az erőszak és a háború kérdéskörét vizsgálva?

A mindenkori politikai térben kialakuló társadalmi berendezkedés alapján megszületik
az az össztársadalmi akarat, amelyben a társadalom egyes csoportjai, alrendszerei és aktorai
számára megteremti a politikai szabadság által uralt nyilvános teret, másként fogalmazva: a

²⁴⁵ HANNAH, ARENDT (1961): *Between Past and Future: Six Exercises in Political Thought*. New York, Viking Press, 51. o.

²⁴⁶ Ugyanígy vélekedik Farkas Ádám: „Az állam paradox helyzetben van: az erőszak egyszerre jelenik meg létének okaként és okozataként, persze nem azonos minőségben, nem azonos jelleggel és nem azonos kiterjedésben.” FARKAS ÁDÁM: *A totális védelemről – Gondolatok a modern állam fegyveres védelmének történeti konstellációjáról, Carl Schmitt totális állam és totális háború toposzai kapcsán*, In *Doktori műhelytanulmányok*, 2013. 155. o.

²⁴⁷ vö. MILL, JOHN STUART (2003): *On Liberty*. Szerkesztette: David Bromwich és George Kateb. New Haven–London, Yale University Press. vö. KÁLLAY BÉNI: „A szabadságról” - Előszó J. Stuart Mill művéhez, Holnap Kiadó, 1993. Budapest.

²⁴⁸ BEKSICS GUSZTÁV: *Az egyéni szabadság Európában és Magyarországon*. Budapest, 1879. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1–6, 20–23, 30–32. o.

²⁴⁹ BEKSICS, im. 29. o.

²⁵⁰ ARENDT, 1978. 158. o.

hozzá hasonlók társaságának diszkurzív helyszínét. Az össztársadalmi diskurzus által a társadalom tagjaiban kialakul a politikai szabadsághoz való hozzáférhetőség igénylése (kanti értelemben protagonizmusban ölt testet), vagy ennek társadalmi tagadása (kanti értelemben antagonizmusban ölt testet). E „társadalmi állapot” dönti el, hogy egy fennálló államon belüli vagy államközi konfliktus eléri-e, vagy meghaladja a háború és a politikai szabadság kontextushoz kötött állapotát. Politikai szabadság pedig nem létezhet állami erőszakmonopólium nélkül; e kettő elválaszthatatlan egészt alkot. Abban a nyilvános politikai térben, amelyben nem beszélhetünk politikai szabadságról, a demokrácia sem tudott mély táptalajként meghonosodni a társadalmi kataklizmák által felperzselt államok közötti politikai mezőben. A politikai tér és a benne kimunkálódó politikai szabadság – mind a politikai filozófia, mind pedig az államtudomány számára egyaránt - sui generis jellegű, melyet a bizonytalanság és a félelem jár körül. Bizonytalanság a lételemünk; mi, emberek a megtestesült bizonytalanság vagyunk.²⁵¹ Életünk során folyamatosan szorongunk, állandóan félünk valamitől. Amikor a félelmek önjáróvá és önmagukat beteljesítővé válnak, akkor a társadalmi és politikai identitás részei lesznek, és meghatározzák az úgynevezett „érzelmi klíma egészét”.²⁵² A késő modernításban a társulások létrejötté a félelem logikáján alapszik: az emberek nem azért szerveződnek közösségekbe, mert így igyekszenek megóvni magukat valamilyen félelmetesnek tartott jövőbeli eseménytől.²⁵³

„(...) a félelem egy olyan univerzális tapasztalat, amely valamilyen módon mindnyájunk identitásának részét képezi, így az politikai szempontból is relevánssá válhat.”²⁵⁴ Az állami erőszakhoz hasonlatosan a félelem is mind az emberi természet, mind pedig a politikum részeként tekinthető. A félelmet legegyszerűbben egy olyan érzésként definiálhatjuk, amelyet valamilyen kellemetlen, jövőbeli esemény idéz elő.²⁵⁵ A félelemmel kapcsolatban nagyon fontosá válik az időbeliség kérdése; azt leginkább a jövőre orientáltság jellemzi. A változás mindig egyfajta aggodalommal párosul, hiszen az események negatív kimenetele, annak a lehetősége, hogy fizikai vagy lelki értelemben sérülést szenvedünk, reális elképzelésként lebeghet a szemünk előtt. Az egyén a kultúra segítségével egy olyan világképet internalizál, amely világunkat stabilnak és állandónak mutatja, így az egyféle halhatatlanságot biztosít számára. Ezért is tömörülnek az emberek közösségekbe, s vétezik fel magukat vallási, ideológiai, nemzeti, illetve

²⁵¹ WATTS, ALAN (1999): *A bizonytalanság bölcsessége*. Budapest, Édesvíz Kiadó, 60-75. o.

²⁵² DE RIVERA, JOSEPH (1992): Emotional climate: Social structure and emotional dynamics. in: Strongman, K. T. (eds.): *International review of studies on emotion*. Oxford, John Wiley & Sons. Volume 2, 197–218. o.

²⁵³ SÍK DOMONKOS (2019): A negatív integrációtól a félelem szociológiájáig. *Szociológiai Szemle*, 29 (2), 4–24. o.

²⁵⁴ KOVÁCS, 2020, 8. o.

²⁵⁵ ORTONY, ANDREW–CLORE, GERALD L.–COLLINS, ALLAN, 1988, 112. o., BARBALET, 2001, 69. o.

politikai identitással.²⁵⁶ A félelem tehát csoportszinten is láthatóvá válik, ebből kifolyólag pedig jelentős társadalmi- és politikai szereppel is bírhat. „Bizonyos, hogy a félelem és az élvezet érzésének lehetősége az emberi természet változhatatlan adománya. Ám az egyénben izzó és fellángoló félelmeket [...] végső soron mindig a történelem és az egyén másokkal való kapcsolatainak tényleges szerkezete, a társadalom szerkezete határozza meg.”²⁵⁷ A félelem politikai és társadalmi szempontból a hatalmi struktúra elégtelenségeiből táplálkozik, emellett az egyén sebezhetőségére mutat rá. A félelem érzése így hatványozottan jelenik meg az alávetett vagy sérülékeny pozícióban lévő társadalmi csoportok esetében. A bizonytalanság és a félelem kora az, amelyben élünk²⁵⁸. A kockázat és bizonytalanság szociológiájának kiindulópontja, hogy mindaz, amelyet egykoron biztosnak és állandónak hittünk, olyan mértékben erodálódott vagy éppen hiteltelenné vált az emberek szemében, hogy mára szilárd alapok és stabil társadalmi keretrendszer nélkül éljük mindennapjainkat. Zygmunt Bauman a folyékony félelem, illetve a folyékony modernitás fogalmával ragadta meg²⁵⁹ e jelenséget. Folyékony modernításban életünk gyorsabban változik annál, hogy az rutinná vagy szokássá merevedne, így a különféle életstratégiák idejekorán elavulttá válnak, a körülmények gyors változása miatt pedig esélyünk sincs arra, hogy megbízható kalkulációkat végezzünk a jövőre nézve.

7.1.2. Hannah Arendt és a klasszikus politikai filozófia reneszánsza

„A totalitárius globális hódítási kísérlet és teljes uralom volt a pusztító kiút minden zsákutcából. Győzelme egybeeshet az emberiség pusztulásával; bárhol is uralkodott, elkezdte tönkretenni az ember lényegét.”²⁶⁰

Hannah Arendt

²⁵⁶ PYSZCZYNSKI, TOM–SOLOMON, SHELDON–GREENBERG, JEFF (2002): *In the Wake of 9/11: The Psychology of Terror*. Washington, American Psychological Journal Association.

²⁵⁷ ELIAS, 2004 [1937], 550. o.

²⁵⁸ PONGRÁCZ, 2019, 11. o.

²⁵⁹ BAUMAN, 2005; 56. o., BAUMAN, 2006, 69. o.

²⁶⁰ HANNAH ARENDT: *A totalitarizmus gyökerei* (első kiadás: 1951), Európa Könyvkiadó 1992, Budapest.

Mi a politika?²⁶¹ „A politika az emberek pluralitásának tényén nyugszik”.²⁶² Arendt szavaival: „együtt és egymással léteről szól”.²⁶³ „Mivel az ember nem önfenntartó, hanem ittlétében másoktól függ,²⁶⁴ kell lennie valamilyen az ittlétről való gondoskodásnak, mely mindenkit érint, aminek hiányában éppen az együttélés lenne lehetetlen.”²⁶⁵ A Hobbes által képviselt „mindenki háborúja mindenki ellen”²⁶⁶ tézist Arendt az „állam” fogalmi bevezetésével igyekszik „meghiúsítani”. Az állam rendelkezik a kizárólagos erőszak monopóliummal, és ő hivatott az emberi lét szabályozására. Arendt értelmezésében – az arisztotelészi definíció szerint – a zóon politikon, az embernek, mint társas, közösségi lénynek²⁶⁷ az egyik veleszületett sajátossága a poliszban élés képessége, és hogy a polisz szerveződése jelenti az emberi együttélés legmagasabb formáját (a görög városállamok viszonylatában értelmezve). A politika az emberi létezés egyik kitüntetett formájaként jelenik meg az arendti gondolkodásban, ami ezen túlmenően az embereket megkülönbözteti egymástól egy adott poliszon belül, az a szabadság. Szabadnak lenni és a poliszban élni, de facto ugyanazt jelentette, a görög gondolkodásban.^{268,269} A politikum a klasszikus görög értelemben vett szabadságfogalom köré szerveződik meg. Arendt olvasatában: „e szabadság negatív értelemben a nem-elnyomottságot és a nem-uralkodást jelenti, pozitív értelemben pedig egy olyan, csak sokak által megteremthető teret, amelyben mindenki a magával egyenlők közt mozog.”²⁷⁰ E nyilvános tér igazán csak akkor válik politikaivá, amikor kézzelfoghatóan egy adott városhoz, egy fennálló rendhez, vagyis egy politikai térhez tartozik: ez a tér, amiben a nyilvános politikaivá válik: a város (polisz). Aki elhagyja a városállamot vagy száműzték, annak kettős lesz a vesztesége: egyrészt elveszíti a házát és szülőföldjét, másrészt az a tér is megszűnik létezni számára, amelyben eddig élvezhette „a hozzá hasonlók társaságát”. „A nyilvános tér, minden tartósság, állandóság forrása és viszonyítási pontja, szemben a biológiai életfolyamat mulandóságával. Arendt értelmében politikai mindaz, ami a nyilvános

²⁶¹ TAKÁCS PÉTER (2022): Mi a politika? Hannah Arendt vélekedése a politika fogalmáról, és hogyan jelenik meg Arendt értelmezésének tükrében Immanuel Kant „politikai filozófiája”? In Valóság 2022. március LXV. évfolyam, 3. szám, 77-91. o.

²⁶² HANNAH, ARENDT: Sivatag és oázisok, 2002, Gond Palatinus Kiadó, Budapest, 21. o.

²⁶³ ARENDT i.m. 21.o.

²⁶⁴ KANT, IMMANUEL: Az örök béke, 1943, PEN Könykereskedés Főbizománya, Budapest. 233. o.

²⁶⁵ ARENDT, i.m. 53. o.

²⁶⁶ HOBBS, THOMAS (1999): Leviatán, Kossuth Kiadó, Budapest. 193–198. o.

²⁶⁷ „A szokásos fordítás, a társas lény (animal sociale) teljesen elfedi a meghatározás valódi értelmét, nevezetesen azt, hogy az ember poliszképző lény, politikai teret alkotó lény, s ez különbözteti meg a többi élőlénytől.” Olay Csaba, 2004, 149-155. o.

²⁶⁸ MURRAY, EDELMAN: A politika szimbolikus valósága, 2004, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 81. o.

²⁶⁹ KISS, LAJOS ANDRÁS: Politika és diskurzus. Szabó Márton politikafilozófiai invenciója, 2015, L'Harmattan Kiadó Budapest, 7. o.

²⁷⁰ ARENDT, i.m 56. o.

térrel, a világgal kapcsolatos, ahol egyedül lehetséges a szabadság, mint a létfenntartáson túlmutató szabad cselekvés”²⁷¹ – véli Olay Csaba. Másképpen fogalmazva: „A nyilvános tér nem más, mint az „emberek közötti” területe; a terep, ahol a beszédek és tettek egyáltalán megjelennek”²⁷². A második megfogalmazása alapján, a nyilvános tér a diszkurzív politika helyszíne is. Arendt (Kant²⁷³ nyomán) akként érvel, hogy a nyilvánosság terét a kritikusok és a nézők jelölik ki, nem a cselekvésben résztvevő egyes szereplő(k), vagy a cselekvést megkonstruáló alkotó(k).

Domingo Blanco Fernández és Szabó Márton²⁷⁴ elemzésében: az arendti politika az emberek-közöttben jön létre, az emberen kívül. Ennek értelmében politikai szubsztancia nincs is, ahogyan ezt maga Arendt is állítja. A politika viszonyként pedig alapvetően képviselet, azaz olyan kapcsolat, amely közvetítés és helyettesítés révén teszi lehetővé az emberek közötti közös és nyilvános terek létezését és ezek használatát. A hegemonia és a hatalom, a harc és a meg egyezés, vagy éppen az intézmény is képviseletre épül. A viszony ettől lesz politikai, tehát nyilvános és közösségi. Ebben a folyamatban a jelen nem levők jelenlévőkké válnak, gondolatokkal és az akaratokkal a képviselő által megjelenített módon. Ezért tehát tulajdonképpen politikai szubsztancia nincs is. A politika az „emberek közöttben” jön létre, és vonatkozásként egy világ alakul ki közöttük, és „e köztes térben játszódik le minden emberi ügy”. A politika terét nem az emberek bensője hordozza, hanem az emberek viszonyrendszere, amely a politikai gondolkodás alapján reprezentatív jellegű. A cselekvés és a beszéd révén konstruálható meg a cselekvő fél kontextusbeli kinyilatkoztatása által. „Ugyanis a jövő lehetséges meghatározásával és megismerhetőségével szemben áll a tény, hogy a világ születés révén naponta megújul és, ezáltal az új jövevények spontaneitása révén állandóan valami átláthatatlan újba keveredik bele.”²⁷⁵ A véleménynyilvánítás szabadsága abban különbözik a cselekvésre jellemző, valamint az új kezdetet jelentő szabadságtól, hogy jóval nagyobb mértékben van ráutalva mások jelenlétére és az ő véleményükkel való konfrontációra. Ám a spontaneitás szabadsága politika előtti, és csak annyiban függ az együttélés szerveződési formáitól, amennyiben maga is a világból szerveződött meg. A szabadság és a politikum fogalmai nem létezhetnek egymás léte nélkül. A polisz egészének számára a létfenntartás és a védelem nem álltak a politikai élet középpontjában. A

²⁷¹ OLAY, i. m. 151. o.

²⁷² OLAY, i. m. 152. o.

²⁷³ vö. ARENDT, 1992, vö. ARENDT 1978, 103-185, o., 213-233. o., vö. ARENDT, 1958, 7-79. o

²⁷⁴ vö. SZABÓ, 2006b, 150. o., vö. SZABÓ, 2006a, 145. o. 2. lábjegyzet, vö. SZABÓ, 2011, 44., 51., 67., 288. o, vö. SZABÓ, 2014, 22., 116. o., vö. SZABÓ, 2020, 276., 281., 307., 310., 389., 425., 452., 773. o.

²⁷⁵ ARENDT i.m. 68. o.

róluk hozott döntések nem egy fentről jövő utasítás útján, hanem a közösséggel folytatott, ahogyan Arendt nevén nevezi: „egymással beszélés”²⁷⁶ és az egymás meggyőzése során artikulálódott és e véleményekből kidolgozott közös elhatározások szülöttjei. Politikailag a váltást a kereszténység térhódítása jelentette, hiszen igényt tartott mindannak az átvételére, amelyet ez idáig a nyilvánosságra tartozott. A politikától való mentesség immár nem kizárólagosan a kevesek, hanem a sokak kérdésévé tevődött át. Egyet kell értenem Szécsényi Endre azon megállapításával, mely szerint „A szabadság fogalmának középpontba kerülése – mondhatnánk „politikai üggyé” válása – modern jelenség, s ebben a vállalkozásban Kant kitüntetett szerepet játszik.”²⁷⁷ Minden, aminek esetén az emberek együttes cselekvéséről beszélhetünk, voltaképpen a politikai térben zajlik le, ezért leszögezhető, hogy az összemberi cselekvésben minden egyes emberi aktusban a benne megbúvó hatalmi potenciál olyan térben nyeri el végső érvényesülését, amelyben maga az erőszak az uralkodó eszme. Az az erőszak, amely egyrészt szükséges a politikum védelmezéséhez, másrészt melynek legfőbb célja az élet fenntartása és megkonstruálása. Az erőszak a politikai cselekvések középpontjában foglal helyet. A „Mi a politika értelme?” kérdését, felváltotta a „Van - e egyáltalán értelme a politikának?”. Miként ragadható meg Arendt a „klasszikusokhoz való politikafilozófiai visszatérése”, avagy a „klasszikus tanok újrafelfedezésének tézise”? Arendt politikafelfogását mélyen meghatározta a görög polisz és a politika görög tapasztalata²⁷⁸. A klasszikus görög polisz Arendtnél kivételes tulajdonságokkal rendelkezik, ahogyan az kifejezésre is jut nála abban a formulában, hogy politika nem létezett mindenhol és mindig. A politika kivételesen ritka jelenség. Arendt a klasszikus görög gondolkodást episztémikus karakterrel ruházza fel, amelynek jelentősége abban rejlik, hogy a görög világban egyáltalán létezett, ahol is „a politika jelentése [...] teljesen megmutatkoz[hat]ott”.²⁷⁹ Ilyen értelemben tehát a politika görög eszménye elsősorban a megértést segítő forrás. A görög polisz azoknak a fogalmaknak, eszméknek és gyakorlatoknak a tárháza, amely segít bennünket abban, hogy elgondolhassuk a politika valódi jelentését. A 20. század végére – egészen napjainkig – a politikai majdhogynem teljesen elfedődött: ez Arendt politikaelméletének sarokköve. A politikai megértésében, újrafelfedezésében Arendt a görögökhöz fordul új jelentésekért, vagy azért, hogy „felfedezze... a görög polisz[on keresztül] azt, hogy mi volt autentikusan politikai.”²⁸⁰ A politikai pillanata a politikai történetének legelején történt meg. Arendt szavaival

²⁷⁶ ARENDT i.m. 78. o.

²⁷⁷ SZÉCSÉNYI, 2002, 1304-1321. o.

²⁷⁸ HORVÁTH, 2021, 67. o.

²⁷⁹ ARENDT, 2005, 119. o.

²⁸⁰ WOLIN, SHELDON S. (1977): Hannah Arendt and the Ordinance of Time. Social Research, Volume. 44, 96. o.

szólva: a kezdet és a vég a legélénkebb – legerőteljesebb – pillanatok, a politikai hagyományának kezdete és vége esetében is.²⁸¹ A múlt kritikai elemzésének eredményei visszavezethetők a jelen elemzésébe, és így további elméletalkotás alapjául szolgálhatnak. Múlt és jelen ebben az esetben összefonódik. A görögökhöz való visszatérés azon tény alapján igazolható, hogy „a filozófia, a terminus nyugati értelmében véve, Görögországban fejlődött ki, és ez azt jelenti, hogy annak fogalmai is a görög nyelvben fejlődtek ki,” noha aztán sokat elvesztettek eredeti jelentésükből, és elidegenültek a jelenünktől. „(...) A modern nyelvekbe illesztve Arisztotelész kommentárjai szinte szótlanná válnak,” amely viszont „szembesít bennünket a feladattal, ... [hogy] újra szóra bírjuk a fogalmakat, beleszöve őket az élő nyelvbe.”²⁸² Azaz, mivel a klasszikus fogalmak jelentésük jórészt elvesztették, a filozófia feladata az lett, hogy „lebontsa” és újraépítse őket a jelen feltételei közepette.²⁸³ A kortárs gondolkodás nemcsak arról szól, hogy elidegenedett fogalmakba új életet leheljünk, mintegy „a kortárs gondolkodás állandó feladata[ként]”²⁸⁴, hanem a kortárs gondolkodásról magáról is.

Arendt válasza arra a kérdésre, hogy miért is válasszuk a klasszikusat, a következő: a hagyomány elért a végéhez, miközben mind a kezdet, mind a vég a hagyomány legélénkebb, legmarkánsabb pontja.²⁸⁵ A hagyomány végén az emberek a „tanácstalanság” állapotában találják magukat.²⁸⁶ Ezt szoktuk napjainkban válságnak hívni. A válság talán a legerősebb erő, ami az embereket új válaszok és jelentések felé hajtja. A klasszikus funkciója arendti értelemben a jelen megértése a múltra irányuló reflexiók segítségével; végeredményben újragondolása és újrafogalmazása azoknak a problémáknak, amelyekkel találkozunk. Ahogyan Arendt megjegyzi a politikai és a klasszikus Görögország kapcsán, a klasszikus a politikai rendkívül intenzív kifejeződésének a helye. „A szavak, a tettek és az események – vagyis azok a dolgok, amelyek kizárólag az ember által léteznek – Hérodotosz óta a történetírás tárgyává váltak. Az ember alkotta dolgok közül ezek a leghiábavalóbbak.”²⁸⁷ Az emberi tevékenységek közül a beszéd és a cselekvés akarása rendkívül intenzív formában vannak jelen a politikában. A leghasztalanabb

²⁸¹ ARENDT, 1961, 18. o.

²⁸² GADAMER, HANS-GEORG (1989a): Letter to Dallmayr. Fordította Richard Palmer és Diane Michelfelder. In: Diane Michelfelder–Richard Palmer (szerk.): *Dialogue and Deconstruction*. Albany, State University of New York, 99–100. o.

²⁸³ GADAMER, 1989a, 99. o.

²⁸⁴ GADAMER, HANS-GEORG (1989b): Destruktion and Deconstruction. Fordította Geoff Waite és Richard Palmer. In: Diane Michelfelder–Richard Palmer (szerk.): *Dialogue and Deconstruction*. Albany, State University of New York, 107. o.

²⁸⁵ ARENDT, 1961, 18. o.

²⁸⁶ ARENDT, 1961, i.m. 18. o.

²⁸⁷ HANNAH, ARENDT (1995): Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén. Fordította: Módos Magdolna. Budapest, Osiris. 52. o.; ARENDT 1961, 44. o.

dolgok az emberek között történnek meg, az általuk létrehozott világban, a poliszban, a politikában. Arendti értelemben a cselekvések jelentésvesztését megállító eszköz azokban a szavakban rejlik, amelyek emlékezetet hoznak létre és hagynak hátra. „Az emberi tettek, hacsak nem őrzi meg őket az emlékezet, a leghiábavalóbb és legmulandóbb dolgok a világon; nem élik túl magát a cselekvést és önmagukban sohasem törekedhetnek arra az állandóságra, amellyel még a készítőjük életén túl megmaradó közönséges használati tárgyak is rendelkeznek, nem beszélve az évszázadok távolából hozzánk szóló műalkotásokról.”²⁸⁸ Lényegében tragikus küzd-elem a jelentés, az értékek elvesztésével szemben, amely azon a meggyőződésen alapul, hogy idővel minden elpusztul. Veszteség, amelyet az istenek szabnak az emberekre, de a politikai emberek azon törekvésével együtt, hogy az emberi törekenységet kibékítsék a természettel, amely kívül esik akarataikon és képességeiken.²⁸⁹ Arendt szándéka: a politika új vízióját adni, ahelyett, hogy fölöttünk magasodó eszmékből vezetnék le további eszméket. A klasszikus politikai fogalmak, eszmék, intézmények és gyakorlatok olyan módon működnek, hogy képesek teret adni a szellemi szabadságnak, valamint képesek új eszmék számára kútként funkcionálni, vagy még inkább, forrásvízzé válni, ahonnan meríteni lehet. Arendt a politikait olyan történeti ritkaságként ragadja meg, amely az ógörög örökséget is kivételessé formázza. A politikai megragadásának új módját is felmutathatja. A klasszikus alapú politikai gondolkodásnak az is a feladata tehát, hogy a gondolkodás lehetőségeit fenntartsa. A klasszikusat a gondolkodás forrásvizeként szükséges időről időre megteremteni, különben jelentőségét és értelmét veszti.

A „politikai” értelméről tartott előbbi eszmefuttatást voltaképpen az emberiség háborúk és az atomfegyverek általi fenyegetettsége váltotta ki. A világ lerombolásával semmi más nem semmisülne meg, mint az emberi kéz alkotása. Az építési és rombolási folyamat csak az ember által alkotott tárgyakra értelmezhető, ám ez a két megkülönböztetés, ugyanannak a haladási folyamatnak két, egymástól csekély mértékben különböző fázisként interpretálható. A nukleáris energia feltalálása óta az emberiség nem természetes folyamatokat enged szabadjára, hanem olyan tényezőket irányít a Földre, amelyek nem fordulhatnak elő rajta. Egy totális háborúban²⁹⁰ a társadalom szisztematikus megsemmisítésének képe tárul elénk. Itt már nem egy terület feletti kizárólagos uralomról van szó, hanem egy nép, egy társadalom szisztematikus megsemmisítésének gondolata vetülhet fel: egy ország és nép pusztája léte feletti rendelkezés. Ami ebben

²⁸⁸ ARENDT, 1995, 94. o., ARENDT, 1961, 84. o.

²⁸⁹ ARENDT, 1961, 42–43. o.

²⁹⁰ LUDENDORFF, ERICH: Der totale Krieg. (A totális háború.) Ludendorffs Verlag GmbH, München, 1935. Ludendorff munkájának fő mondanivalója: „...a politikának a hadvezetést kell szolgálnia.” (LUDENDORFF, ERICH: 1935, 10. o.), vö. SCHMITT, CARL: A politikai fogalma, 2002, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest. 221–227, 231–236. o., vö. BÍRÓ GÁSPÁR (2003): Bevezetés a nemzetközi politikai viszonyok tanulmányozásába. Osiris Kiadó, Budapest, 196–205. o.

a közegben elpusztul, az mind cselekvés és beszéd révén jött a világra, és vált az egész univerzum részévé. Clausewitz klasszikus formulázását újragondolva: „A hatalomhoz hasonlóan a legalapvetőbb politikai kategória, a konfliktus és a politika folytatása a legkülönbébb eszközökkel, köztük a háborúval a cyberspace és a mobil kommunikáció terén egyaránt is összefüggésben zajlik.”²⁹¹ Arendt szófordulatával élve: „szörnyűséges katasztrófák, amelyek a világot sivataggá, a Földet pedig élettelen matériává változtatják”.²⁹² Korszakunk politikai tapasztalatait nem a kormányzás metódusában, nem a parlamentáris rendszerek intézményeiben, nem a demokráciába vetett hitben és nem a pártapparátusból tudjuk feltérképezni, hanem két, ezek fölé növekvő befolyásoló tényező: a háború és a forradalom vizsgálatában. A két fogalomban közös, hogy az erőszak jegyeit lehet rajtuk felfedezni: a háborúban egy már–már totális, az emberiséget is sújtó és fenyegető veszély, az atomenergia, míg a forradalomban egy adott államban meglévő rend elleni agresszív cselekedetek sokaságában nyilvánul meg az erőszak jelenléte. Arendt szerint a politikai forradalmak három szakasza különíthető el: az első az autoritás elvesztése, a második a felszabadulás élménye, a harmadik pedig az új kezdet, vagyis a szabadság megalapozása. Az utolsó szakasz kiemelkedő politikai és jogi aktusa az alkotmányozás, amely lezárja a forradalmi folyamatot, egyszersmind az új kezdet szimbóluma. Ahogyan a „politikai szabadság” kiterjesztése nélkül, úgy az „új kezdet” széles, társadalmi átélése, befogadhatósága és tudatosítása nélkül sem létezhet forradalom. A politika ettől kezdve a kevesek hatókörébe lép be, és kialakulnak a hivatásos politikusok típusai,²⁹³ akik már ebben a közegben is tevékenyen állnak ki a politika színpadára. A háború létjogosultságát nem lehet „kiiktatni” az emberiség természetéből²⁹⁴. Azt mindig egyfajta felkínálható alternatívaként meg kell hagyni, a szükségességnek. Arendt szerint, ha a filozófia nem talált választ a „mi a politika?” kérdésre, akkor ez annak köszönhető, hogy minden nagy gondolkodó az emberrel foglalkozott, mondván, a politika az emberek pluralitásának tényén alapul. Arendt elutasítja a policy-re összpontosító elgondolásokat, amelyek a cselekvéseket előre meghatározott célok elérésében mutatott hatékonyságuk felől ítélik meg. Arendt a cselekvés performatív jellegét radikalizálva, a cselekvő politikát az előadás virtuozítása felől ítéli meg. Arendt nyomán kijelenthetjük, hogy az Egyesült Államok függetlenné válása, amelynek eredményeképpen egy teljesen új politikai szisztéma (polity), egy nagy területi kiterjedésű köztársaság jött létre, azt mutatja, hogy valami új létrehozása par excellence politikai tett. A politikai tér szubsztanciájának vizsgálata során eljutottunk az arendti igazságig: a politika terét nem az emberek bensője hordozza, hanem az

²⁹¹ SZABÓ, 2006, 155. o.

²⁹² ARENDT i.m. 147. o.

²⁹³ WEBER (1998): A politika, mint hivatás. In Tanulmányok. Osiris Kiadó, Budapest. 145-152. o.

²⁹⁴ PONGRÁCZ, 2017, 1-24. o

emberek kontextusbeli viszonyrendszere, amely a politikai gondolkodás alapján reprezentatív jelleggel bír. Hannah Arendt – James Lindsay, Mead és Gerard Toal megállapításaihoz hasonlóan – a diplomáciát az egyeduralom fenntartása céljából jobb eszköznek tekinti, mint a háborút. Arendt Montesquieu-t követve a tiszteletet, az erényt, a félelmet; illetve a dicsőséget, a szabadságot, az egyenlőséget, az igazságosságot kiemelt morális szereplőként azonosítja. Arendt a német totalitárius-rendszer²⁹⁵ sarokköveivel való szembehelyezkedés talaján megfogalmazott kritikai gondolati mátrixában szemlélve a Keohane²⁹⁶ és Nye²⁹⁷ által megkonstruált elméleti koncepciókhoz képest markáns elkülönülés figyelhető meg. Míg Arendt a diplomáciát és az egyeduralmat szembeállítja a diplomáciával és a békerendezéssel, addig Keohane és Nye az együttműködés fontosságát, pontosabban annak törvényszerűségét látták az államok közötti viszony meghatározása szempontjából meghatározottnak – az államok nemzetközi politikai szintén elfoglalt helyzete és a kontextusbeli pozíciójuk alapján determinálnak. Arendt kiszakítja a politikát az idő egyszerű folyásából, és a megbeszélés sajátos időtartamának bevezetését célozza. A megbeszélés és a meggyőzés ideje performatív idő, amelynek megértése és elfogadása feltétlenül szükséges a deliberatív politika radikálisabb felfogásainak megértéséhez. A performatív időt az idő múlása mindig korlátozza, ezért nem abszolutizálható és nem nyújtható a végtelenségig. Ennek ellenére például az idő szokványos mérésének felfüggesztése a politikai tanácskozások adott pontján olyan lehetőség, amely jelzi, hogy a politika elgondolható időbeli tevékenységként is. Hannah Arendt a politika létezését az emberek közötti viszonyok terébe helyezte, és elméleti értelmezését összekapcsolta a beszédtevékenységgel.²⁹⁸

²⁹⁵ A totalitárius rendszerekben a politikai pártok társadalmat képesek voltak állandó mozgásban tartani, és ezzel lehetetlenné tették, hogy a rendszer hosszú távon elbürokratizálódjon, és szabályokhoz vagy rutinokhoz kötődjön. Az ellenséggel folytatott permanens harc képes volt folyamatosan dinamizálni a társadalmat. Az anarchia ilyen módon intézményesült, és lehetetlenné tette az állam racionalizálását. A totalitárius rendszer ugyan feloldotta az állam szuverenitását a totalitárius mozgalmakban, de nem számolta fel az államot, hanem meghagyta kirakatnak, amely mögött a totalitárius szervezetek permanensen zajló, brutális harca folyt, amely lehetetlenné tette, hogy a rendszer nyugvóponton jusson, és az állam újjászülessen (vö. Arendt, 1992, 69. és Neumann, 1984, 85.).

²⁹⁶ vö. V. MILER – MORAVCSIK, 2009, 244-263. o., vö. POLETTI, 2007, 145-174. o., vö. NYE. and KEOHANE, 2010, 329-349. o, vö. KEOHANE - L. MARTIN, 1995, 39-51. o.

²⁹⁷ vö. NYE, 2004, 1-33. o., vö. NYE, 2008, 94-103. o., vö. GRAY, 2011, 1-73. o., vö. CAMMACK, 2008, 5-12. o.

²⁹⁸ SZABÓ, 2014, 59. vö. CLAUSEWITZ (2013): A háborúról. Zrínyi Kiadó, Budapest, 45-59.

7.1.3. A „barát-ellenség” Carl Schmitt általi megkülönböztetése a háború fogalmi tükrében

„A barát, ellenség és harc fogalmai azáltal nyerik el reális értelmüket, hogy kiváltképp a fizikai ölés reális lehetőségére vonatkoznak és e vonatkozást meg is őrzik. A háború az ellenségességből következik, mert ez egy másik lét létszerű tagadása. A háború csupán az ellenségesség legvégsőbb megvalósítása.”²⁹⁹

Carl Schmitt

Az értelmező-diszkurzív politikaelmélet korai képviselője volt Carl Schmitt – azzal, hogy a 20. században kibontakozó politikai valóság értelmezésére bevezetette a „politikai” (das Politische) fogalmát, amellyel a politika határainak megvonását és sajátosságainak értelmezését a politika szereplőinek definíciós tevékenységéhez kapcsolta. „Ami a politikumot illeti, ez azt jelenti, hogy mind a belpolitika, amelynek legfőbb célja maga az élet volt, mind pedig a külpolitika, amely, mint legfőbb jóhoz, a szabadsághoz igazodott, tulajdonképpen tartalmát pillantotta meg az erőszakban és az erőszakos cselekvésben.”³⁰⁰ Az egyik a „politikai”, amellyel kapcsolatban Carl Schmitt meg is jegyzi politikáiról szóló írásában, hogy „A politikai fogalmi ismervéből az államok világának pluralizmusa következik. A politikai egység előfeltételezi az ellenség valóságos lehetőségét és ezzel egy másik, együttlétező politikai egységet. Ezért a Földön, ameddig egyáltalán az állam fennáll, mindig több állam létezik, és nem létezhet az egész földkerekséget és az egész emberiséget átfogó világállam”³⁰¹. A politikai világ pluriverzum, nem univerzum.”³⁰². A másik pedig a Carl Schmitt által alkalmazott barát – ellenség fogalmi elkülönítése. A specifikus politikai megkülönböztetés, melyre a politikai cselekvések és motívumok visszavezethetők, a barát és ellenség megkülönböztetése. A barát-ellenség schmitti értelemben felfogott megkülönböztetésnek lényege abban ragadható meg, hogy általa megjelölhetővé váljanak az egyes embercsoportok közt fennálló ellentétes nézőpontbeli különbözőségek, amelyek okot szolgáltathatnak a „kirekesztésre” is (gazdasági, etnikai, vallási és politikai értelemben egyaránt). Schmitt úgy fogalmaz, hogy „egy normális állam teljesítménye mindenekelőtt abban áll, hogy az államon és

²⁹⁹ SCHMITT, 2002, 23. o.

³⁰⁰ SCHMITT, i.m. 93. o.

³⁰¹ BÍRÓ, 2003, i.m. 152-176. o., 205-229. o.

³⁰² SCHMITT, 2002, 36. o., vö. DINNYEI, 2010, 145-150. o.

területén belül létrehozza a teljes megelégedettséget, fenntartja a nyugalmat, biztonságot és rendet és ezáltal normális helyzetet teremt. A törvényhozó állam olyan államszervezet, amit személytelen, s ezért általános, előre meghatározott és ezért hosszú távra alkotott, mérhető és meghatározható tartalmú normák uralnak, s amiben elválasztották a törvényt annak alkalmazásától, a törvényhozót pedig a törvényeket végrehajtó hatóságoktól. Ezért mondják, hogy a törvények uralkodnak: nem pedig emberek, tekintélyek vagy többségek. Pontosabban: a törvények nem uralkodnak, hanem csak normákként érvényesülnek. Uralom és pusztá hatalom egyáltalán nincs többé. Akinek hatalma és uralma van, az törvény alapján vagy törvény nevében gyakorolja azt. Nem tesz mást, mint hatáskörének megfelelően érvényesíti az érvényes normát. Schmitt felfogása, mintegy döntéscentrikus nézetrendszer, megerősíti azt a tételünket, hogy az állam, a jog és az intézményesített erőszak elválaszthatatlanul kölcsönhatásos jellegének megerősödése történelmi vívmány és eredmény, amellyel épp úgy számolni kell az államfejlesztés terén, mint a fegyveres védelem vagy ezen belül a haderőfejlesztés vonatkozásában. Ez az intézményesített erőszak domináns jelleggel és a képességek szempontjából mért jelentőséggel az államiság hajnala óta a katonai erőben öltött testet.

Vajon miért foglal el Schmitt politikaelméletében központi szerepet az ellenség fogalma? Azért, mert ellenség nélkül nincs politika: a politikainak is megvan a saját kritériuma, mely nem más, mint a „barát és ellenség megkülönböztetése”.³⁰³ Jogos az a Schmitttel szembeni kritika, hogy elméletében az ellenség primátusáról beszélhetünk. Schmitt műve 1963-as kiadásának előszavában visszautasítja az ellenség elsődlegességével kapcsolatos vádat, és azt a közvélemény által terjesztett általánosságnak, sztereotípiának tartja.³⁰⁴ A megkülönböztetés pedig schmittnél döntést jelent, hogy az adott és aktuális szituációban kit tekintek barátnak, illetve kit azonosítok ellenségként. A megkülönböztetésnek egzisztenciális súlya és tétje van, hiszen az ellenség egzisztenciális minőség Schmitt eszmerendszerében. A barát és ellenség megkülönböztetése révén teremtünk önmagunk számára sajátos politikai létezést. A megkülönböztetés értelme pedig, hogy „megjelölje az összekapcsolódás vagy szétválás, az egyesülés vagy felbomlás intenzitásának legvégső fokát”. Amikor Schmitt kapcsán ellenségről beszélünk, akkor mindig politikai értelemben vett (külső) ellenségről van szó, ami eltér a mindennapi belső (magán, személyes) ellenség képétől. Többen azzal a kritikával illették Schmitt ellenségfogalmát, hogy nem differenciált, bár Schmitt olvasatában világos, hogy ő az ellenség fogalmát nem az ellenfél, vetélytárs, vitapartner, versenytárs értelmében, hanem konkrét, egzisztenciális értelemben használja. Nála

³⁰³ SCHMITT, i.m. 19. o.

³⁰⁴ „A jogi fogalom minden mozgása dialektikus szükségszerűséggel a tagadásból ered. A jogi életben, ugyanúgy, mint a jogelméletben, a tagadás bevonása minden mást jelent, csak nem a tagadott elsődlegességét.” SCHMITT i.m. 11. o.

az ellenség nem fiktív, metaforikus és normatív, hanem igenis létező valóság, melynek a legjobb konkrét szemléltető példája, hogy a különböző népek mindig is barát–ellenség szerint csoportosultak, ami ma is valóságos, reális lehetőségként van jelen. Tehát amikor ellenségről beszél, akkor nem magánellenfélről, hanem kizárólagosan politikai, nyilvános ellenségről van szó.

De vajon ki is az „ellenség” a schmitti elméletben? „Az ellenség mindig a Másik”³⁰⁵ – áll Schmitt *Ex captivitate salus* című visszaemlékező írásában. Az ellenség tehát Más, mint mi vagyunk, és az, hogy mi kit tartunk idegennek, másnak az a mi saját szubjektív döntésünk, mondhatni egyike a legmélyebb egzisztenciális döntéseinknek. Ilyen körülmények között a politikai valójában átfogja egész életünket, annak bármely dimenziójában felléphet, sőt bármikor uralma alá hajthatja az élet többi alrendszerét és területét. Edelman szerint az ellenfél és ellenség közötti különbségtétel abban nyilvánul meg, hogy míg az ellenfél a folyamatra, addig az ellenség a másik természetére összpontosít, melyet adott vonások jellemeznek.³⁰⁶ „Ki hát az én ellenségem? Bárki. Milyen kritérium alapján választom ki ellenségem? Semmilyen. Az ellenség kijelölése,³⁰⁷ mint döntés a politikai viszonyrendszer kulcsmomentuma, mely nem stabil, hanem változó, mivel szubjektív, személyes döntésem egy adott időben és helyen; így fennáll annak a lehetősége is, hogy ugyanaz a kritérium később más jelentőséggel fog bírni. A schmitti ellenségkép megkonstruálása tehát nem „természeténél fogva adott”,³⁰⁸ hanem a személy szubjektív döntése. Ez tulajdonképpen Schmitt újdonsága, és ezért illetik egyes szerzők politikai filozófiáját a decizionista³⁰⁹ jelzővel. Ellenségem által tudom meg, hogy ki is vagyok, az ő léte segít, mintegy szükségszerűvé teszi a saját léte mről való tudatot. Ellenségem által létezem, ő adja meg létem intenzitásának a legvégsőbb fokát, azaz még radikálisabban kifejezve: nélküle nem is létezhetek. Mindennapi életünkben arra törekszünk, hogy egyrészt saját magunkat, másrészt az idegent nevezzük meg. Saját magunk megnevezése, mondhatni öndefiníciója pedig csak a másik, az idegen, az ellenség által válik lehetségessé. „Olyan lények vagyunk, akiknek szükségük van ellenségre.”³¹⁰ Az ő léte személyem identitását teszi lehetővé, így célom nem a megsemmisítése, hanem a létrehozása és fenntartása. Az emberek azért kreálnak maguknak ellenséget, mert ezáltal megerősödik bennük az elkötelezettség érzése. Ellenségem adja meg létem intenzitásának a

³⁰⁵ SCHMITT: *Ex Captivitate Salus*, (fordította és az utószót írta: Techet Péter), 2010, Attraktor, Budapest, 58. o.

³⁰⁶ EDELMAN: *Politikai ellenségek konstruálása*. = *Az ellenség neve*. Szerk. Szabó Márton. Bp. 1998. 90. o.

³⁰⁷ vö. UMBERTO ECO: *Construire il nemico*. = *Uő: Construire il nemico e altri scritti occasionali*. Milano 2011. 9–36. o., vö. SCHMITT: *Politikai teológia*. Bp. 1992. 16., vö. SCHMITT: *A politikai fogalma*. 19. o.

³⁰⁸ KOSELLECK elméletében.

³⁰⁹ vö. GEDŐ ÉVA (2006): Carl Schmitt decizionista politikafilozófiája. In *Jogelméleti Szemle*, 2006/1. szám, vö. GEDŐ ÉVA (2007): Carl Schmitt politikum-felfogása. In *Századvég* 2007/1. szám, 79-104. o., vö. GEDŐ ÉVA (2008): *Hatalom, legitimáció, ideológia*. Budapest. L'Harmattan Kiadó, 2008, 236. o., vö. GEDŐ ÉVA (2010): *Egzisztencia és normativitás*. Megjegyzések Schmitt politikum-fogalmához. In *Világosság*. 2010/ösz, 91-100. o.

³¹⁰ UMBERTO ECO, i.m. 35. o.

legvégsőbb fokát, azaz még radikálisabban kifejezve: nélküle nem is létezhetek. Ha nincs ellenség, ha nem jelölöm ki (nem döntök amellett, hogy eldöntsem ki az ellenség), akkor identitásválságba kerülök. Ez vonatkozik a nemzetekre is: „ha egy nemzet nem nevezi meg, nem alkotja meg az ellenséget, akkor politikailag meg fog szűnni. Ezért, ha nem létezik ellenség, akkor teremtenem kell, rá kell vennem magam a döntésre: barát-ellenség megkülönböztetésére, nem úgy, mint például a görögöknél, akiknél a „természetüknél fogva adottak”.³¹¹

Tehát az ellenségmeghatározás és az önmeghatározás kölcsönösen felidézik egymást. Az ellenség nélkülözhetetlen az öndefinícióhoz, sőt saját létem intenzitása annak függvényében növekszik, amilyen mértékben fokozódik az ellenségeskedés. Mindezek alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy valódi létet éppen az ellenség által nyerünk. Schmitt barát–ellenség fogalompárját politikai formalitása tünteti ki. Schmitt az ellenségképzés tekintetében formális kifejezéseket használ, s ezáltal annak passzív történésére utal. Schmitt politikai teológiájának lényege Geréby György megfogalmazása szerint az, hogy nem a béke fontos, ami az „ökonómiai gondolkodás” következtében „szórakozásként” állna elő, hanem a politika révén fenntartott elválasztás és ezzel a harc lehetősége.³¹² Carl Schmitt teológiai víziója az, hogy Isten természetes ellenséget állít az államok elé, amely viszálykodásuk lényegét adja.³¹³ A német nép államszervezet – azaz birodalom – nélkül nem védekezhette az ellene irányuló, nyugati hatalmak által tervezett, „igazságos” háborúval szemben. A valódi közösség hiánya folytán az új nemzetközi jogrend is gyökértelenné vált. Ez együtt járt az olyan kulcscategóriák, mint a háború, béke, agresszió, biztonság értelmezési monopóliumának megteremtésével, ami igazi egzisztenciális értékközösség híján lehetővé tette, hogy a legerősebbek egyszerűen saját érdekeiknek megfelelő jelentést tulajdonítsanak nekik, s így érdekeiket egyetemes érdeknek, értékeiket (liberális demokrácia, emberi jogok és így tovább) egyetemes értéknek tüntessék fel. Az absztrakt konstrukció felhasználásával így teremtették meg a lehetőségét, hogy ellenségeiket az emberiség ellenségeinek nyilváníthassák, s az ellenük való háborút minden állam kötelességévé tegyék. A háború célja tehát már nem a konfliktus „párbaj” útján való eldöntése, hanem az ellenség megsemmisítése.³¹⁴ Schmitt abból kiindulva, hogy a háborút az államok létéből eredő jelenségnek, formájában pedig azok párbajának tekintette, a háborúindítás jogán alapuló „ius

³¹¹ „Amíg egy nép a politikai szférájában létezik, addig e népnek magának kell meghatároznia a barát és ellenség megkülönböztetését [...] Ebben rejlik politikai létezésének a lényege. Ha már nem rendelkezik e megkülönböztetésre irányuló képességgel vagy akarattal, akkor politikailag megszűnik létezni.” Schmitt, i.m. 19, 21, 26., 34. o., vö. LÁNCZI, 2004, 37-47, 105-111., 205-223. o., vö. VARGA ZS., 2015, 71-80., 191-205. o.

³¹² GERÉBY GYÖRGY: Carl Schmitt teológiája. In CS. KISS (szerk.): Carl Schmitt jogtudománya. Budapest, LAJOS Gondolat, 2004. 278. o.

³¹³ MARK LILLA: Nyugtalan értelem. Budapest, Európa, 2005. 101. o.

³¹⁴ ANTHONY CARTY: Carl Schmitt's critique of liberal international order between 1933 and 1945. Leiden Journal of International Law, 2001/1. 48. o.

publicum europaeum” elleni legfőbb csapásnak a támadó háború kriminalizálását tekintette, amely a rossz és a jó abszolút fogalmaiban láttatja az imperialista versenyfutást és következményeit.³¹⁵ Schmitt szemben áll az igazságos háború doktrínájának visszatérésével, valamint ennek következményével is, vagyis azzal, hogy a konfliktusokat a nemzetközi jog szerint békésen is el lehet intézni. Schmitt abból indult ki, hogy háború nélkül nem lenne politika, a háború pedig nem más, mint külső egzisztenciális fenyegetésre adott válasz, jellegét tekintve pedig az államok közötti párbaj. Az erőszakot a nemzetközi kapcsolatokban korlátozó vagy abból kiiktató nemzetközi jogi normák logikus következménye a konfliktusok békés elintézésének előírása. A konfliktusok diskurzussá oldhatók, vagy ahogyan Schmitt fogalmazna, depolitizálhatók és semlegesíthetők. Mivel szerinte az ellenség egzisztenciálisan valami más, a vele való konfliktus nem dönthető el előzetes normatív szabályozással, és nem hagyható harmadik fél ítéletére. Schmitt a háborúról így ír: „A háború az ellenségességből következik, mert ez egy másik lét létszerű tagadása.”³¹⁶ A háborúban az ellenfelek, többnyire nyíltan, mint két ellentétes pólus és rendszerint „uniformissal” megjelölve lépnek fel egymás ellen. A háború egyáltalán nem a politika célja és értelme, de fenn kell tartani a lehetőséget, mint mindig adott előfeltételt, ami által létrejöhet a specifikus (háborús) politikai viselkedés az adott szituációra tekintettel. Schmitt véleménye a háborúról az, hogy „a háborút egyáltalán nem lehet „kiközösíteni”.³¹⁷ Amennyiben megszűnik a barát-ellenség megkülönböztetése, akkor nem is beszélhetünk magáról a politikai életről sem, mivel az is megszűnik, mielőtt megtagadja egy nép ellenségeit, vagy ő maga mondja ki, hogy nincsenek nekünk ellenségeink, s ezzel meg is szüntethető a politikai tér egésze. Ahol nincsenek az eltérő érdekeknek konfliktusai, tehát háború sem, ott nincsen szükség politikára, mint szervezőerőre sem. Schmitt ellenségfogalma döntően politikát értelmező kategória, azt fejezi ki, hogy szerinte ott van politika, ahol az ellenséget meg tudják nevezni, azaz meg tudják vonni a politikai közösség határát. Ugyanakkor Schmitt az ellenség fogalmát későbbi munkáiban igyekezett differenciálni, ilyen értelemben beszélt például konvencionális és abszolút ellenségről, sőt nála nem is két, hanem három alapvető szerep van: a barát, az ellenség és a semleges.³¹⁸

Schmitt szerint a világban a háború új fajtája és az ellenségesség új realitása bontakozott ki,³¹⁹ s ennek eszmélkedésre és elméleti megújulásra kell késztetnie bennünket. Az új elmélet

³¹⁵ CARL SCHMITT: The nomos of the earth in the international law of the Jus Publicum Europeum. New York, Telos, 2003. 321. o.

³¹⁶ SCHMITT, i. m. 23. o.

³¹⁷ SCHMITT, i. m. 35. o.

³¹⁸ STRAUSS, LEO (1932): Anmerkungen zu Carl Schmitts' Der Begriff des Politischen. In Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik. Band 67. Heft 6. 732–749. o.

³¹⁹ A háború leválása az államról és az erőszak-monopólium diverzifikálása, vö. SZABÓ, 2003, 70. o.

éppenséggel az ő „das Politische” teóriája, amely a politikát csak önmagából, a maga belső oppozíciójából próbálja magyarázni, úgy, ahogyan a szemünk előtt van, vagy a lábunk előtt hever. A schmitti „politikai politika” elmélete ezért is mindig konkrét tárgyon, valóságos eseményen és élő szereplőkön gondolkodik el: az elemzés kiindulópontja és kibontott végeredménye a konkrétumként létező kivételes eset vagy típus, amely elmélyíti és megvilágítja az elemzett területet.³²⁰ Mivel a háború a politika folytatása,³²¹ ezért, legalábbis lehetőség szerint, az ellenségesség egyik elemeként mindig tartalmazza a politikát is; és ha a béke magában foglalja a háború lehetőségét – ami a tapasztalatok szerint így van –, akkor a potenciális ellenségesség mozzanatát is tartalmazza. A kérdés csak az, vajon az ellenségességet lehet-e védelmi intézményekkel korlátozni és szabályozni, tehát az ellenségesség relatív vagy abszolút jellegű. Schmitt-nél ugyanis a „politikai politika” nem játszadozás, nem mellékes ügyek intézgetése, spektakulum vagy manipuláció, hanem olyan ügy, amelynek tétje van, amiért harcolni is érdemes, akár életre-halálra. „A politikai lényege egyáltalán nem az ellenségesség” – írja Schmitt a *Partizán-könyv* végén –, hanem a szembenállók és szembenállások „megkülönböztetése.”³²² Nála a politikai azért komoly és azért van tétje, mert az embernek a közéletben egzisztenciális súllyal bíró döntéseket kell hoznia, vagyis választania kell, hogy mit kíván magának és másoknak, milyen ideákban hisz, milyen lehetőségekkel él vagy nem él, ki vagy mi mellé áll, mit tesz és mit nem tesz. Az ellenségfogalom meghatározásában ez a módszertani probléma jelenik meg tézisszerű utalás formájában. Az ellenség lényegi ismertetőjegye, „hogy különösen intenzív”, azaz „egzisztenciális” – nem pszichológiai, nem normatív, nem értékfilozófiai – értelemben „valami más és idegen, úgyhogy szélsőséges esetben konfliktusok lehetségesek vele, melyek nem dönthetők el sem előzetesen meghozott általános normatív szabályozással, sem a konfliktusban részt nem vevő és ezért pártatlan harmadik ítéletével. „A szellemi szféra valamennyi fogalma, beleértve a szellem fogalmát is, önmagában véve pluralisztikus és csak a konkrét politikai létezésből kiindulva érthető meg [...] Az ember szellemi szférájának valamennyi lényeges elképzelése egzisztenciális és nem normatív.”^{323,324} Az ellenség nem más, mint aki minket a leginkább ismer. Az ellenség nem más, mint önnön valónk önmagunkkal szemben. „Nem halok meg, mert ellenségem még él” – írta a második világháború utáni magányában.³²⁵ Ha meghal az ellensége, vele hal ő is. Azt, hogy Schmitt egész politikaelméletében az ellenség

³²⁰ SZABÓ, 2003, 67-68. o.

³²¹ CLAUSEWITZ, 2013, 39–42. o.

³²² SCHMITT, 2002, 160 o.

³²³ SCHMITT, 2002, 19. és 59. o., vö. CS. KISS, 2021, 103. o., vö. TECHET, 2012, 136. o.

³²⁴ CS. KISS, 2021, i.m. 104-105. o.

³²⁵ SCHMITT, 1991, 199. vö. TECHET, 2012, 139-140. o.

fogalma központibb szerepet tölt be, mint a bajtárs vagy a barát, nem csak a katolikus természetjog, de a nemzetiszocialista jogelmélet irányából érkező kritikák is észrevették.³²⁶

7.1.4. *Reinhart Koselleck aszimmetrikus ellenfogalmai a barát-ellenség fogalmi dimenziójában*

*Pugnant ergo inter se mali et mali, item pugnant,
inter se mali et boni, boni vero et boni, si perfecti
sunt, inter se pugnare non possunt.*

*Harcolnak hát egymással a rosszak, majd
harcolnak egymással a rosszak és a jók, a jók
viszont a jókkal – ha tökéletesek – harcolni
nem tudnak.³²⁷*

(Augustinus: De civitate Dei XV, 5)

Reinhard Koselleck *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája* című művében egy igencsak fájdalmas témát vizsgál: hogyan konstruáljuk meg az ellenségeinket? Saját magunk és az idegenek megnevezése hozzátartozik az emberek mindennapi viselkedéséhez. Ebben fejeződik ki egy személy identitása és más személyekhez való viszonya. Az egyik jelentéstartalomban (esetben vizsgálva) maga a nyelv tartalmazza, konstruálja a másik fél elismerését, míg a másik esetleírás szerint lekicsinylő fosztóképző csúszik a névbe, ennek eredményeképpen a másik fél csak megszólítva érezheti magát, de nem elismerve. Koselleck értelmezési tengelyében az ilyen ellentétes hozzárendeléseket nevezzük „aszimmetrikusnak”, melyek használata és alkalmazása esetén a kontextus résztvevői között egyoldalúság és egyenlőtlenség figyelhető meg. Egy politikailag-társadalmilag egységes közösség olyan fogalmak mentén konstruálódik, amellyel körülhatárolják magukat, míg másokat jelen körülhatárolás révén kirekesztenek, melynek értelmében létrejön a csoportra jellemző egyedi csoportdinamika, amely végső soron meghatározza saját magát. A csoportok számos tény mentén leképeződhetnek: parancs, konszenzus, szerződéskötéssel, propaganda által, szükségből, avagy rokonsági alapon, mindazonáltal Koselleck kiemeli, hogy a csoportot meghatározó fogalmak léte elengedhetetlen. Az

³²⁶ KOELLREUTTER, 1935, 8. o.; KOELLREUTTER, 1938, 2–3. o.

³²⁷ KOSELLECK, 1997, 5. o.

egységes emberi individuum szerint való cselekvéshez kell, hogy az emberek definiálják magukat – az ilyen értelemben megkonstruált fogalmi háló jelzi a közös cselekvést, formálja és teremti azt (teremtő tényezője a politikai-társadalmi csoportoknak). Azon esetekben, amikor egy konkrét csoport – „történelmi cselekvő közösség”³²⁸ a lehetséges általános fogalmakat olyannyira egyedikké stilizálta, hogy azok csak rá jellemzőek legyenek – kizárólagos igényt formál az általánosra, azáltal, hogy egy nyelvileg univerzális fogalmat csak saját magára (közösségére: polisz, párt, egyház, nemzet, stb.) vonatkoztatja, és elutasít ezzel szemben mindenfajta viszonyítást. Koselleck elméletében az ilyen jellegű csoportra fókuszáló önmeghatározásokhoz ellenfogalmak kapcsolódnak, amelyek diszkriminálják a kizártakat (katolikus pogánnyá, avagy eretnekké válik, a kommunista pártból kilépő politikus nem pártot cserélt, hanem kilépett az életből és az emberiségből). Eme öndefinícióból magából az idegen olyan meghatározása következik, amely nyelvi kifosztást jelent. Koselleck kontextusában ekkor beszélünk aszimmetrikus ellenfogalmakról. Koselleck elemzésében univerzális – az emberiség egészét átfogó – kettős fogalmakkal dolgozik, amelyek alkalmazásai egyenlőtlen szembenállást feltételeznek a kontextus, avagy a diskurzus jelen résztvevőitől. Koselleck három aszimmetrikus ellentétpárt különít el elemzésében: hellén-barbár, keresztények-pogányok, végül pedig az emberiség fogalmi kódszótárában megtalálható alapvető ellentétet: az ember (Mensch) és az embertelen ember (Unmensch), az emberfeletti vagy felsőbbrendű ember (Übermensch) és az alsóbbrendű ember (Untermensch) kifejezéseket. Egyetlenegy történelmi megmozdulás sem ismerhető meg kielégítően ugyanazon ellenfogalmak alapján, amelyekkel egykor az érintettek tapasztalták meg és értelmezték a világot.

Kant szavaival: „Különböző összerakott dolgokat megfeleltetve (...) pontos fogalomhoz egyáltalán nem jutunk...”.³²⁹ E fogalompárok történelmi kontextusban értelmezve mozgatható kategóriák: elválaszthatóak egykori keletkezési helyüktől és történelem által konstruált kontextusuktól – véli Koselleck. Természetesen a konkrét fogalompárok történelmi korok során jellegüket és hatásukat módosítják, alakíthatják. Ahogyan Koselleck elemzésében a történelem és a társadalmi csoportdinamika hatására kialakulóban lévő (artikulálódott, a történelmi korszakok által átstrukturálódott) fogalmak térben és időben determináltak, e determinizmus állapotában jelenik meg a modernből a premodern érába átlépő geopolitikai fogalmi hálózata és a kialakulóban lévő nemzetközi politikai-társadalmi-jogi-gazdasági folyamatok kapcsolatrendszere.³³⁰

³²⁸ KOSELLECK, i.m. 7. o.

³²⁹ IMMANUEL KANT: Az erkölcsök metafizikája, Második rész. A mások iránti erénykötelezettségről 36 §. Budapest, 1991, Gondolat Kiadó, 581. o.

³³⁰ A kosellecki módszertan a reális tények kontextushú ütköztetésnek primátusán alapul. Ez képezi ontológiai rendszerének elméleti magját.

Koselleck elméleti végpontjai túlhaladták korát, így a geopolitikai sakkjátszmák államtudományi és gazdaságtudományi kiindulópontjaként is hivatkozhatunk rá. Koselleck szemantikai elemzésében az ellenség konstruálásának az eszköze tehát a nyelv és a beszéd, ugyanis attól lesz a potenciális ellenségből tényleges ellenség, ha a többiek annak tartják, az ellenség nyilvános megnevezése, kimondása megteremti magát az ellenséget.³³¹ Koselleck újrafogalmazza a szociológia kialakulása óta talán legtöbbet tárgyalt kérdést: mi az, ami a modern társadalmakat a tradicionális társadalmaktól elválasztja, mitől új az újkor. A történelem időbelisége válik tehát kérdéssé Koselleck munkáiban, s fejtegetései arra irányulnak, hogy valamilyen közös nevezőt találjon, amelynek segítségével a „történeti idők” különböző megjelenési módjait tárgyalhatja, s egymás mellé rendelheti. E közös nevezőt abban véli felfedezni, hogy a mindenkori jelenben élő emberek mindig meghatározott módon viszonyulnak a múlthoz és a jövőhöz, vagyis mindig a tapasztalatok adott halmazára támaszkodva és adott várakozásokra építve hozzák meg döntéseiket, viszik véghez cselekedeteiket: „A konkrét történelem meghatározott tapasztalatok és meghatározott várakozások közegeiben pereg”. Ezek alapján a „történeti idők” különbözősége a múltat magába foglaló tapasztalatok eltérő tereiből s a jövőre irányuló várakozások eltérő horizontjaiból fakad, a cselekedeteinket meghatározó tapasztalások és várakozások különféle módon fonódhatnak össze.

Koselleck az események, s egy adott társadalom strukturális tényezői idősíkjainak különbözőségére is rámutat. Továbbá Koselleck arra is útmutatással szolgál a tudósok számára, hogy a jövőben sohasem pontosan az történik, amire a múlt történései alapján számítani lehet: „Aki a várakozásait mindenestül levezethetni véli a tapasztalataiból, téved. Ha más történik, mint amit vártunk, az ember jobb belátásra tér.” Így válik a „tapasztalati tér” és a „várakozási horizont” Koselleck munkáinak kulcskategóriájává, s így nyílik út egy sajátos kutatási terület, a „történeti idők” feltárásához segédkezet nyújtó társadalmi-politikai fogalmak történeti elemzése felé. Koselleck számára elengedhetetlen, sőt központi jelentőségű annak tisztázása, hogy mire is lehet alkalmas a fogalomtörténet, milyen ismereteket közvetít, s milyen viszonyban van a társadalomtörténettel, azzal a diszciplínával, amely a társadalmi élet történéseiről akar számot adni. A társadalomtörténet és a fogalomtörténet viszonyát tárgyalva Koselleck abból indul ki, hogy e két diszciplína egyike sem vezethető vissza maradéktalanul a másikra, kettejük viszonya ennél összetettebb, s nem hagyja érintetlenül a történeti megismerés feltételeit sem. Koselleck szerint azonban a fogalomtörténet többre is képes, a társadalomtörténeti problémák tárgyalásán túl módszertani követelményei egy sajátos kutatási szférát körvonalaznak. A fogalomtörténeti

³³¹ vö. TÓDOR, 2015, 50-60. o., vö. SIMON, 2012, 145-152. o., vö. HUSZÁR, 2004, 89-116. o.

eljárás első lépésként elszigetelten, a nyelven kívüli tartalmaktól függetlenül, a forrásokra támaszkodva követi nyomon a kifejezések egykori jelentésének változásait, majd kideríti, hogy ezek mit jelentenek a mi számunkra, s tudományosan újradefiniálja őket. Ezáltal a múlt szinkron elemzését, ami egy fogalom adott megjelenése tapasztalati terének és várakozási horizontjának felderítését jelenti, diakronikusan kiegészíti, s a kettőt egymásra vonatkoztatja. A fogalomtörténetet tehát Koselleck, azon túl, hogy a társadalomtörténeti elemzéseket segítő sajátos módszerként, a második lépésben önálló diszciplínaként határozza meg. A történelem időbeliségének megragadása Koselleck szerint egy sajátos kor terméke, amely a tapasztalásoknak és a várakozásoknak meghatározott közegében válik csupán lehetővé. Ezt az időszakot pusztán időbeli jellegzetességekre utalva azóta is „újkornak” nevezünk, s a történelemnek a korábbiaktól eltérő s máig ható, új, az idő dimenziójával feldúsult fogalma is ekkor születik. Koselleck szerint az újkorban élők már a tapasztalás más tereire támaszkodtak, s a jövő új horizontjai nyíltak meg előttük. Koselleck szerint azonban az újkor beköszöntével a tapasztalások és várakozások e szoros összekapcsolódása megszűnik. Az események gyorsan pergő ritmusa leértékeli a múlt tapasztalatait, s eloldja a várakozásokat e gyökerüktől, a szekularizált egyház túlvilági intelmei pedig feloldódnak a felvilágosodást sürgetők haladástévesztésében. Ennélfogva, Koselleck tézise szerint: „az újkorban a tapasztalás és a várakozás közti különbség fokozódó mértékben növekszik, pontosabban az újkort csak azóta tekinthetjük új időnek, mióta egyre inkább eltávolodtak minden korábbi tapasztalattól.”

Koselleck szerint az „újkor”, illetve a „legújabb kor” időszakára az jellemző, hogy a várakozások eloldódnak a tapasztalatoktól, s utópikus spekulációknak adnak teret. Ahogy fogalmaz: „a felvilágosodás maga válik utópikussá”.³³² A felvilágosodás „hiperkritikája” teremtett utópikus várakozásokat, amelyek utat nyitottak 1789 terrorjához, de kulcsot kínálhatnak a 20. század történéseinek megértéséhez is. Koselleck munkáinak talán legfőbb kérdése az újkor sajátosságaira irányul. Írásainak többségében a történeti korszakok időstruktúráinak feltáráshoz segédkezet nyújtó fogalomtörténeti módszer elméleti kérdésein, s a konkrét fogalomtörténeti elemzéseken túl, az újkori változásokat próbálja különböző szempontok alapján körbejárni. „Egy politikailag vagy társadalmilag egységes cselekvő közösség olyan fogalmak révén konstruálódik, amelyekkel körülhatárolja magát és kirekeszt másokat, azaz amelyek révén meghatározza saját magát.”³³³

³³² KOSELLECK, 1988, 1. o.

³³³ KOSELLECK, 2003, 242. o.

Polányi tézise alapján a tudományos kutatás, fogalom, elméletalkotás, tanítás előfeltételét a tudós személyes hite és meggyőződése képezi, amely által kapcsolódni tud a „dolgok” átfogó rendszeréhez. A tudomány „természetét” vizsgálva kiindulópontja, hogy a megismerés mindig valamilyen előzetesen létező, azaz ontológiai értelemben „valóságos dolgot” feltételez, így a tudományos tételek, ismeretek lényegüket tekintve eleve részei a valóságnak, illetve eleve a valóságra vonatkoznak. A tudományos megismerés normálformájában a kutatók feltételes kijelentéseket tesznek, Polányi ezeket nevezi „munkahipotézisek”.³³⁴ A személyes (csak a tudóst meghatározó) ítélet minduntalan szerephez fog jutni annak eldöntésében, hogy: „a bizonyítékok valamely csoportja milyen mértékben befolyásolja egy konkrét állítás érvényességét.”³³⁵ Vagyis a tudós maga döntheti el, hogy mit fogad el számára igazsággént, és mit utasít el és tekint hamisnak. Láthatóvá válik, hogy az „ítéletek közötti választásban” létezik egy morális aspektus is Polányi számára, amely munkálkodik azon, hogy a tudós ítéleteit lelkiismereti kérdéssé avassa. E tudományos lelkiismeretet nevezi Polányi „harmadik félnek”, melynek hatására a tudós „felülbírálhatja saját kreatív impulzusait és kritikus óvatosságát”³³⁶. Célja felé (a társadalomban jelenlévő „dolgok” mélyebb s pontosabb megértésére érdekében) a hit vezeti a tudóst.³³⁷ Az értékítéletek Polányi értelmezésében megteremtik a tudomány egységességének alapját. Minden egyes tudós a rájuk jellemző személyes ítéletre hagyatkozva alakítják ki egyéni véleményüket, melyet sajátos módjukon látnak és tesznek közzé a tudomány terepasztalán, ahol nézeteik egyszerre válhatnak kritika, elfogadás és elutasítás tárgyává. A tudományos viták sohasem szüntethetők meg anélkül, hogy magát a tudomány ne semmisítenék meg (ahogyan azt próbára tette a tudományos szocializmus), azonban Polányinál az a paradox helyzet áll elő, hogy a tudósok közötti egyetértés, a közöttük lévő nézeteltérésekben ölt testet: vagyis a tudósok mindegyike meg akarja győzni tudóstársait saját állításának helyességéről. Vajon e paradox helyzet kiküszöbölhető lehet-e? Polányi válasza egyértelműen nemleges, hiszen a tudomány Polányi megfogalmazásában – csak úgy maradhat életképes, ha a tudósok hangot adnak egyéni nézeteiknek – amelyre nem igen volt mód a Szovjetunióban. A (nyugati) tudomány

³³⁴ Vö. POLÁNYI, 1992b, 13., Vö. POLÁNYI, 1997, 10., Vö. POLÁNYI, I.m, 320., Vö. POLÁNYI, 1992b, 92., Vö. POLÁNYI, 1992a, Vö. POLÁNYI, 1992b, Vö. POLÁNYI, 1994a, Vö. POLÁNYI, 1994b, Vö. POLÁNYI, 1997, Vö. NAGY J. ENDRE, 2018, 62.

³³⁵ POLÁNYI, 1997, i. m. 33.

³³⁶ POLÁNYI, 1997, i.m. 43.

³³⁷ POLÁNYI tudomány értelmezésének középpontjában a kutató (a tudós áll), kinek függetlensége egyben a tudományos élet motorja is.

világában döntéseink ennek hatására szuverének. A szabadság a Polányi elmélet alapgondolata, melynek lényege, hogy „a tudományról való eszmecserének szabadnak kell lennie”. Ám nemcsak a tudományfelfogásában találunk a szabadság eszmeiségére, hanem politikatudomány-felfogásában is kulcsszerepet játszik a „szabadság kategóriája”³³⁸. A tudomány egységeségének alapját Polányi értelmezésében az értékítéletek lelkiismerethez, érzülethez kapcsolása teremti meg. A tudomány csak úgy maradhat életképes, ha a tudósok a személyes tudáshoz kötöttségük alapján mindig egyéni nézeteiket képviselik, s a tudomány világában ezáltal válnak teoretikus döntéseik „szuverénnek”. Személyhez kötöttségükben válhatnak tudományos kritika, elfogadás vagy elutasítás tárgyává. Polányi tudományelméletnek, pontosabban hivatásfelfogásának az alapgondolata a tudományos gondolkodás és megismerés, a kutatás és diskurzus szabadsága: „A tudományról való eszmecserének szabadnak kell lennie!” A szabadságeszmének ez az értelmezése vezet át a politika- és államtudomány problématerületére, ahol a tudományok hivatásfelfogásában hasonlóképpen kulcsszerepet játszik a „szabadság kategóriája”³³⁹. Alighogy elindult az emberiség új reményei megvalósításának útján, a haladásra vonatkozó elképzelések eltérő volta máris két, egymással halálos ellenségként szemben álló táborra osztotta az emberiséget³⁴⁰ – Polányi kérdésfeltevése így hangzik: „A progresszióra való törekvés miként idézte elő és teremtette meg Földünk hatalmas területén az eszmék olyan rendszerét, amely végzetesen szemben áll az emberi fejlődés eredeti reményeivel”. E két egymástól szöges elentétben álló eszmék és államok a bipoláris világrend szereplői egyrészt az Amerikai Egyesült Államok és nyugati szövetségesei, másrészt a Szovjetunió. Polányi a haladást gátló tényezőként emeli ki a Szovjetunióban meghonosodott „tudományos szociológiát”, és szembeállítja a nyugati modellekkel. A tudományos szociológia modell alapjait képezik az alábbiak: a fennálló társadalom lerombolása útján válik lehetségessé a társadalom gyökeres megváltoztatása, melyhez az erőszak monopóliumán kívül más tényezőre nincs szükség, valamint a hatalom forradalmi megragadását nem korlátozhatja semmiféle erkölcsi megfontolás. Az erkölcsi mércék kívül esnek a modell adta keretek hatókörén. A Szovjetunióban „a politikai befolyásolás csak árthat a tudománynak”³⁴¹. A totalitárius állam erősen fegyelmezett fegyveres apparátusra alapozott szervezete egyik napról a másikra szertefoszlott, mihelyt az addigi meggyőződés helyét

³³⁸ Lásd a polgári szabadságjogok továbbörökítése a demokratikus államok berendezkedésében és intézményrendszerükben.

³³⁹ Vö. POLÁNYI: A polgári szabadságjogok továbbörökítése a demokratikus államok berendezkedésében és intézményrendszerükben. In POLÁNYI: i.m. 104., Vö. POLÁNYI, 1997, 169.

³⁴⁰ POLÁNYI, 1992b, 98.

³⁴¹ POLÁNYI, 1997, 150.

átvette az új. Ez az új meggyőződés a szabad társadalomban kitörő igazságvágy iránti szenvedély. A marxizmus az emberi haladás eszméjét az erőszak doktrínává egyszerűsítette le, s a moralitást alapvetően a gazdasági szükségszerűségek szintjére redukálta, melynek hatására a morális tényezők illuzórikussá váltak. E felfogás eredményeképpen a demokrácia és a szabadság (nyugati) állampolgári építőköveit burzsoá fordulatnak vagy szemfényvesztésnek csúfolták, miközben az egypárti diktatúrát tekintették szabadnak és demokratikus alapokra épülőnek. Az elmúlt csaknem fél évszázad alatt a gondolkodásmód olyan mértékű radikális változásainak lehettünk szemtanúi, amelyeket minden esetben az értékek szenvedélyes igenlése motivált. Az egyéni értékítéletekre alapozott szabadság csak a demokratikus országokban válik lehetségessé Polányi érvrendszerében.

7.1.6. *A béke és a szabadság konstrukciója Polányi Mihály társadalomfilozófiájában*

Aki a béke feltételeit megszabadja, az egyúttal kijelöli a háború keretfeltételrendszerét³⁴² is. Polányi érvrendszerében végzetes hiba annak a gondolatnak a továbbélése, átörökítése, hogy a békétárgyalások aktív résztvevői “mint afféle fiókdiplomáták” az európai államok szuverenitásán esett mély sebeket igyekezzenek begyógyítani. Polányi érvelése alapján mindaddig, amíg az európai államok szuverenitásának egy nemzetközi szervezet gátat nem szab, a háború a megkezdett menetében és medrében folyik tovább.

Polányi a háború okait az alábbi tényezők ok-okozati viszonyrendszerében azonosítja: az európai államok korlátlan szuverenitása, minden állam népe többre tartja magát más állammal szemben és ha idegen hatalom akar felülkerekedni rajtuk, akkor minden állam népe kész seregeit hadva hívni³⁴³, hogy a szuverén államon esett csorbát megtorolja. Két állam nemzetközi politikai és államelméleti viszonyrendszerében nem jelent örökös háborút a szembenálló felek között, azonban Polányi leszögezi, hogy: “Két állam között mindig meglesz a jogos bizalmatlanság, amely a háború csíráját táplálja, de ha a két fél egymásra hirtelen veszélyt zúdítani nem igen képes, ha hetekig, vagy hónapokig tart, míg seregeiket egymás ellen küldhetik, akkor nem lehet arról komolyan szó, hogy az ellenséges betörés megelőzése kötelességévé teszi az állam vezetőinek a másik fél megrohanását.”³⁴⁴ A világháború – Polányi értelmezésében –

³⁴² POLÁNYI: A békeszerzőkhöz. in: Huszadik Század, 18. évf., 2. szám (1917), 165.

³⁴³ Polányi e ponton az európai államok szuverenitás-problematikáját paritásba állítja a korszak fokozatos vasút-automobil és tűzérési technika fejlődésének ütemével (Polányi 1917, im. 166.)

³⁴⁴ Polányi 1917, im. 167.

egyfajta végzetszerű katasztrófa, amely magát elkülöníti az azt megelőző háborús konfliktusoktól “a múlt minden háborús vállalkozásától”³⁴⁵. Az európai államoknak az a hatalma, hogy pusztító erejüket bármely pillanatban képesek szomszédjaikra rávetni, amely hatalom pedig logikai következménye a korlátlan szuverenitás eszméjének. A háború legfőbb kiváltó oka Európa elavult szervezete – véli Polányi: hat korlátan nagyhatalom fennállása szűk területen. A háború bűnösei, pedig mi Európa lakosai vagyunk. A nagyhatalmaknak kölcsönösen le kell mondaniuk szuverenitásuk (hatalmuk) szabad gyakorlásáról – ellenkező esetben minden békére való törekvés csupán sisyphusi küzdelem. E gondolatiságot negligáló békeszerződés, csupán a háború előtti állapotot állítaná helyre, amely a háború oka volt. Polányi úgy véli, hogy Európának a status quo alapján nem sikerülhet a békerendezési eljárás. “Oda vezessetek, ho lime ösvény visz ki a mélyből, ki a termőföldek síkjára.”³⁴⁶ Az állami szuverenitás Polányi számára “a népeknek saját államuk nagysága és gazdasága iránt érzett feltétlen szeretetét”³⁴⁷ jelöli, annak tükrében válik értelmezhetővé. A háború egy rossz üzlet, nem annak eldöntésére való eszköz, hogy mi legyen Elzász, Bagdad, vagy Konstantinápoly sorsa. “Az állam eszméje nem az államot alkotó nép egy részének vagy összességének érdekeinek erejéből meríti erejét. A háború rossz üzlet. De a az állam nem, mint érdekszövetség, hanem mint eszme indul háborúba, s ami egy érdekszövetségnek rossz üzlet, az az eszmének éltető táplálék.” Amíg az üzlet racionalizált befektetést igényel, addig az eszme véres áldozatokat követel. Amennyiben az állam polgárai védelme érdekében cselekedne, megszűnne szuverénnek lenni és egyesülne szomszédaival az állandó és biztos együttes döntéshozatali munkában. A világháború nem más, mint logikus stabilizációja azon eszmeiségnek amely Európa népeit ma is áthatja: nevezetesen, hogy az állam többre értékeli magát (szuverenitása által), mint a szomszédos államokat és ellenségeit, amely egy öngerjesztő folyamatot indukál, mely a háború kitörésében eszkalálódik. Csak az európai jogrend (és általa a szuverenitás nemzetközivé válása) menthet meg minket a háború és a forradalom borzalmaitól. Polányi forradalom fogalma e képpen írható le: “a népek lelkiismeretének megmozdulása, amely szabadulni próbál az állam (mint szuverén) eszméjétől.”³⁴⁸ E sok ezer magányos, függetlenedésre törekvő eszme, amely a forradalom vívmányával tagadták meg az Internacionálé eszmeiségét (szembefordulva az addig már kifejlődött és meggyökeresedett

³⁴⁵ Polányi 1917, im. u.o.

³⁴⁶ Polányi 1917, im. 169.

³⁴⁷ Polányi 1917, im. 170.

³⁴⁸ Polányi 1917, im. 174.

államrezonnal). Krízisek sokasága játszódott le és végződött a tömeg győzelmével az állami akarat felett³⁴⁹.

Polányi zárszava egyben az állami szuverenitás erejének megzabolázására tett elméleti kinyilatkoztatásként is értelmezhető, amikor is Polányi akként érvel, hogy: “Civilizációnk fennmaradását csak az egyesült Európa eszméje biztosíthatja”³⁵⁰ Polányi békekoncepciójának lényegi aspektusa az európai államok szuverenitásának megszüntetése ((az államok vonatkozásában fennálló szuverenitás korlátlanságának szisztematikus és szervezett lebontása a nemzetközi jog terepasztalán, ezáltal egy közös európai hadsereg (rendőrség)) megszervezése által válik biztosíthatóvá a béke – forradalom és háború mentesen – ekként teremthető meg a tartós béke az államok közötti viszonyrendszerben. Polányi konklúziója amíg egy államon belül a legfőbb végrehajtó hatalom gyakorlója maga az állam, addig semmilyen megállapodás (vagy nemzetközi paktum, sem konvenció) nem állíthat elé gátat. Nota bene az államok által gyakorolt végrehajtó hatalmi potenciált (a szuverenitásról a nagyhatalmaknak kölcsönösen le kell mondanuk) a szupranacionális (államok feletti) szervezetek javára a béke garanciális előfeltétele okán.

7.1.7. Erőszakmátrix az államelméletben

„Minden valódi politikai elmélet feltételezi, hogy az ember gonosz.”³⁵¹

Carl Schmitt

Az erőszak ősrégi jelenség, amely egyidős az emberiséggel. A mai államrezon, a modernitás kezdetén született meg Európában, és kialakulásának egyik döntő mozzanata volt, hogy az erőszak fogalmával elválaszthatatlanul összefonódott. Az erőszak-monopóliumban való összekapcsolódás következménye az erőszak korlátozása és a biztonság növekedése lett. Az erőszak

³⁴⁹ Példának okáért: “Oroszország népe véres zavargásokban próbálta meg megtagadni az állam hatalmi létét, a népek önrendelkezési jogát tette alapelvévé és bűnösöknek bélyegezte az állam legsztebb aspirációit.” POLÁNYI 1917, im. 175.

³⁵⁰ Polányinál ez alatt az alábbiakat kell érteni: a fennálló nemzetközi jog rendezése, a népek önrendelkezési joga alapján kialakított nemzetközi egyezmények, amelyek gátat szabnak a türanniszi állami szuverenitásnak. POLÁNYI 1917, i.m. u.o.

³⁵¹ SCHMITT, 2002, i.m. 59. o.

ezzel az állami uralom legfontosabb eszközévé vált, de semmi esetre sem tekinthető kizárólagosnak.³⁵² Thomas Hobbes az állam és az erőszak összekapcsolásának nagyhatású teoretikusa, aki a szuverén megteremtése révén megalkotta az erőszak korlátozásának sajátos rendszerét a *Leviatán* képében. „(...) ha nem jön létre semmiféle közhatalom, vagy ha az nem elég erős, hogy biztonságot nyújtson nekünk, minden ember mindenki mással szemben saját biztonsága érdekében törvényesen és joggal a maga erejére támaszkodik...”.³⁵³ *De Cive* című, 1642-ben publikált művében például Hobbes a következőket írta: „Állíthatom, először is, hogy az emberek állapota a polgári társadalom nélkül (amit nyugodtan hívhatunk természeti állapotnak) nem más, mint mindenki háborúja mindenki ellen; és abban a háborúban minden embernek egyforma joga van minden dologhoz...”³⁵⁴ Hobbes szemében a természeti állapotot éppen az jellemezte, hogy az emberek korlátlanul és kiszámíthatatlanul alkalmazták az erőszakot. Az erőszak önkényessége ellen van szükség egy szervezett erőszakra, a *Leviatán*-ra, amelyik a rendelkezésre bocsátott erőszak által képes féken tartani az erőszak minden más illegitim formáját. Ennek érdekében „egy olyan személyt vagy gyülekezetet jelölünk ki, amely valamennyiünket megtestesíti, vagyis valamennyiünk megbízottja, s hogy magunkénak ismerjük el mindazt, amit a minket ilyen módon megtestesítő személy a közbéke és közbiztonság dolgában cselekszik vagy elrendel, s akaratának és ítéletének mindegyikünk alárendeli a maga akaratát és ítéletét.”³⁵⁵ Hobbes eszmerendszerében a félelem és a biztonság iránti vágy szorosan összekapcsolódik, és ez teszi lehetővé és szükségessé az államot, mint a biztonságot egyedülként tartósan biztosítani képes instanciát.

A mai konfliktusokban is tetten érhető a „barát-ellenség” schmitti megkülönböztetése: ellenségem létezése nélkül nem létezne önnön jelenem, nem tudnám definiálni, meghatározni magamat. Ellenségem léte nélkül semmivé válik létezésem igazi alapja. Az erőszak és a félelemkeltés napjaink politikájában, politikafilozófiájában, államtudományában, sőt a pillanatnyi globális politikai erőterben is fellelhető. Míg Schmittnek és Kosellecknek igaza volt abban, hogy az erőszak és a háború doktrínája nem iktatható ki ténylegesen a „politikai” képletéből, addig Arendtnak pedig abban volt igaza, hogy a leghaszatalanabb dolgok az emberek között történnek meg, az általuk létrehozott világban, a poliszban, (de legfőképp) a politikában.

³⁵² GRIMM, DIETER (2002): Das staatliche Gewaltmonopol. In: *Internationales Handbuch der Gewaltforschung*. (Hg.) Heitmeyer-Hagan, Westdeutscher Verlag, Wiesbaden, 1297–1313. o.

³⁵³ HOBBS, THOMAS (1999): *Leviatán*, Kossuth Kiadó, Budapest. 205. o.

³⁵⁴ HOBBS, THOMAS (1839): *Opera philosophica quae latine scripsit omnia: in unum corpus nunc primum collecta studio et labore Gulielmi Molesworth, 2. kötet* Fordította: SIR WILLIAM MOLESWORTH, 1839, Bohn, 130-311. o. első kiadás: 1642.

³⁵⁵ HOBBS, 1999, 208. o.

IX. fejezet: Ütköztetett paradigmák - avagy miben rejlik az eltérő tartalom?

A "Ütköztetett paradigmák - avagy miben rejlik az eltérő tartalom?" kérdésfeltevés lényege akként ragadható meg, hogy hogyan jelennek meg és miben különböznek a különböző gondolkodásmódok, elméletek vagy megközelítések, amelyek különböző nézőpontokat képviselnek egy adott témában. Az eltérő tartalom azt jelenti, hogy a különböző elméleti keretek, világképek, vagy paradigmák más-más alapfeltevéseken és értelmezéseken alapulnak, amelyek meghatározzák az adott jelenség értelmezését, elemzését és megértését. Más szavakkal, az eltérő tartalom arra utal, hogy különböző gondolkodók vagy tudományos irányzatok különböző módon közelítenek meg egy problémát, más értékekre, elvekre, tapasztalatokra vagy elméletekre építenek, és ezek az alapvető különbségek vezetnek a paradigmák ütközéséhez. A különböző nézőpontok összezapása során nemcsak a kérdésekre adott válaszok térnek el, hanem a válaszadás módja, a használt fogalmak és a felhasznált módszerek is különbözhetnek.

Mit is jelent a „politikatudomány-feladatfelfogása”? Hogyan is tudjuk megragadni eme igen csak mélyreható és komplex eszmerendszer – felfogások ütköztetéseit, egymásra gyakorolt hatásmechanizmusait, egyedi válaszreakcióikat a politikatudomány-feladatát illetőleg és egymás nézetrendszereire vonatkozó kritikai jellegű megállapításaikat?

Mind a kérdésfeltevés mind a reá adott válaszok is komplex – más szóval összehasonlító vizsgálatot igényelnek. A választott témakörrel kapcsolatosan felvethető az a kérdés, hogy: „Miért is ezen kiválasztott négy szerző egymásra hatását (kritikai nézeteiket és eltérő politikatudomány-feladatfelfogásukat) kívánom doktori kutatásom górcsővé tenni?” – A választ úgy tudnám megragadni, hogy eme „szerzőnégyes” tagjai hatással voltak egymásra, egyes nézeteik kialakításában – ilyen egyedi nézet maga a politikatudomány-feladatfelfogás koncepciók összehasonlító vizsgálata is. Hiszen a Max Weber által kialakított és teret hódított koncepció számos kritika tárgyát képezte, a szóban forgó három „Weber kritikus” szerző ecsetvonásaiban (műveiben és értekezéseiben) is egyaránt. Strauss, Polányi és Voegelin is egyaránt kritika alá vonják Weber megállapításait, azonban ezt mindannyian eltérő problémák, kérdésfeltevések, alaphipotézisek, egyedi fogalomhasználat, módszertan, példabemutatás segítségével illusztrálják a számunkra. Továbbá eltérő politikatudomány-feladatfelfogás koncepciók bontakoznak ki a három Weber kritikából, melyeknek egyedi csak rá jellemző végcélja is van.

Mit értünk kritika alatt? Egyáltalán kritika, avagy vádirat? Hangsúlyozni szeretném disszertációmban nem a „Kinek van igaza” kérdésre keresem a választ, hanem inkább a „mit adnak

hozzá a kritikai észrevételek a weberi örökségéhez?” Miben egyedülálló a weberiánus és a weberi tanokra más szemmel tekintők gondolatai, vitái, összeütköztethető eszmerendszerei. Mert a disszertáció arra szeretne irányt mutatni, következtetések és beható elemzések által, hogy a weberi kritika aktorainak és az értekezéseikben foglaltak alapos ismerete nélkül, nem beszélhetnénk a weberi tanok továbbéléséről.

Polányi Mihály és Leo Strauss két 20. századi gondolkodó, akik különböző filozófiai hagyományokból és problématerületekből kiindulva mégis hasonló kérdéseket tettek fel az emberi tudásról, a modernitás válságáról és a tradíciók jelentőségéről. Polányi elsősorban a tudomány-filozófia, az episztemológia és az etika területein alkotott, míg Strauss a politikai filozófia, a klasszikus gondolkodók értelmezése és a modern eszmék kritikája terén vált meghatározó alakjává. Mindkettőjük számára központi kérdés volt a modern világ válsága és az erre adott lehetséges válaszok keresése.

Az alábbiakban összehasonlítjuk Polányi és Strauss gondolkodásának néhány kulcsfontosságú elemét: a tradíciókhoz való viszonyukat, a modernitás kritikáját és az igazság keresésének módját.

8.1. Polányi Mihály és Leo Strauss politikai filozófiájának összehasonlításának összegzése

Polányi Mihály szerint a tudás nem pusztán objektív tények gyűjteménye, hanem egy olyan közösségi gyakorlat, amelyet tradíciók és implicit normák irányítanak. Az *inherens tudás* fogalma arra mutat rá, hogy a tudományos igazságok nem teljesen megfogalmazhatóak vagy formális szabályokkal rögzíthetőek, hanem személyes elköteleződés és a közösség tradíciói által születnek. Polányi tehát a tradíciókat a tudás feltételeként és fenntartójaként értelmezte.

Leo Strauss szintén hangsúlyozta a tradíciók jelentőségét, de elsősorban a politikai filozófia területén. Strauss szerint a modernitás egyik legnagyobb problémája a klasszikus filozófiai és politikai hagyományoktól való eltávolodás, amely az értékrelativizmus és a nihilizmus elterjedéséhez vezetett. Strauss a görög filozófiában és a premodern gondolkodásban kereste a választ arra, hogyan lehetne visszatérni az örök igazságokhoz, amelyeket a modern politikai gondolkodás elhanyagolt.

Mindkét gondolkodó tehát a tradíciókban látta a modern válság megoldásának kulcsát, bár Polányi ezt a tudományos gyakorlatban, Strauss pedig a politikai és filozófiai hagyományokban kereste.

A modernitás kritikája

Polányi szerint a modernitás egyik alapvető problémája a tudományos objektivitás abszolutizálása, amely aláássa a tudományos kutatás etikai és közösségi alapjait. Úgy vélte, hogy a pozitivizmus és a mechanikus racionalizmus olyan világszemléletet eredményezett, amely figyelmen kívül hagyja az emberi tudás személyes és morális dimenzióit.

Leo Strauss a modernitást a politikai filozófia szempontjából bírálta, különösen a természetjog hagyományának elvetése miatt. Strauss úgy vélte, hogy a modern politikai gondolkodás, amely Machiavellitől Hobbeson és Locke-on át vezetett, elvesztette a kapcsolatot az univerzális értékekkel. Ez a váltás szerinte a relativizmushoz és a politikai nihilizmushoz vezetett, ami aláásta a politikai rend alapjait.

Míg Polányi a modernitás válságát az objektivitás és a racionalizmus túlhajtott eszméjében látta, Strauss szerint a probléma gyökere az értékek és az erkölcsi igazságok elutasításában rejlik.

Az igazság keresése: tudomány és filozófia

Polányi Mihály az igazság keresését a tudományos közösség normái és a személyes elköteleződés összefüggésében értelmezte. Az igazság szerinte nem abszolút értelemben adott, hanem folyamatos keresés eredménye, amelyet a tradíciók, a kreativitás és az emberi részvétel tesz lehetővé. Leo Strauss ezzel szemben az igazságot a filozófiai elmélkedés és a klasszikus gondolkodók műveinek újraértelmezése révén kereste. Strauss számára az igazság nem csupán a racionális kutatás eredménye, hanem az örök és univerzális princípiumok felismerésén alapul. Úgy vélte, hogy a filozófus feladata az, hogy elmélyült dialógusban álljon a múlt legnagyobb gondolkodóival, hogy az emberi életre vonatkozó alapvető kérdésekre válaszokat találjon.

Polányi és Strauss között tehát jelentős különbség van az igazság természetének megközelítésében. Míg Polányi az igazságot dinamikus, közösségi és evolúciós folyamatként értelmezte, Strauss az igazságot statikusabb és örök értéként szemlélte.

Közös pontok és eltérések

Polányi és Strauss közös alapja az, hogy mindketten kritikusak voltak a modern világ relativizmusa és válsága iránt, valamint a tradíciók jelentőségét hangsúlyozták. Polányi ezt a tudományos tudás kontextusában és a közösségi normák fenntartásában látta, míg Strauss a politikai filozófia és az univerzális értékek területén keresett megoldásokat. Az egyik legfontosabb különbség közöttük az igazsághoz való viszonyukban rejlik: Polányi az igazságot folyamatként, Strauss pedig abszolútumként közelítette meg. Eltérő módon értelmezték a tradíció szerepét is: Polányi a tudományos gyakorlatban és a közösségi normákban látta a tradíciók fontosságát, míg Strauss a klasszikus filozófia hagyományának visszaállítására törekedett. Polányi Mihály és Leo Strauss filozófiája két különböző, de egymást kiegészítő perspektívából vizsgálja a modernitás problémáit. Míg Polányi a tudományos tudás etikai és közösségi alapjait emelte ki, Strauss a politikai filozófia klasszikus hagyományainak helyreállítására törekedett. Az összehasonlítás segít megérteni, hogy a modern válság milyen mélyen érinti mind a tudományos, mind a politikai és filozófiai gondolkodást, valamint hogy a tradíciók és az igazság kérdése milyen sokféle módon jelenhet meg az emberi törekvésekben.

8.2. Polányi Mihály és Hannah Arendt filozófiájának összehasonlításának összegzése

Polányi Mihály és Hannah Arendt filozófiájának összehasonlítása izgalmas, mivel mindkét gondolkodó a 20. századi társadalmi és politikai gondolkodás egyik meghatározó alakja, akik a tudás, az etika és az emberi cselekvés természetét különböző szempontokból vizsgálták. Bár különböző háttérrel és célkitűzésekkel rendelkeztek, néhány alapvető témában átfedés található a munkáikban.

8.3. Tudás és ismeret

Polányi Mihály főként a tudás természetét és annak személyes, hallgatólagos aspektusait hangsúlyozta. Elmélete szerint a tudás nemcsak explicit információ, hanem személyes tapasztalatokon és intuitív ismereteken alapul, amely nem mindig kifejezhető verbálisan. Az ő nézetei szerint a tudás aktívan részvételt igényel, és nem választható el az egyéntől.

Hannah Arendt filozófiájában a tudás nemcsak az ismeretek gyűjtését és megértését jelenti, hanem az emberi cselekvéshez, politikai aktivitáshoz és az emberi szabadsághoz kapcsolódik. Arendt különösen az emberi cselekvés és a politikai cselekvés jelentőségét hangsúlyozza, ahol a cselekvés nemcsak egyéni, hanem társadalmi szintű változást is kiválthat.

8.4. *Etika és erkölcs*

Polányi szerint az erkölcsi döntések és az értékek nem objektíven bizonyíthatók, hanem a személyes elköteleződés és az intuitív megismerés révén jutunk el hozzájuk. Az erkölcs és a tudományos megismerés párhuzamában Polányi hangsúlyozza a személyes felelősséget és az eszmékhez való hűséget

Arendt etikai nézetei a cselekvés és az emberek közötti kapcsolatokon alapulnak. Az "akció" számára központi jelentőségű, mivel az emberi cselekvés az, ami új kezdetet hoz, és amelyben az ember az identitását kifejezi. Arendt különösen a "jóság" és a "gonoszság" fogalmaival foglalkozott, kiemelve az egyéni felelősség fontosságát a politikai cselekvésben.

8.5. *Politikai és Társadalmi Nézetek*

Polányi a gazdasági és társadalmi rendszerek kritikája terén is jelentős munkát végzett, különösen a piacgazdaság önmagában történő működésével kapcsolatban. A társadalom szerves egységként való felfogása alapján érvelt, amelyben a gazdasági, társadalmi és politikai szféra összefonódik. Kiemelte, hogy a gazdaság nem lehet teljesen autonóm a társadalomtól, és a társadalom érdekében történő beavatkozás szükséges.

Arendt politikai filozófiája az emberi szabadság és az akció szabadságának hangsúlyozására összpontosít, különösen a totalitarizmus kritikájával kapcsolatban. Az ő nézetei szerint az emberi szabadság az új kezdetekben, az emberek közötti diskurzusban és a politikai cselekvésben érhető el. Arendt számára a politikai cselekvés az, ami az emberi közösséget és a nyilvánosságot életben tartja.

8.6. *Különbségek és összehasonlítás: Polányi és Arendt*

- *Tudás természetének megközelítése:* Polányi a tudás személyes, hallgatólagos aspektusait és a tudományos kutatásban való alkalmazását hangsúlyozta, míg Arendt inkább az emberi cselekvés és a közösségi cselekvés politikai dimenziójára összpontosított.
- *Etikai nézetek:* Polányi az erkölcsöt inkább az egyéni tapasztalatokhoz és a személyes elköteleződéshez kapcsolta, míg Arendt az etikai kérdéseket a cselekvés és a felelősség kontextusában vizsgálta.
- *Politikai nézetek:* Arendt mélyen érdeklődött a politikai szabadság és az emberi akció fogalma iránt, míg Polányi a gazdasági rendszerek társadalmi beágyazottságát és az értékek politikai aspektusait hangsúlyozta.

Polányi és Arendt filozófiája különböző, de átfedő területeken találkozik, különösen az emberi cselekvés, az etika és az emberi tudás vonatkozásában. Polányi az egyéni tudás és az intuíció fontosságát hangsúlyozza, míg Arendt a cselekvés közösségi aspektusára összpontosít, amely politikai és társadalmi változásokat eredményezhet. Mindkét gondolkodó központi szerepet szánt az emberi szabad akaratnak, de eltérő kontextusban és célokkal: Polányi a tudás és a gazdasági rendszerek, míg Arendt a politikai szabadság és az akció terén.

Polányi Mihály emigránsként való élete jelentős hatással volt filozófiai és társadalomelméleti munkásságára. Az 1930-as években, amikor a náci rezsim előretört Európában, Polányi, aki korábban Magyarországon és Németországban is dolgozott, Angliába menekült. Ez a migráció nemcsak hogy fizikailag, hanem intellektuálisan is formálta a nézeteit és munkáját.

Politikai és Szellemi Kontextus

Polányi migrációja során a különböző országokban és kultúrákban szerzett tapasztalatai hozzájárultak ahhoz, hogy egyre inkább kritikusan szemlélje a kapitalista gazdasági rendszert és annak társadalmi hatásait. Az Angliában eltöltött idő alatt kezdett el mélyebben foglalkozni a gazdasági és társadalmi elméletekkel, különösen azzal, hogy hogyan befolyásolja a gazdaság a társadalmi struktúrákat és az emberek életét. Munkássága során hangsúlyozta, hogy a gazdasági rendszer nem válhat teljesen autonóm entitássá, mert az emberi társadalomnak szüksége van a közösségi és etikai szempontok figyelembevételére is.

8.7. *A Társadalmi és Filozófiai Hatások*

Emigránsként Polányi találkozott különböző gondolkodókkal, mint például John Maynard Keynes, akivel közvetlen kapcsolatban állt, és akinek gazdasági elméletei hasonlóan bírálóan viszonyultak a szabadpiac abszolútumához. Polányi, különösen az angliai évei alatt, kiemelkedő szereplője lett azoknak a filozófiai és gazdasági diskurzusoknak, amelyek a társadalom gazdasági és politikai aspektusainak újragondolását célozták. Az ő elméletei szerint a gazdaság nem lehet teljesen autonóm a társadalomtól, és az állami beavatkozás szükségessége a társadalmi jólét fenntartása érdekében elkerülhetetlen.

8.8. *Érdeklődés a Tudás és a Tudomány Filozófiája iránt*

Polányi filozófiájában a tudás, különösen a hallgatólagos tudás, központi szerepet kapott. Az emigráns élete alatt, különösen az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban eltöltött időszakban, a tudás és a tudomány természetét és a tudás társadalmi aspektusait vizsgálta. Elmélete szerint a tudás nemcsak egyéni, hanem közösségi élmény is, amely az emberek közötti kapcsolatok és az érzelmi elköteleződés révén formálódik.

8.9. *Örökség és Hatás*

Polányi filozófiája nemcsak gazdasági, hanem társadalmi és etikai szempontból is jelentős hatást gyakorolt. Emigránsként szerzett tapasztalatai, különösen a totalitarizmus és a szabadpiaci gazdaság ellentmondásainak megfigyelése, formálták nézeteit. Az ő elméletei hozzájárultak ahhoz a gondolatmenethez, amely szerint az emberek nem lehetnek pusztán gazdasági szereplők; a társadalom morális alapelveinek és a közösségi szempontoknak is szerepük van az emberek életében. Polányi munkássága ma is inspiráló forrás a társadalmi és gazdasági kérdésekkel foglalkozó kutatók és filozófusok számára. Polányi emigránsként szerzett tapasztalatai tehát alapvetően formálták és gazdagították filozófiai gondolkodását, amely a gazdasági rendszerek, a tudás természetének és az etikai elköteleződésnek a vizsgálatára összpontosított. Az ő munkássága továbbra is fontos hivatkozási pont az interdiszciplináris kutatásokban és a társadalmi kérdésekre adott válaszokban. Polányi Mihály filozófiai írásai alapvetően a tudás, az etika, a társadalmi és gazdasági rendszerek összefüggéseire összpontosítanak, és jelentős hatást gyakoroltak a 20. századi filozófiára.

8.10. *POLÁNYI MIHÁLY ÉS Carl Schmitt FILOZÓFIÁJNAK összehasonlítása összegzése*

Polányi Mihály és Carl Schmitt filozófiája két különböző szellemi hagyományból származik, mégis bizonyos pontokon termékeny párbeszédre nyílik lehetőség közöttük. Míg Polányi elsősorban a tudás természetének, a tudományos közösség működésének és az episztemológiai szabadság feltételeinek kérdéseit vizsgálta, Schmitt a politika alapvető kategóriáit, különösen a szuverenitást, a kivételes állapotot és az ellenség-barát megkülönböztetést helyezte gondolkodásának középpontjába. Mindketten érintették az emberi racionalitás, a közösség és a hatalom kérdéseit, de eltérő nézőpontból és eltérő célokkal.

Az alábbiakban a két gondolkodó néhány kulcsfogalmát és megközelítését hasonlítjuk össze, kiemelve, hogyan viszonyulnak egymáshoz a tudomány, a politika és az emberi közösség vonatkozásában.

A tudás és a közösség: Polányi episztemológiája és Schmitt politikai közösség-felfogása

Polányi Mihály az *inherens tudás* és a *személyes tudás* fogalmaival világít rá arra, hogy a tudás nem pusztán objektív tények halmaza, hanem a közösségi gyakorlat és az egyéni elköteleződés eredménye. Szerinte a tudományos közösségben a hagyományok, a személyes meggyőződések és az implicit ismeretek kulcsszerepet játszanak a tudományos igazságok létrejöttében. A közösség nem csak a tudományos felfedezés helyszíne, hanem a tudás továbbadásának és megerősítésének is a színtere.

Ezzel szemben Schmitt a politikai közösséget az *ellenség-barát* megkülönböztetés alapján határozta meg. A közösség számára a politika alapvetően konfliktusos természetű, ahol az identitás meghatározása és a hatalom fenntartása a szuverén döntésekből fakad. Schmitt szerint a közösség léte akkor kerül válságba, amikor a szuverenitás – azaz a kivételes állapot kihirdetésének képessége – gyengül, és a döntésképeség megszűnik.

Bár Polányi a közösséget inkább együttműködő és konszenzusra törekvő térként írja le, míg Schmitté konfliktusos és döntésorientált, mindketten a közösséget tekintik az emberi tevékenység és identitás központi helyszínének.

A szabadság és az autoritás kérdése

Polányi a szabadságot a tudományos kutatás elengedhetetlen feltételének tartotta. Az ő nézőpontjából a szabadság nem az egyéni önkény szabadsága, hanem egy felelős és elkötelezett autonómia, amelyet a tudományos közösség normái és hagyományai korlátoznak. Szerinte a szabadság nem abszolút, hanem olyan kereteken belül valósul meg, amelyek lehetővé teszik az igazság keresését és a közjó szolgálatát.

Schmitt számára a szabadság kérdése nem az egyén vagy a tudományos közösség szintjén merül fel, hanem a szuverenitás fogalmával összefüggésben. Schmitt szerint a politikai szabadság alapja a döntésképeség, amelyet a szuverén biztosít. Az autoritás Schmittnél nem csupán eszköz, hanem a rend és a politikai közösség fennmaradásának alapfeltétele. Így míg Polányi a szabadságot az egyéni felelősség és a közösségi normák összhangjában látja, Schmitt a szabadságot a politikai döntés és a rend megőrzésének kontextusában értelmezi.

Természetjog és relativizmus

Mind Polányi, mind Schmitt kritikusan viszonyult a modern relativizmushoz, de más irányból közelítették meg a kérdést. Polányi az episztemológiai relativizmust utasította el, amely szerinte aláássa a tudományos igazságba vetett hitet. Úgy vélte, hogy bár a tudományos igazságok fejlődnek és változnak, létezik egy transzcendens igazság, amely felé a tudományos közösség törekszik.

Schmitt ezzel szemben a politikai és jogi relativizmust bírálta, amely szerinte a modern liberalizmus eredményeként terjedt el. Úgy vélte, hogy a természetjog és az abszolút igazság eltűnése a politika kiüresedéséhez vezetett, mivel a döntés helyett a jogi formalizmus és a gazdasági racionalitás került előtérbe.

Közös pontok és különbségek

Noha Polányi és Schmitt filozófiája eltérő problématerületekre koncentrált, mindkettejüknél megjelenik a közösség jelentősége, a szabadság és autoritás viszonya, valamint a modern relativizmussal szembeni kritika. Polányi a tudományos közösség belső normái és a transzcendens igazság keresése felől közelít, míg Schmitt a politikai döntés, a szuverenitás és a rend fenntartásának szempontjából vizsgálja ezeket a kérdéseket.

A két gondolkodó összehasonlítása révén mélyebb megértést nyerhetünk arról, hogyan határozza meg az emberi közösség a szabadság és az autoritás kereteit, és miként próbál válaszolni

a modernitás kihívásaira. Míg Polányi a tudomány etikai és episztemológiai alapjainak megőrzésére törekszik, Schmitt a politika alapvető konfliktusainak kezelésére keresi a megoldást.

8.11. *Polányi Mihály és Reinhart Koselleck filozófiájának összehasonlításának összegzése*

Polányi Mihály és Reinhart Koselleck filozófiája eltérő kiindulópontokból és tématerületekből fakad, mégis számos kapcsolódási pontot találunk közöttük. Polányi gondolkodása elsősorban a tudományfilozófia, az episztemológia és az etika területein mozog, míg Koselleck a történeti gondolkodás, az időfelfogás és a fogalomtörténet területén alkotott maradandót. Mindketten foglalkoztak azonban az emberi tudás, tapasztalat és a közösség fogalmával, valamint a modernitás problémáival, bár eltérő szempontból és módszertannal.

Az alábbiakban összehasonlítjuk Polányi és Koselleck nézeteit három kulcsterületen: az emberi tudás és idő viszonya, a közösségi struktúrák és a modernitás kihívásai, valamint a történetiség szerepe az emberi tapasztalatban.

Az emberi tudás és az idő felfogása

Polányi Mihály a tudást nem abszolút értelemben értelmezte, hanem olyan folyamatosan fejlődő, személyes és közösségi keretek között kibontakozó tevékenységként, amelyet az emberi részvétel és elköteleződés jellemez. Az *inherens tudás* fogalmával Polányi arra mutatott rá, hogy a tudás nem mindig explicit, hanem gyakran implicit módon van jelen a gyakorlatban és a tradíciókban.

Koselleck ezzel szemben a történeti idő fogalmára helyezte a hangsúlyt. A *Zeitschichten* (időrétegek) fogalma segítségével azt vizsgálta, hogyan változnak a történelmi tapasztalatok és az idő érzékelése különböző korszakokban. Szerinte a modernitás egyik sajátossága a történeti idő felgyorsulása, ami radikálisan átalakítja az emberi tapasztalatokat és a jövőbe vetett várakozásokat. Míg Polányi a tudás evolúciójára és közösségi beágyazottságára összpontosított, Koselleck az idő fogalmi és társadalmi dimenzióit elemezte, amelyek meghatározzák az emberi tudást és cselekvést.

A közösségi struktúrák és a modernitás kihívásai

Polányi szerint a tudományos közösség egy autonóm, normák által vezérelt tér, amely az emberi tudás fejlődésének alapja. Úgy vélte, hogy a tudományos közösségek fenntarthatósága a szabadság, a felelősség és az etikus kutatási gyakorlatok tiszteletben tartásán múlik. Polányi hangsúlyozta a tradíciók és a közös meggyőződés fontosságát, amelyek egyensúlyt teremtenek a szabadság és az autoritás között.

Koselleck viszont a modernitás válságát és a társadalmi-politikai struktúrák történeti változását vizsgálta. Az olyan fogalmak, mint a *kritika* és a *krízis*, nála a modern társadalmak sajátos dilemmáit és konfliktusait fejezik ki. Koselleck szerint a modern társadalmakban a tradíciók szerepe meggyengült, ami új típusú feszültségeket és bizonytalanságokat hozott létre, különösen az időérzékelésben és a politikai stabilitásban.

Mindkét gondolkodó elismerte, hogy a modernitás új kihívások elé állítja az emberi közösségeket, de míg Polányi a közösségi normák és tradíciók megőrzésében látta a megoldást, Koselleck inkább a fogalmi változások és a történeti struktúrák dinamikájára helyezte a hangsúlyt.

Történetiség és emberi tapasztalat

Polányi a történetiséget főként a tudományos tudás fejlődése szempontjából értelmezte. Az emberi tapasztalat számára olyan folyamat, amelyben a tradíciók és az innováció kölcsönhatása révén új igazságok születnek. A tudás nem csupán a múlt öröksége, hanem egyben az emberi kreativitás és a jövő felé irányuló törekvés eredménye is.

Koselleck a történeti idő és a fogalmak történetiségének elemzése révén azt mutatta meg, hogy az emberi tapasztalatot mindig a történeti kontextus határozza meg. A *Sattelzeit* (nyeregkor) fogalma például arra utal, hogy a 18. és 19. század fordulóján olyan átfogó változások történtek, amelyek radikálisan átalakították az időről és a történelemről alkotott elképzeléseket. Koselleck szerint a múlt, a jelen és a jövő közötti kapcsolat alapvetően új formát öltött a modernitásban, ami kihatott az emberi cselekvésre és gondolkodásra.

Polányi és Koselleck egyaránt hangsúlyozták a történeti dimenzió fontosságát az emberi tapasztalat szempontjából, de Polányi inkább a tudományos haladás és a tradíciók szerepére, míg Koselleck a történeti struktúrák és az idő fogalmi átalakulására koncentrált.

Polányi Mihály és Reinhart Koselleck filozófiája eltérő területekre fókuszált, de közös bennük az emberi tudás, közösség és tapasztalat történeti dimenzióinak hangsúlyozása. Polányi a tudományos közösségek belső normáit és a tudás fejlődésének etikai vonatkozásait emelte ki, míg Koselleck a történeti idő és a fogalmi változások elemzésére helyezte a hangsúlyt. Polányi optimistábban tekintett a tradíciók és a közösség erejére, míg Koselleck inkább a modernitás válságaira és az időérzékelés átalakulására hívta fel a figyelmet.

Ez az összehasonlítás lehetőséget ad arra, hogy mélyebben megértsük a modernitás kihívásait és az emberi tapasztalat történeti meghatározottságát, különböző, de egymást kiegészítő perspektívákon keresztül.

8.12. *Alapvető gondolatok és főbb tézisek Polányi Mihály társadalomfilozófiájában.*

Polányi Mihály néhány kiemelkedő műve és főbb gondolatai

Polányi Mihály (1891–1976) a 20. század egyik legjelentősebb és legsokoldalúbb tudósa volt, aki több tudományterületen is kiemelkedő eredményeket ért el, beleértve a kémiát, filozófiát, közgazdaságtant és társadalomtudományokat. Életműve azért is figyelemre méltó, mert tudományos karrierje során nemcsak a természettudományok, hanem az emberi megismerés és a társadalom működésének mélyebb filozófiai kérdései iránt is intenzíven érdeklődött.

A hallgatólagos tudás fogalma: Polányi egyik kulcsfontosságú állítása, hogy „tudjuk, hogy tudunk valamit, anélkül, hogy ezt képesek lennénk teljes mértékben kifejezni vagy tudatosítani”. Például, amikor egy személy kerékpározik, nem tudja pontosan megmagyarázni, hogyan tartja meg az egyensúlyát, de mégis képes végrehajtani azt. Ez a tudás tehát nem explicit, hanem hallgatólagos, azaz személyes, intuitív és gyakran nem tudatos formában létezik.

A tudás és a cselekvés kapcsolata: Polányi az elméletében arra is rámutat, hogy a tudás gyakran a cselekvés és a tapasztalat közvetlen következménye. A hallgatólagos tudás aktívan részt vesz a problémák megoldásában, és jelentős szerepet játszik az innovációban és a kreativitásban. Ezért a tudás teljes megértéséhez szükséges a személyes tapasztalat és az aktív részvétel.

A tudás korlátai és átadása: Polányi hangsúlyozza, hogy a hallgatólagos tudás átadása nem egyszerű, mivel az alapvetően személyes és egyéni élményeken alapul. Ezért a tudás megosztása

során a társadalmi és kulturális összefüggések, valamint a közvetlen interakciók elengedhetetlenek. A hallgatólagos tudás átadása gyakran példák, demonstrációk és közvetlen tapasztalások révén történik

A tudás természete és a hallgatólagos tudás: Polányi legismertebb munkái közé tartozik A tudás határai (The Tacit Dimension), amelyben kifejti a hallgatólagos tudás fogalmát. Ebben az írásban hangsúlyozza, hogy a tudás nem csupán explicit információk halmaza, hanem az emberi tapasztalatok és az intuitív ismeretek révén is átadásra kerül. Az ilyen típusú tudás elengedhetetlen a mindennapi döntéshozatalban és a szakmai gyakorlatban, ahol a teljes megértés gyakran túlmutat a verbális kommunikáción.

A gazdaság és társadalom kapcsolata: Polányi másik jelentős műve A nagy átalakulás (The Great Transformation), amelyben a szabadpiaci kapitalizmus és az állami beavatkozás kérdését vizsgálja. Polányi szerint a szabadpiac önszabályozó rendszere, amely a 19. század végén és a 20. század elején kibontakozott, veszélyes következményekkel járt, mivel aláásta a társadalmi kötelekeket és a közösségi értékeket. Az ő nézetei szerint a gazdaság nem válhat teljesen autonóm entitássá, mert az társadalmi és etikai normákhoz van kötve.

Filozófiai hatások és társadalmi kérdések: Polányi munkássága gyakran összekapcsolódik a társadalmi kérdések filozófiai vizsgálatával, különösen az etika és a tudomány területén. Az ő elméletei szerint az erkölcsi döntések nem kizárólag logikai vagy objektív alapokon nyugodhatnak, hanem az emberi tapasztalatokon és az egyéni elköteleződésen is. Ez a megközelítés különösen fontos az erkölcsi és politikai filozófiában, ahol a döntések gyakran túlmutatnak az egyszerű racionális érveken.

8.13. *Kritikák Polányi „hallgatólagos tudás” elméletével kapcsolatban*

Polányi Mihály „személyes tudás” és „hallgatólagos tudás” (tacit knowledge) koncepciójának kritikai értékelése a Polanyiana folyóiratban számos aspektusból megjelenik. Az alábbiakban összegzem a legfontosabb meglátásokat és kritikákat:

A személyes tudás és a tudományos megismerés

Polányi kiemeli, hogy a tudás szubjektív, személyes elemei elkerülhetetlenek, még a tudományos felfedezésekben is. Kritikusai szerint azonban ez a megközelítés nehezen fogható össze az objektív tudományos standardokkal. Polányi maga is elismeri, hogy a tudományos állítások mindig tartalmazznak egyéni interpretációt és elköteleződést az adott elmélet igazsága mellett.

A hallgatólágos tudás fogalmának korlátai

A hallgatólágos tudás magában foglalja azokat az ismereteket, amelyekre nem vagyunk teljesen tudatosak, de amelyek elengedhetetlenek a cselekvésekhez és az ismeretszerzéshez. Kritikusai szerint a „hallgatólágos” elemek egy része explicitté tehető, és Polányi nézeteinek alkalmazhatósága vitatott a pedagógiai és gyakorlati átadás során.

A „Gestalt” megközelítés

Polányi elmélete erősen támaszkodik a Gestalt pszichológiára, amely szerint az egyes elemek egésze többet nyújt, mint azok összege. Ez azonban nehézkessé teszi a pontos definíciókat és a fogalmi precizitást, ami problémás lehet bizonyos tudományos és filozófiai alkalmazásokban

Kritikai és filozófiai kiterjesztések

Polányi hallgatólágos tudásról szóló elmélete jelentős inspirációt nyújtott más tudományágak számára, például a társas episztemológia és a fenomenológia területén. Ugyanakkor néhány kritikus szerint az elmélet túlságosan általánosító, és nem veszi figyelembe a különböző típusú tudások közötti differenciákat. Polányi gondolatai nagy hatást gyakoroltak a tudásmenedzsmentre és a filozófiára, de elméletének bizonyos aspektusai – például a hallgatólágos és explicit tudás határai – további pontosítást és gyakorlati értelmezést igényelnek. A személyes és társadalmi tudás összekapcsolása különösen fontos és vitatott kérdés maradt.

Polányi Mihály társadalomfilozófiai megítélése a Polanyiana folyóiratban a filozófia, a tudományfilozófia és az etika területén kifejtett munkásságára összpontosít. Polányi nézeteit különösen a tudás, az erkölcs és a társadalom kapcsolatának komplex vizsgálata jellemzi. Kiemeli, hogy a tudás nem pusztán objektív tények összessége, hanem mélyen személyes és hallgatólágos alapokra épül. Szerinte a tudás átadása és megismerése nem választható el a személyes részvételtől és az érzelmi elköteleződéstől, amelyek nélkül a tudományos és erkölcsi döntések nem lennének teljesek. A folyóiratban Polányi társadalomfilozófiáját gyakran az erkölcsi

intuicionizmushoz kapcsolják, amely a tudományos és erkölcsi ítéletalkotásban is fontos szerepet kap. Kiemelik, hogy Polányi szerint az igazság és az erkölcs iránti elköteleződés transzcendens eszményeket szolgál ki, amely az egyes emberi döntésekben és közösségi normákban megnyilvánul. Az erkölcsi normák, az egyetemes érvényesség keresése és az értékek megismerése Polányi filozófiájában nem bizonyítható, de mégis fontos és szükséges. Továbbá, Polányi gondolatainak központjában áll az, hogy a társadalmi és gazdasági folyamatok komplexitása nem ábrázolható egyszerűen, hanem új, kreatív megközelítésekre van szükség, például a mozgóképes oktatásra, amely segítheti a gazdasági és társadalmi jelenségek megértését. Polányi elméletei tehát nemcsak a tudományos, hanem az etikai és társadalmi kérdésekre is kiterjednek, hangsúlyozva a személyes elköteleződés és az átfogó megértés fontosságát.

Polányi Mihály személyes tudás (tacit knowledge) elmélete jelentős hatást gyakorolt a tudásfilozófiára és a tudásmenedzsmentre, de nem mentes a kritikától. Az elmélet lényege, hogy a tudás nem csak explicit formákban létezik, hanem lényeges szerepe van a hallgatólagos tudásnak, amely személyes, intuitív és nehezen átadható a verbális vagy írásos kommunikáción keresztül. Polányi szerint a tudás aktívan részvételt igényel, és nem választható el a személyes tapasztalattól és elköteleződéstől.

Polányi Mihály munkásságát számos filozófiai és gazdasági megközelítésből kritizálták, mivel elméletei mély hatással voltak a 20. századi társadalomelméletre, politikai gazdaságtanra és filozófiára. Polányi elméletei, különösen a piac, a társadalom és az állam szerepe körüli elképzelései, éles vitákat váltottak ki a tudományos közéletben. Az alábbiakban bővebben kifejtem Polányi Mihály legfőbb kritikáit és azok tudományos hátterét.

A piac és a társadalom viszonya – A „nagy átalakulás” kritikája

Polányi legismertebb munkája, *A nagy átalakulás* (1944) az ipari forradalom és a piacgazdaság társadalmi hatásait elemzi. Alapvetően azt a gondolatot képviselte, hogy a piacgazdaságok nem természetes jelenségek, hanem társadalmi konstrukciók, amelyek a társadalmat súlyosan átalakítják. A piacok működése önálló törvényeket követ, és nemcsak a gazdasági, hanem a társadalmi, politikai és kulturális viszonyokat is meghatározza.

Polányi az „önálló piac” kialakulását és annak társadalmi hatásait elemzi, különös figyelmet szentelve annak, hogy a piac működése hogyan aláássa a társadalom stabilitását. Az ő fő kritikája az volt, hogy a szabad piac kialakulása a kapitalizmus egyik legveszélyesebb aspektusa: a gazdaságot önálló erővé válik, és ezzel szemben a társadalom képtelen megfelelő választ adni. Az „önszabályozó piac” elmélete – amely szerint a piac önállóan képes biztosítani a gazdasági

jólétet – Polányi szerint tragikus következményekkel járt: a piacok működése elidegeníti az embereket és az államokat a gazdaság irányításától, és olyan társadalmi problémákat generál, mint a munkanélküliség, a szegénység és a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése.

A 19. század végi Anglia példáján keresztül Polányi azt mutatja be, hogy a szabad piac bevezetése a munkások kizsákmányolását és a társadalom fokozódó polarizálódását eredményezte. A munkaerő „piacosítása” (munkások piacon való vásárlása és eladása) sok esetben a dolgozók életszínvonalának drámai csökkenését eredményezte, amely a szociális feszültségek növekedéséhez vezetett.

A gazdaság, az állam és a társadalom kapcsolata – A piaci fundamentalizmus kritikája

Polányi egyik legfőbb kritikája a piaci fundamentalizmus ellen irányult, amelyet a 20. század neoliberais gazdaságpolitikai iskolái képviseltek. A neoliberais gondolkodás szerint a piacoknak minél kevesebb állami beavatkozásra van szükségük a szabad működéshez. Polányi azonban arra figyelmeztetett, hogy a gazdaság „önálló entitásként” való működése rendkívüli társadalmi és politikai következményekkel jár.

Polányi az állami beavatkozás szükségességét hangsúlyozza, hogy ellensúlyozza a piacok káros hatásait. A gazdasági válságok és a pénzügyi spekulációk, mint az 1929-es nagy gazdasági világválság, egyértelműen alátámasztották Polányi érvelését, miszerint a piacok nem képesek önállóan stabilitást biztosítani. Az állami intervencióra volt szükség a gazdasági rendszer helyreállításához, amit például a New Deal politikájában is láthatunk, amelyet Franklin D. Roosevelt vezetett az Egyesült Államokban.

Polányi és Marx – A gazdasági determináció és a kulturális elemek szerepe

Polányi munkásságát sokan marxista elméletekhez hasonlították, mivel ő is hangsúlyozta a gazdaság szerepét a társadalom működésében. Azonban Polányi elutasította a gazdasági determinizmus marxista elméletét, amely szerint a gazdasági alap határozza meg minden más társadalmi viszonyt. Polányi inkább a gazdasági és a társadalmi viszonyok közötti kölcsönhatásokat hangsúlyozta, és azt állította, hogy a piacok működése nem pusztán gazdasági döntéseken alapul, hanem kultúrával és társadalmi normákkal is összefonódik.

Polányi példája szerint a középkori földművelés nem tekinthető a tisztán piaci viszonyokkal működő gazdaságnak, mivel az akkori társadalom normái és vallási elképzelései is meghatározták a gazdasági aktivitásokat. Ez ellentétben áll a marxista elmélettel, amely a gazdasági viszonyokat elsősorban anyagi alapokon magyarázza. Polányi szerint a gazdasági rendszerek társadalmi és kulturális tényezők, nem pusztán gazdasági mechanizmusok.

Polányi és a modern liberalizmus

A modern liberalizmussal kapcsolatos nézetei is sok vitát gerjesztettek. A szabadság és a szociális igazságosság közötti feszültségre építő elméletei nem mindenki számára voltak elfogadhatóak. Kritikusai szerint Polányi túlzottan idealizálta a szociális piacgazdaságot, miközben nem adott elég hangsúlyt az egyéni szabadság kérdésére, ami a liberalizmus alapja.

Polányi és a liberalizmus – A szabadság és a társadalmi igazságosság feszültsége

Polányi munkáiban folyamatosan küzdött a liberalizmus két alapvető értéke között: a gazdasági szabadság és a társadalmi igazságosság között. Bár Polányi nem tagadta a személyes szabadság fontosságát, arra figyelmeztetett, hogy a szabad piacok túlságosan kiemelkedő szerepe hosszú távon alááshatja az igazságos társadalom elveit. A gazdasági szabadság jegyében a társadalom egyes tagjai, különösen a szegények és a munkások, jelentős hátrányba kerülhetnek.

A szabad piac elve, amelyet a 19. századi klasszikus liberalizmus támogatott, azt eredményezte, hogy a gazdaság a legnagyobb hasznot hozó rétegek számára kedvezett, miközben a munkások és a szegények egyre inkább marginalizálódtak. Polányi ezzel szemben a gazdaság társadalmi céljait és az egyenlőségre való törekvést helyezte előtérbe, így támogatta az állami beavatkozást, amely biztosítja a társadalmi jólétet és igazságosságot.

8.14. A tudományos tudás és a szabad piacon való alkalmazása – A tudományos etika kérdése

Polányi nemcsak gazdasági és politikai témákban volt kritikusan elgondolkodó, hanem a tudományos tudás szerepéről is. A tudományos kutatás, a szabad kutatás és a tudományos közösség szabadsága körüli diskurzusokat is elemzett. A tudományos tudás piaci alapú hasznosítása Polányi szerint súlyos etikai kérdéseket vet fel. A tudományos ismereteket nemcsak gazdasági célokra kellene felhasználni, hanem a társadalom fejlődése és a közjó érdekében.

Polányi figyelmeztetett, hogy a tudományos tudás kizárólag gazdasági haszonszerzésre való felhasználása, mint például a vállalatok által finanszírozott kutatások, csökkentheti a tudományos kutatás etikai és társadalmi értékeit, és csak a gazdagok számára biztosíthat hozzáférést a tudományos eredményekhez, míg másokat elzárhat tőlük.

Polányi Mihály munkásságát több szempontból is kritikák érték. Az ő társadalomelméleti és gazdasági gondolkodásának mélyebb megértése hozzájárulhat a modern társadalom gazdasági és politikai problémáinak átgondolásához. Kritikusai gyakran azzal vádolták, hogy nem biztosít elég hangsúlyt az egyéni szabadságra és a gazdasági hatékonyságra, miközben a társadalmi jólét és a kulturális dimenziók fontosságát emelte ki. Az ő elméletei azonban mind a mai napig relevánsak, mivel felhívják a figyelmet a piac és az állam közötti feszültségekre, valamint arra, hogy a gazdasági döntések nem mentesek a társadalmi és politikai következményektől.

8.13. *Polányi Mihály személyes tudás elméletének főbb pontjai*

Hallgatólagos tudás definíciója: Polányi szerint a tudás jelentős része nem explicit, hanem hallgatólagos, és a cselekvés közben érvényesül. Ez a tudás olyan ismereteket foglal magában, amelyek nem artikulálhatók könnyen, például a kerékpározás vagy egy szakmai diagnózis felállítása során használt intuitív tudás.

Személyes elköteleződés: Polányi hangsúlyozza, hogy a tudás mindenképpen személyes, és az egyén szubjektív tapasztalatain alapul. Az objektív tudományos megközelítések mellett ő a személyes és intuitív tudás fontosságát is kiemelte, különösen az etikai és tudományos döntések során.

Tacit tudás definíciója: Polányi Mihály legnagyobb filozófiai újítása a tacit tudás (hallgatólagos tudás) fogalma, amely azt a tudást jelöli, amely implicit módon létezik, és nem formalizálható teljes mértékben. Ez a tudás gyakran intuitív, tapasztalatokon alapuló, és nem mindig lehet explicit szabályokba vagy elméletekbe önteni. Polányi legismertebb megfogalmazása szerint: „Többet tudunk, mint amit el tudunk mondani.”

Ez a megállapítás arra utal, hogy az emberi megismerés nem csupán az objektív, formalizált tényeken és szabályokon alapul, hanem a gyakorlati tapasztalatok, személyes intuíciók és a

tudás gyakorlati alkalmazásának képessége is lényeges. Például egy sebész, aki műtéteket végez, nemcsak a tankönyvi tudását alkalmazza, hanem számtalan finom motoros készségét és tapasztalatát, amelyek tacit módon jelen vannak a tevékenységében.

8.14. *Polányi és a tudásmenedzsment, avagy Polányi hatása a tudományos gondolkodásra*

A Polányi által leírt hallgatólagos tudás elmélete különösen fontos a tudásmenedzsment területén, ahol az egyes alkalmazottak szubjektív tudásának integrálása és átadása kihívásokat jelent. Míg az elmélet hangsúlyozza a tudás társadalmi és személyes természetét, a gyakorlatban ennek a tudásnak a kihasználása gyakran a szigorúan strukturált, explicit tudás irányába történik, így Polányi nézetei gyakran ütköznek a vállalati környezet elvárásaival. Polányi Mihály elmélete, amely a tudás személyes, hallgatólagos aspektusait helyezi a középpontba, alapvető fontosságú a tudás megértésében és a tudásmenedzsment fejlődésében. Ugyanakkor, a tudományos és gyakorlati alkalmazhatósága során számos kihívással néz szembe, amelyek megkérdőjelezzik a hallgatólagos tudás mértékének és hatékonyságának általánosíthatóságát. A kritikusok szerint Polányi nézetei egyes esetekben nehezen illeszkednek a szigorúan tudományos és technikai szemléletekhez. Polányi filozófiáját a tudományos közösség és a társadalmi gondolkodás számos területén hasznosítják, különösen a tudásmenedzsmentben és az interdiszciplináris kutatásokban. Ugyanakkor kritikát is kapott, különösen amiatt, hogy a hallgatólagos tudás fogalmának megértése és mérése nehézkes, és hogy elmélete néha nehezen alkalmazható a szigorúan objektív tudományos módszerekkel rendelkező területeken

Polányi írásai, mint *A tudás határai* és *A nagy átalakulás*, továbbra is alapl művek a tudomány- és társadalomfilozófia területén, amelyek a tudás természetéről, annak átadásáról, valamint a gazdasági és társadalmi rendszerek kölcsönhatásáról szólnak.

Polányi elmélete és a gyakorlat: A hallgatólagos tudás elmélete különösen fontos a munkahelyi és szervezeti környezetben, ahol az alkalmazottak szakmai tudása gyakran nem rögzített dokumentumokban, hanem a mindennapi munkavégzés során, közvetlen tapasztalatok útján létezik. Ez az elmélet hozzájárult a tudásmenedzsment új megközelítéseinek kidolgozásához, amelyek figyelembe veszik a tudás informális, személyes és nem hivatalos aspektusait. Polányi *A tudás határai* című műve tehát alapvető jelentőségű ahhoz, hogy megértsük, hogyan működik a tudás az emberi társadalomban, és hogyan lehet hatékonyan kezelni, átadni és alkalmazni a különböző típusú tudást.

Polányi műve, *A tudás határai*, jelentős hatással volt a tudásfilozófiára, a menedzsmentelméletre és a tudásmenedzsment területére. Az elmélet új perspektívát hozott a tudás megértésébe, különösen a gazdasági és társadalmi rendszerekben való alkalmazásában. Azonban kritikát is kapott, mivel a hallgatólagos tudás fogalmának nehézségei és az explicit tudás és a hallgatólagos tudás közötti határvonalak meghatározása továbbra is vitatott kérdés maradt

Kémiai kutatásai és felfedezései

Polányi Mihály kémikusként kezdte pályafutását, és korai munkája a fizikai kémia területén nagy hatást gyakorolt. Kutatásai során a kémiai reakciók mechanizmusait és dinamikáját vizsgálta, különösen a reakciósebességek és a molekulák kölcsönhatásai terén. Legjelentősebb eredményei közé tartozik a reakciókinetika és a potenciális energiafelületek elméletének kidolgozása. Ezek az eredmények hozzájárultak a modern kémiai kinetika fejlődéséhez, amely nélkülözhetetlen a kémiai reakciók pontos megértéséhez és modellezéséhez.

Kémiai dinamika és a röntgenkrisztallográfia

Polányi első jelentős tudományos hozzájárulása a röntgensugarak segítségével végzett anyagszerkezeti vizsgálatokhoz kapcsolódik. Különösen fontos volt a molekulák térbeli szerkezetének és kötéseinek pontos leírásában végzett munkája. Egyik legismertebb kollégája és tanítványa, George Porter, később Nobel-díjat kapott az általa megkezdett fotokémiai reakciók dinamikájával kapcsolatos kutatások folytatásáért. Bár Polányi maga nem kapott Nobel-díjat, munkássága közvetetten hozzájárult számos későbbi díjazott kutatásaihoz.

8.15. A tudomány filozófiája és Polányi „tacit tudás” fogalma

Polányi jelentőségét a filozófia és a tudományelmélet terén az teszi kiemelkedővé, hogy felismerte és leírta az implicit, kimondatlan tudás szerepét a megismerésben. Az általa megalkotott „tacit tudás” (rejtett vagy hallgatólagos tudás) fogalma alapvetően alakította át a tudomány és a megismerésről alkotott modern gondolkodást.

A tacit tudás Polányi szerint az a tudás, amelyet nem lehet teljesen explicit módon közölni vagy megfogalmazni, de amely nélkülözhetetlen a tudományos felfedezésekhez és az emberi tevékenységekhez. E gondolat jelentőségét az adja, hogy szembehelyezkedett a 20. század elejének pozitivist tudományfilozófiájával, amely szerint minden tudást formálisan és objektíven meg

lehet fogalmazni. Polányi hangsúlyozta, hogy a tudományos megismerés nem csupán logikai következtetések és empirikus adatok összessége, hanem az intuíció, a személyes tapasztalat és az alkotó képzelet is lényeges szerepet játszik benne.

„Minden tudás személyes”

Polányi híres állítása – „Minden tudás személyes” – kiemeli, hogy a tudásunk mindig magában hordozza az egyén szubjektív tapasztalatát, meggyőződését és kreatív hozzájárulását. Ez a felismerés nemcsak a tudományfilozófiát, hanem a pedagógiát, a művészetelméletet és az innovációkutatást is befolyásolta. Polányi ezzel az állításával a tudomány és a művészet közötti határvonalat is újraértelmezte, hangsúlyozva a kreatív intuíció szerepét.

A szabadság és a tudományos közösség szerepe

Polányi egyik legjelentősebb filozófiai műve, a *Personal Knowledge* („Személyes tudás”) című könyv, a tudományos megismerés természetének átfogó elemzését nyújtja. Ebben a műben Polányi a tudományos közösséget és a szabad kutatás fontosságát hangsúlyozza. Úgy vélte, hogy a tudomány fejlődése csak akkor lehet igazán sikeres, ha a kutatók szabadságot élveznek az elméleteik és kérdéseik szabad megválasztásában.

A „tudományos szabadság” védelme

A totalitárius rendszerek és a központosított tudománypolitika bírálata is Polányi filozófiai munkásságának fontos része. Rávilágított arra, hogy a tudományos kutatásban a központi tervezés és a politikai kontroll nemcsak korlátozza az új felfedezések lehetőségét, hanem alapvetően ellentétes a tudományos módszer természetével. A „tudományos szabadság” eszméje Polányi szerint elengedhetetlen a kreatív és innovatív gondolkodáshoz.

Közgazdaságtani és társadalomtudományi hozzájárulásai

Polányi Mihály érdeklődése a társadalomtudományok iránt is jelentős volt. Közgazdaságtani és szociológiai kérdésekben kifejtett nézetei szorosan kapcsolódtak filozófiai munkásságához. Különösen az önszabályozó piac és a spontán rend fogalmait vizsgálta, amelyek az emberi közösségek működésének alapvető kérdéseit érintik.

Polányi Mihály tudományos jelentősége abban rejlik, hogy munkássága hidat épített a természettudományok és a humán tudományok között. Tudományos és filozófiai munkái a kémia, a

tudáselmélet, a társadalomtudomány és a szabadság kérdéseit egyaránt érintették, és máig érvényes gondolatokat fogalmaznak meg az emberi megismerés természetéről. Polányi öröksége különösen fontos a mai világban, ahol a tudomány és a társadalom közötti kapcsolat újra és újra kihívások elé kerül. Polányi Mihály gondolatrendszere, amely átfogja a kémia, a filozófia és a társadalomtudományok területét, máig releváns. E három fő fogalom – a tacit tudás, a személyes tudás, valamint a tudományos szabadság – Polányi filozófiai és politikai gondolkodásának sarokpontjai. Elemzésem célja bemutatni e fogalmak tartalmát, kapcsolódási pontjait és hatását a tudományos gondolkodásra és a társadalompolitikai vitákra.

8.16. *Tacit tudás a tudományban*

Polányi szerint a tudományos felfedezések jelentős része a tacit tudáson alapul. Egy tudós intuíciója, kreativitása és egyéni megérzései – amelyek sokszor nem rögzíthetők explicit módon – kulcsfontosságúak az innovációban. Ez a megközelítés szemben állt a korabeli pozitivistá tudományfilozófiával, amely a tudást teljes mértékben objektívnek, formálisnak és empirikusnak tekintette.

Polányi érvelése szerint a tudományos gyakorlat nem lehet teljesen mechanikus vagy determinisztikus. A tudományos kutatás olyan komplex folyamat, amely az objektív tényeken kívül magában foglalja a tudós szubjektív döntéseit, értékeit és a problémák megoldására irányuló belső motivációját.

*A személyes tudás fogalma*³⁵⁶: Polányi *Personal Knowledge* („Személyes tudás”) című művében kifejti, hogy minden tudás inherensen személyes, azaz magában foglalja a tudást létrehozó személy tapasztalatait, intuícióit és szubjektív értékeit. Polányi úgy érvelt, hogy a tudás nem függetleníthető a megismerő személyétől: a tudós nemcsak objektív tényeket gyűjt, hanem kreatívan értelmezi és formálja azokat. Ez a gondolat radikálisan új fényben mutatta meg az objektivitás természetét. Polányi nem tagadta az objektivitást, de hangsúlyozta, hogy az objektív tudás elválaszthatatlan a személyes tapasztalatok és megítélések dimenziójától. Például egy tudományos hipotézis felállítása és tesztelése mindig magában foglalja a kutató döntéseit, hogy milyen kérdéseket tart érdemesnek, és milyen módszereket alkalmaz. Polányi szerint a személyes tudás a tudományos felfedezések motorja, mivel a tudósok elköteleződése és szenvedélye

³⁵⁶ Az objektivitás újragondolása.

nélkülözhetetlen az új elméletek megalkotásában. Ezt az elköteleződést nem lehet objektív normák alapján mérni, de nélkülözhetetlen a tudományos haladáshoz.

Tudományos szabadság és a politikai rendszerek kritikája

Polányi különös figyelmet fordított a tudományos szabadság védelmére, amelyet a kreatív tudományos munka egyik alapfeltételének tekintett. Úgy vélte, hogy a tudomány csak akkor lehet sikeres, ha a kutatók szabadon választhatják meg kutatásaik irányát, és nincsenek kitéve politikai vagy gazdasági nyomásnak.

A tudományos szabadságot Polányi nem csupán a kutatók egyéni jogának tekintette, hanem a társadalmi fejlődés elengedhetetlen feltételének is. A totalitárius rendszerekben – például a náci Németországban vagy a sztálini Szovjetunióban – a tudományt központilag irányították, és politikai célokra használták fel. Polányi ezekkel a rendszerekkel szemben a szabad tudományos közösségek önszerveződésének fontosságát hangsúlyozta.

A spontán rend fogalma

Polányi gondolkodása erősen befolyásolta a spontán rend elméletét, amely szerint a tudományos közösségek olyan önszabályozó rendszerek, amelyek külső beavatkozás nélkül képesek irányítani saját működésüket. Ez az elmélet párhuzamba állítható Friedrich Hayek közgazdasági gondolataival, aki a piacok önszerveződését vizsgálta. Polányi szerint a tudományos közösségek szabadsága a társadalmi haladás kulcsa, mivel lehetővé teszi a kreatív együttműködést és a különböző nézőpontok ütköztetését.

A politikai beavatkozás veszélyei

Polányi hangsúlyozta, hogy a tudományos szabadságot nemcsak a totalitárius rendszerek, hanem a jóléti állam túlzott központosítása is fenyegetheti. Úgy vélte, hogy ha a tudományos kutatást kizárólag politikai vagy gazdasági érdekek irányítják, az a felfedezések sokszínűségének és innovációs potenciáljának súlyos korlátozását eredményezi.

Polányi öröksége

Polányi Mihály tacit tudásról, személyes tudásról és tudományos szabadságról alkotott elméletei a modern tudományfilozófia alapvető kérdéseit érintik. Gondolatai ma is relevánsak, különösen a tudomány és a politika viszonyáról folytatott vitákban.

Hatás és jelentőség

- *Tudományfilozófia:* Polányi munkássága alapvetően új irányt adott a tudományfilozófiának, megmutatva, hogy a tudás nemcsak objektív tények gyűjteménye, hanem személyes és közösségi alkotófolyamat.
- *Társadalomelmélet:* Polányi a szabad közösségek önszerveződésének fontosságát hangsúlyozta, amely nemcsak a tudományban, hanem a társadalom más területein is alkalmazható.
- *Politikai filozófia:* A tudományos szabadság védelme és a totalitárius rendszerek kritikája fontos üzenet a mai világ számára, ahol a politikai és gazdasági érdekek gyakran befolyásolják a kutatást.

Polányi életműve arra emlékeztet, hogy a tudományos haladás nemcsak technikai kérdés, hanem mélyen emberi és filozófiai probléma, amely a szabadság, a kreativitás és a közösségi együttműködés elvein alapul.

8.17. Kritikák Polányi elméletével szemben

Nehezen mérhető és bizonyítható jellege: Az egyik fő kritika, hogy a hallgatólagos tudás mérése és megbízhatósága nehezen quantifikálható vagy bizonyítható tudományos módszerekkel. Míg Polányi arra ösztönöz, hogy a tudás személyes jellegű és nehezen kifejezhető, más filozófusok szerint ez akadályozza a tudományos és pedagógiai alkalmazást.

A tudás objektivitása és szubjektivitása: Polányi nézetei az objektív tudás elutasításának irányába mutatnak, ami problémás lehet olyan tudományos és technikai közösségek számára, ahol az objektivitás és a mérhetőség alapvető. A kritikák szerint a hallgatólagos tudás nem illeszkedik könnyen az olyan szigorú tudományos eljárásokhoz, amelyek az egyértelmű, reprodukálható adatokra építenek.

A társadalmi és kulturális különbségek figyelembe nem vétele: Egy másik kritikát az okozza, hogy Polányi elmélete nagyrészt az egyéni tudásra összpontosít, miközben figyelmen kívül hagyja a társadalmi és kulturális tényezők szerepét, amelyek befolyásolják a tudás keletkezését és átadását. A tudás nemcsak az egyéni tapasztalatokból származik, hanem közösségi normákból és társadalmi gyakorlatokból is.

Polányi tézise alapján tudományos kutatás, fogalom, elméletalkotás, tanítás előfeltételét a tudós személyes hite és meggyőződése képezi, amely által kapcsolódni tud a „dolgok” átfogó rendszeréhez. A tudomány „természetét” vizsgálva kiindulópontja, hogy a megismerés mindig valamilyen előzetesen létező, azaz ontológiai értelemben „valóságos dolgot” feltételez, így a tudományos tételek, ismeretek lényegüket tekintve eleve részei a valóságnak, illetve eleve a valóságra vonatkoznak. A tudományos megismerés normálformájában a kutatók feltételes kijelentéseket tesznek, Polányi ezeket nevezi „munkahipotézisek”.³⁵⁷ A személyes (csak a tudóst meghatározó) ítélet minduntalan szerephez fog jutni annak eldöntésében, hogy: „...a bizonyítékok valamely csoportja milyen mértékben befolyásolja egy konkrét állítás érvényességét.”³⁵⁸ Vagyis a tudós maga döntheti el, hogy mit fogad el számára igazsággént és mit utasít el és tekint hamisnak. Láthatóvá válik, hogy az „ítéletek közötti választásban” létezik egy morális aspektus is Polányi számára, amely munkálkodik azon, hogy a tudós ítéleteit lelkiismereti kérdéssé avassa. E tudományos lelkiismeretet nevezi Polányi „harmadik félnek”, melynek hatására a tudós „felülbírálhatja saját kreatív impulzusait és kritikus óvatosságát”³⁵⁹. Célja felé (a társadalomban jelenlévő „dolgok” mélyebb s pontosabb megértésére érdekében) a hit vezeti a tudóst³⁶⁰. Az értékítéletek Polányi értelmezésében megteremtik a tudomány egységességének alapját. Minden egyes tudós a reájuk jellemző személyes ítéletre hagyatkozva alakítják ki egyéni véleményüket, melyet sajátos módjukon látnak és tesznek közzé a tudomány terepasztalán, ahol nézeteik egyszerre válhatnak kritika, elfogadás és elutasítás tárgyává. A tudományos viták sohasem szüntethetők meg anélkül, hogy magát a tudomány ne semmisítenék meg (ahogyan azt próbára tette a tudományos szocializmus), azonban Polányinál az a paradox helyzet áll elő, hogy a tudósok közötti egyetértés, a közöttük lévő nézeteltérésekben ölt testet: vagyis a tudósok mindegyike meg akarja győzni tudóstársait saját állításának helyességéről. Vajon eme paradox helyzet kiküszöbölhető lehet-e? Polányi válasza egyértelműen nemleges, hiszen a tudomány Polányi megfogalmazásában – csak úgy maradhat életképes, ha a tudósok hangot adnak egyéni nézeteiknek – amelyre nem igen volt mód a Szovjetunióban. A (nyugati) tudomány világában döntéseink ennek hatására szuverének. A szabadság a Polányi elmélet alap gondolata, melynek lényege, hogy „a tudományról való eszmecserének szabadnak kell lennie”. Ám nem-

³⁵⁷ Vö. POLÁNYI, 1992b, 13., Vö. POLÁNYI, 1997, 10., Vö. POLÁNYI, I.m, 320., Vö. POLÁNYI, 1992b, 92., Vö. POLÁNYI, 1992a, Vö. POLÁNYI, 1992b, Vö. POLÁNYI, 1994a, Vö. POLÁNYI, 1994b, Vö. POLÁNYI, 1997, Vö. NAGY J. ENDRE, 2018, 62.

³⁵⁸ POLÁNYI 1997, I.m. 33.

³⁵⁹ POLÁNYI, 1997, I.m. 43.

³⁶⁰ POLÁNYI tudomány értelmezésének középpontjában a kutató (a tudós áll), kinek függetlensége egyben a tudományos élet motorja is.

csak a tudományfelfogásában találunk a szabadság eszmeiségére, hanem politikatudomány-feladatfelfogásában is kulcsszerepet játszik a „szabadság kategóriája”³⁶¹. A tudomány egységességének alapját Polányi értelmezésében az értékítéletek lelkiismerethez, érzülethez kapcsolása teremti meg. A tudomány csak úgy maradhat életképes, ha a tudósok a személyes tudáshoz kötöttségük alapján mindig egyéni nézeteiket képviselik, s a tudomány világában ezáltal válnak teoretikus döntéseik „szuverénnek”. Személyhez kötöttségükben válhatnak tudományos kritika, elfogadás vagy elutasítás tárgyává. Polányi tudományelméletnek, pontosabban hivatásfelfogásának az alapgondolata a tudományos gondolkodás és megismerés, a kutatás és diskurzus szabadsága: „A tudományról való eszmecserének szabadnak kell lennie”! A szabadságeszmének ez az értelmezése vezet át a politika- és államtudomány problématerületére, ahol e tudományok hivatásfelfogásában hasonlóképpen kulcsszerepet játszik a „szabadság kategóriája”³⁶². Alighogy elindult az emberiség új reményei megvalósításának útján, a haladásra vonatkozó elképzelések eltérő volta máris két, egymással halálos ellenségként szemben álló táborra osztotta az emberiséget³⁶³ – Polányi kérdésfeltevése így hangzik: „A progresszióra való törekvés miként idézte elő és teremtette meg Földünk hatalmas területén az eszmék olyan rendszerét, amely végzetesen szemben áll az emberi fejlődés eredeti reményeivel”. E két egymástól szöges ellentétben álló eszmék és államok a bipoláris világrend szereplői egyrészt az Amerikai Egyesült Államok és nyugati szövetségesei, másrészt a Szovjetunió. Polányi a haladást gátló tényezőként emeli ki a Szovjetunióban meghonosodott „tudományos szociológiát” és szembeállítja a nyugati modellekkel. A tudományos szociológia modell alapjait képezik az alábbiak: a fennálló társadalom lerombolása útján válik lehetségessé a társadalom gyökeres megváltoztatása, melyhez az erőszak monopóliumán kívül más tényezőre nincs szükség, valamint a hatalom forradalmi megragadását nem korlátozhatja semmiféle erkölcsi megfontolás. Az erkölcsi mércék kívül esnek a modell adta keretek hatókörén. A Szovjetunióban „a politikai befolyásolás csak árthat a tudománynak”³⁶⁴. A totalitárius állam erősen fegyelmezett fegyveres apparátusra alapozott szervezete egyik napról a másikra szertefoszlott, mihelyt az addigi meggyőződés helyét átvette az új. Ez az új meggyőződés a szabad társadalomban kitörő igazságvágy iránti szenvedély. A marxizmus az emberi haladás eszméjét az erőszak doktrínává egyszerűsítette le, s a moralitást alapvetően a gazdasági szükségszerűségek szintjére redukálta, melynek hatására a

³⁶¹ Lásd a polgári szabadságjogok továbbörökítése a demokratikus államok berendezkedésében és intézményrendszerükben.

³⁶² Vö. POLÁNYI: A polgári szabadságjogok továbbörökítése a demokratikus államok berendezkedésében és intézményrendszerükben. In POLÁNYI: i.m. 104., Vö. POLÁNYI, 1997, 169.

³⁶³ POLÁNYI, 1992b, 98.

³⁶⁴ POLÁNYI, 1997, 150.

morális tényezők illuzórikussá váltak. E felfogás eredményeképpen a demokrácia és a szabadság (nyugati) állampolgári építőköveit burzsoá fordulatnak vagy szemfényvesztésnek csúfolták, miközben az egypárti diktatúrát tekintették szabadnak és demokratikus alapokra épülőnek. Az elmúlt csaknem fél évszázad alatt a gondolkodásmód olyan mértékű radikális változásainak lehettünk szemtanúi, amelyeket minden esetben az értékek szenvedélyes igenlése motivált. Az egyéni értékítéletekre alapozott szabadság csak a demokratikus országokban válik lehetségessé Polányi érvrendszerében.

„Az eltérő jellegű előfeltevéseken alapuló álláspontok közötti választás ily módon inkább intuitív és végső soron lelkiismereti döntés kérdése, nem pedig azonos vagy hasonló előfeltevéseken alapuló értelmezések közötti választásé”³⁶⁵ – jegyzi meg Polányi. Szeretném ezúton is kihangsúlyozni, hogy dolgozatomban nem a „Melyik paradigma jobb a másiknál?” kérdésre kerestem a választ, hanem arra, hogy „Miben is áll a három paradigma egymásra gyakorolt hatásmechanizmusai?” – s úgy vélem, hogy erre a kérdésre kielégítő választ kaptam Weber, Strauss és Polányi eszmerendszereinek ütköztetése révén. Az összeütközéseik (konfliktusaik és kritikai elemeik) hatására egyaránt beszélhetünk e három paradigma egymásra hatásáról és nézetrendszeri elkülönüléseikről is.

Az egymásra hatás leginkább megfigyelhető jellegzetességei a weberi kritikai reflexiók tárgyalása kapcsán merül fel, melyben mindkét Weber kritikusként: Strauss és Polányi is a weberi elmélet ugyanazon sarokköveit támadták meg és zúzták porrá gondolatritmikájuk segítségével: ezek nem mások, mint a historizmus, a pozitívizmus, illetve az értékítéletek kiemelt szerepe a tudományos objektivitás cáfolatában.

További egymásra hatást figyelhetünk meg Strauss és Polányi tudományfelfogásában is. Strauss szerint: „Egyre többet tudunk az egyre kevesebbéről”³⁶⁶, addig Polányi tézise így hangzik: „Az emberi tudás újragondolásakor abból a tényből indulok ki, hogy többet tudunk annál, mint amit el tudunk mondani”³⁶⁷.

Ezen összefüggéseket leszámítva a két kritikai reflexió különbségéről számolhatok be. Eltérnek egymástól egyedi, csak rájuk jellemző fogalomhasználatuk által (lásd Polányinál ket-tős tudás, szemüveg összetörés, vagy éppen Strauss modernség válsága, szoros olvasata és szókratészi fordulatára utalva) nem is beszélve a két eltérő nihilizmus felfogásukról (modern (Polányi) illetve nemes (Strauss) nihilizmus, s végezetül eltérő politikatudomány – feladatfel-fogásukról. Dolgozatomban, melyben arra tettem elméleti kísérletet, hogy bemutassam Max

³⁶⁵ Polányi Mihály (1997) i.m. 70. p.

³⁶⁶ Láncki András (1999) i.m. 21. p.

³⁶⁷ Polányi Mihály (1997) i.m. 170. p.

Weber, Leo Strauss és Polányi Mihály eszmerendszereikben benne rejlő összefüggések komplexitását, különös tekintettel a weberi gondolatok kritikai reflexióira fókuszálva egyrészt Strauss, másrészt pedig Polányi szemüveglencséjén keresztül.

Hipotéziseim, - melyek szerint (1) három, egymástól elkülönült paradigmával állunk szemben Weber, Strauss és Polányi műveinek tanulmányozása, valamint értelmezése során, (2) Strauss és Polányi által kialakított egyedi eszmerendszerek értelmezhetővé válnak úgy is, mint – a weberi tézisekkel szemben kritikai elemeket, ellentétes állásfoglalásokat megfogalmazó társadalomtudományos aktoroké – elemzéseim során tanúbizonyságot nyertek. Továbbá a kutatás folyamán kiderült, hogy (3) eme kritikai reflexiók egymásra is gyakorolnak hatás – ellenhatás mechanizmusokat, melynek értelmében kritikai nézőpontjaik (pozitivizmus, historizmus és progresszivitás tekintetében) egyezést mutatnak, míg egyedi nézetrendszerük markáns különbségekre mutat rá.

Mindazonáltal a Strauss és Polányi által emelt kritikai észrevételek ellenére (4) a weberi elmélet nem szűnt meg létezni és a társadalomtudomány térképéről sem távozott el csendesen, - nem is kell neki ezt megtennie – ugyanis Strauss és Polányi weber kritikájuk révén a weberi elmélet teljes ignorálása helyett, annak mélyebb értelmezési keretbe illesztésével hozzájárultak Weber gondolatainak és téziseinek, valamint a bennük lévő egyediségnek megértő olvasatához a társadalomtudomány számára.

Polányi társadalomtudományi gondolkodásának egyik alapvető eleme a spontán rend fogalma, amely az önszabályozó rendszerek működésére vonatkozik. Ezt a fogalmat a tudományos közösségek működéséből származtatta, de kiterjesztette a társadalmi és gazdasági rendszerekre is. Polányi úgy vélte, hogy az egyének szabad együttműködése, amelyet nem szabályoz központi autoritás, hatékonyabb és kreatívabb eredményeket hoz, mint a központosított rendszerek.

Ez a gondolat szoros rokonságot mutat Friedrich Hayek piaci renddel kapcsolatos elméleteivel, ugyanakkor Polányi nem korlátozta ezt kizárólag gazdasági dimenziókra. A társadalmi és kulturális rendszereket is olyan hálózatként képzelte el, amelyek az egyének tevékenységeinek összefonódásából alakulnak ki.

8.18. *A „személyes tudás” társadalmi vetülete*

Polányi szerint minden tudás személyes, és ennek társadalmi következményei is vannak. A tudományos és társadalmi innovációt az egyének személyes elköteleződése és kreativitása vezérli. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi fejlődés nem írható le egyszerűen objektív törvényekkel, hanem figyelembe kell venni az egyének szubjektív tapasztalatait és hozzájárulását.

Ez a megközelítés szemben állt a 20. század közepének strukturalista és rendszerelvű társadalomtudományi felfogásaival, amelyek a társadalmi folyamatokat nagy, általános szabályok szerint próbálták magyarázni. Polányi hangsúlyozta, hogy a társadalom szerves és dinamikus jelenség, amely az egyének kreatív tevékenységéből és kölcsönhatásaiból épül fel.

A tudományos szabadság és a társadalmi haladás

Polányi társadalomtudományi gondolatai között kiemelkedő helyet foglal el a tudományos szabadság védelme, amelyet a társadalmi haladás egyik alapfeltételének tekintett. Úgy vélte, hogy a tudomány fejlődése nem választható el a társadalom szabadságától: egy totalitárius rendszer, amely korlátozza a szabad gondolkodást és kutatást, hosszú távon megbénítja a társadalmi innovációt is.

Ez a gondolat különösen aktuális volt a hidegháború idején, amikor a szovjet típusú tervgazdaságok és a nyugati liberális demokráciák közötti ideológiai konfliktus kiéleződött. Polányi elmélete azonban túlmutatott ezen az időszakon, és a tudományos szabadság általános társadalmi jelentőségét hangsúlyozta.

Az implicit tudás szerepe a társadalomban

Polányi implicit vagy tacit tudásról szóló elmélete nemcsak a tudományra, hanem a társadalom működésére is alkalmazható. A társadalmi rendszerekben számos olyan normát, gyakorlatot és hagyományt találunk, amelyeket nem lehet explicit módon szabályokba foglalni, de amelyek alapvetően meghatározzák a közösségek működését. Polányi szerint ezek a hallgatólágos elemek kulcsszerepet játszanak a társadalmi kohézióban és a kulturális örökség fenntartásában.

8.19. *Polányi-recepció Magyarországon: Hagyomány és jelenlegi helyzet*

Polányi Mihály, a 20. század egyik legnagyobb társadalomtudósa és filozófusa, munkássága az egyik legjelentősebb társadalmi és gazdasági elemzői hagyományt hozta létre, amelyet a magyar tudományos élet a 20. század közepén és a rendszerváltás után is figyelemmel kísért. Polányi, aki a piacok és társadalmi intézmények közötti kapcsolatokat, valamint a gazdaság és

politika közötti feszültségeket vizsgálta, globálisan is jelentős hatást gyakorolt a gazdasági és politikai elméletekre. Magyarországon különösen fontos szerepet játszott munkásságának értékelésében és továbbadásában, azonban a különböző politikai rendszerek alatt a Polányi-értelmezések eltérőek voltak, és ezek a különbségek meghatározták munkásságának recepcióját.

A második világháború utáni időszakban, amikor Magyarország szocialista rendszere alatt a piacgazdaság elutasítása és a központi tervezés eszméje dominált, Polányi munkásságának bizonyos aspektusai – különösen azok, amelyek a piac korlátozásának szükségességét hangsúlyozták – pozitív fogadtatásra találtak. Ugyanakkor, a piac és a szabadság viszonyát boncolgató elméletei, amelyek kritikát fogalmaztak meg a kapitalizmus különböző aspektusaival szemben, más politikai irányzatok számára, főként a neoliberalizmus térnyerésével, ideológiailag nehezebben integrálhatóvá váltak.

A rendszerváltás után a Polányi-értelmezések újraértelmezése vette kezdetét, hiszen a gazdasági és társadalmi környezet radikálisan megváltozott. Az átalakuló politikai tájban új kihívások merültek fel Polányi elméleteinek alkalmazhatóságával kapcsolatban, miközben a társadalom gazdasági rendszerváltásához és a globalizáció kérdéseire való viszonya új fényt vetett Polányi munkáira.

Ez a bevezetés rávilágít arra, hogy Polányi recepciója Magyarországon nemcsak intellektuális, hanem társadalmi és politikai kontextusban is jelentős. Az ő munkásságának értékelése és újragondolása mind a múlt, mind a jelen tudományos és politikai kihívásait figyelembe véve folyamatosan fejlődik.

8.20. *A Polányi-hagyomány Magyarországon*

Polányi Mihály gondolkodása hosszú ideig kevésbé volt ismert Magyarországon, részben azért, mert életének nagy részét külföldön töltötte, és műveit főként angol nyelven publikálta. A 20. század második felében, különösen a rendszerváltást követően, azonban egyre nagyobb figyelem irányult rá.

A magyar társadalomtudományokban Polányi gondolatainak recepciója több szempontból is jelentős:

1. *Tudományfilozófiai hatás:* Polányi művei hozzájárultak a pozitivizmus kritikájához és a személyes perspektívák hangsúlyozásához.

2. *Társadalomelméleti relevancia:* Polányi elméletei a spontán rendről és a tacit tudásról új értelmezési keretet nyújtottak a társadalmi dinamika megértéséhez.
3. *Történeti összefüggések:* Polányi gondolatai a tudományos szabadságról és a totalitarizmus kritikájáról különösen fontosak voltak a rendszerváltás utáni időszakban, amikor Magyarország újra integrálódott a nemzetközi tudományos közösségbe.

Jelenlegi helyzet

Magyarországon Polányi Mihály életművét elsősorban a filozófiai és társadalomtudományi közösségekben kutatják. Egyre több tanulmány foglalkozik a tacit tudás és a személyes tudás fogalmának alkalmazásával különböző területeken, például az oktatásban, a szervezetelméletben és a közösségkutatásban. Ugyanakkor a Polányi-recepció még nem érte el azt a szintet, amely lehetővé tenné, hogy gondolatai szélesebb körben is befolyásolják a magyar társadalompolitikai és kulturális vitákat.

A Polányi-recepciókutatás jövője Magyarországon

Polányi Mihály munkásságának recepciója Magyarországon az utóbbi évtizedekben fokozatosan újra felfedezésre került, különösen a rendszerváltás után, amikor a globális gazdasági és társadalmi változások új perspektívákat adtak Polányi elméleteinek. A jövőben a Polányi-recepciókutatás számára számos lehetőség és kihívás adódik, amelyek nemcsak az ő életművének további feltárására irányulnak, hanem arra is, hogy a jelenlegi társadalmi és gazdasági folyamatokban hogyan találhatók releváns párhuzamok a Polányi által felvetett problémák és elméletek között. Polányi művei a piac, a társadalom és az állam közötti összefüggéseket vizsgálják, különösen a gazdasági liberalizmus és a társadalmi rend viszonylatában. A jövőben a kutatásnak lehetősége van arra, hogy ezeket az elméleteket a 21. századi gazdasági és politikai valósághoz igazítsa, különösen az új gazdasági globális kihívások, mint a pénzügyi válságok, a globalizáció és a digitális gazdaság fényében. A neoliberalizmus és a szabályozott piacgazdaság közötti feszültségek, amelyek Polányi korában is kulcsszerepet játszottak, a jelenben is központi problémát jelentenek, így a kutatásnak szüksége van a Polányi-elméletek új, modern kontextusban való alkalmazására.

Interdiszciplináris megközelítés

A Polányi-recepció egyik legígéretesebb iránya az interdiszciplináris kutatás lehet. Polányi gondolatai különösen alkalmasak arra, hogy hidat képezzenek a társadalomtudományok, a filozófia és a természettudományok között. Például a tacit tudás fogalmának alkalmazása a mesterséges intelligencia, az innovációmenedzsment vagy az oktatási reformok területén új perspektívákat nyithat. Polányi munkássága elsősorban társadalomelméleti, gazdaságtudományi és filozófiai szempontból jelentős, de a jövőben a kutatásnak nagyobb hangsúlyt kell fektetnie az interdiszciplináris megközelítésekre is. A társadalmi és gazdasági kérdések szoros összefonódása azt igényli, hogy Polányi elméleteit a szociológia, a politológia, a filozófia, valamint az ökológia és a környezetgazdaságtan területén is újraértelmezzék. Polányi figyelmeztetései a gazdaság túlzott racionalizálásával és a társadalmi intézmények aláásával kapcsolatban különösen fontosak lehetnek a fenntarthatóság, a globális igazságosság és a társadalmi kohézió kérdéseiben.

Nemzetközi együttműködés

Polányi életművének magyar recepciója erősíthető nemzetközi együttműködésekkel. Polányi Mihályt külföldön, különösen az Egyesült Királyságban és az Egyesült Államokban, a 20. század egyik legnagyobb hatású gondolkodójaként tartják számon. Magyar kutatók számára lehetőség nyílik arra, hogy Polányi gondolatait globális kontextusban is továbbfejlesszék. A globalizáció folyamata, amely egyre inkább meghatározza a világ gazdasági, politikai és kulturális viszonyait, központi szerepet kap a Polányi-recepciókutatásban. Polányi már a 20. század közepén figyelmeztetett arra, hogy a globális piacok autonómiájának növekedése veszélyezteti a társadalmi jólétet és a demokratikus intézményeket. A jelenlegi globális gazdasági válságok, a nemzetállamok szerepének átalakulása és a nemzetközi kereskedelem dinamikája új perspektívákat adhat Polányi elméletének. A jövőbeli kutatások során kiemelt szerepe lesz annak, hogy Polányi kritikáját alkalmazzák a globális piacok, a nemzetközi intézmények és a társadalmi igazságosság kérdéseire.

Közpolitikai alkalmazások

Polányi társadalomtudományi gondolatainak gyakorlati alkalmazása a magyar közpolitikai vitákban szintén fontos terület lehet. A tudományos szabadság védelme, a kreatív közösségek szerepe és a spontán rend elmélete mind releváns kérdések a magyar tudánypolitika és társadalomfejlődés szempontjából. Polányi Mihály társadalomtudományi gondolatai mélyrehatóan alakították a tudományos és társadalmi gondolkodást. Magyarországon a Polányi-recepció

további fejlődése fontos lehetőségeket kínál, mind az elméleti kutatások, mind a gyakorlati alkalmazások terén. Az interdiszciplináris kutatás, a nemzetközi együttműködés és a közpolitikai vitákban való aktív részvétel hozzájárulhat ahhoz, hogy Polányi életműve a magyar tudományos és társadalmi diskurzus meghatározó részévé váljon. A Polányi által képviselt kritikai gazdaságelmélet és társadalomfilozófia különösen fontos a mai politikai tájban, amikor a piacgazdaság dominanciájával kapcsolatos kérdések ismét előtérbe kerültek. Az olyan politikai áramlatok, amelyek a piaci liberalizmus kritizálására építenek, és a gazdasági globális egyenlőtlenségek csökkentésére irányulnak, könnyen párhuzamba állíthatók Polányi figyelmeztetéseivel a gazdaság társadalmi intézmények áldozatává válásáról. A kutatás jövője tehát nemcsak intellektuális, hanem politikai szerepet is betölthet, különösen a szociális piacgazdaság, a munkaerőpiac és a társadalmi védelmi rendszerek modern megközelítései kapcsán.

8.21. *Polányi örökség*

Magyarországon a Polányi-recepciókutatásnak van egy gazdag hagyománya, amely a rendszerváltás után ismét fellendült, de a jövőben a kutatásnak szüksége lesz arra, hogy friss impulzusokat és új perspektívákat kínáljon. A rendszerváltás után Polányi egyes gondolatai – különösen a piac és a társadalom viszonyával kapcsolatos elméletei – érdeklődésre tartanak számot, de a gazdasági transzformáció és a politikai változások újragondolásra ösztönözik Polányi munkásságát. Az új generációk számára Polányi munkássága lehetőséget ad arra, hogy egy komplex, globalizált világban is releváns válaszokat kínáljanak a társadalmi és gazdasági problémákra. A Polányi-recepció jövője szoros kapcsolatban áll az ő munkásságának népszerűsítésével és oktatásban való alkalmazásával. A tudományos közösség, az oktatási intézmények és a közéleti diskurzusok szerepe kulcsfontosságú abban, hogy Polányi elméletei a jövő társadalomtudósai és politikai döntéshozói számára is központi tanulmánytémává váljanak. Az interdiszciplináris kurzusok, a kutatócsoportok és a nemzetközi együttműködések segíthetnek abban, hogy Polányi örökségét újraértelmezzük és átadjuk a következő generációknak. A Polányi-recepciókutatás jövője Magyarországon gazdag lehetőségeket tartogat, amelyek a globális gazdasági és politikai változások, az interdiszciplináris megközelítések, valamint a társadalmi kihívások fényében új értelmezéseket adhatnak Polányi elméleteinek. A jövőben a Polányi-munkásság nemcsak a tudományos diskurzusban, hanem a politikai és társadalmi életben is fontos szerepet kaphat, mivel képes választ adni a modern gazdasági és társadalmi problémákra.

IX. fejezet: A szabadságért való küzdelem egyik lehetséges előzményéről: forradalmak a közigazgatás szolgálatában³⁶⁸ Bibó István és Polányi Mihály kritikus szemlétéről

A modern közigazgatás forradalmak keresztüzében formálódott. Bibó István és Polányi Mihály eredeti problémafelvetésekből kiindulva értelmezték a modern kori forradalmakat és következményeiket, amelyek döntő befolyást gyakoroltak a közigazgatás természetéről való gondolkodásra egész nemzedékekre hatással bíró közigazgatási modellek kidolgozására. Hogyan tarthatja a közigazgatás igája alatt a forradalom ethoszát? Miként írható le a forradalom és a közigazgatás egymásrahatása? Bibó István és Polányi Mihály forradalomelméleti írásainak elemzése e kérdésekre keresi a választ.

„A totalitárius globális hódítási kísérlet és teljes uralom volt a pusztító kiút minden zsákutcából. Győzelme egybeeshet az emberiség pusztulásával; bárhol is uralkodott, elkezdte tönkretenni az ember lényegét.”³⁶⁹

Hannah Arendt

Általános tapasztalat, hogy az emberiség eddigi történetében a forradalmak mindig a fennálló, az érvényes lérend radikális megváltoztatására tettek erőszakos vagy békés, sikeres vagy sikertelen kísérletet. A forradalmak szellemi-eszmei hajtóerejét és iránytűjét az egyedül helyes (igazságos) társadalomról kialakított tervezetek, az utópiák jelentették, amelyek a premodern korszakban vallási-teológiai, a modernitásban szekularizált nézőpontból és fogalmi szerkezetek összefüggésében formálódtak. Az európai társadalomfejlődésben rejlő, a hatalom humanizálására irányuló tendenciát a forradalmak társadalmi értelemben történő megjelenése, térhódítása olykor előmozdítják, más eseteken hátráltatják.³⁷⁰ A modern közigazgatás azon professzionizálódott szakembergárda kitüntetett provinciája, amely a legbehatóbban érintkezik az emberi-

³⁶⁸ M. Takács Péter: A szabadságért való küzdelem egyik lehetséges előzményéről: forradalmak a közigazgatás szolgálatában. In: Jog-Állam-Politika, 2023 2. szám, 65-82.

³⁶⁹ Hannah Arendt: A totalitarizmus gyökerei (első kiadás: 1951), Európa Könyvkiadó 1992, Budapest.

³⁷⁰ Az egyes történelmi államokban e tendencia erősödése vagy gyengülése jelenti az előfeltételét, vagy éppen az akadályát, a szolgáló-szolgáltató közigazgatás kialakításának.

ség szférájával. Kihatása az emberek társadalomban betöltött szerepe szerint kiterjed a mindennapi élet minden egyes archetípusára³⁷¹. Írásom ennek a tapasztalatnak az értelmezéséhez szeretne hozzájárulni Bibó István és Polányi Mihály forradalomfelfogásának bemutatásával. A két szerző forradalomról szóló írásai kritikai reakciók a világtörténelem forradalmi által okozott társadalmi-politikai, szellemi anarchiára, ugyanakkor annak a hitnek a dokumentumai is, hogy a társadalmakban léteznek olyan erkölcsi tényezők, hajtóerők, amelyek egy államot kivezethetnek a forradalmak okozta káoszból. Ilyen erkölcsi tényezőnek tekintették a politikai szabadság feltételeit megteremtő modern demokráciát, a gondolkodás és megismerés szabadságát biztosító modern tudományt, és feltételezték, hogy a társadalmi-kulturális fejlődés belső logikája és szerkezetváltozásai a „hatalom humanizálása” révén az emberi szabadság egyre nagyobb fokú kibontakozása irányába mutatnak. Mindez, hangsúlyozni szeretném, nem jelenti azt, hogy a forradalom, mint olyan feleslegessé válik, hiszen a történelem konkrét határhelyzeteinek megoldásaként éppoly elkerülhetetlen, mint a háború.³⁷²

9.1.BIBÓ ISTVÁN ÉS A „FORRADALOM ETHOSZA”

Bibó alapkérdése a következő: a kapitalizmus és a szocializmus milyen értelemben támogatója és/vagy ellensége a hatalom humanizálásának irányába „haladó” modern társadalomfejlődésnek? A társadalom szerveződése történelmileg mindig valamiféle rendformát ölt és egyensúlyra törekszik a megőrzés és megújítás társadalmi-politikai erőinek állandó harcában. Ebben az értelemben Bibó szerint a kapitalizmus és a szocializmus az európai társadalmi fejlődés társadalomkritikai előremozdításának, elmélyítésének versengő formái, amelyek abban különböznek,

³⁷¹ Carl Gustav Jung megfogalmazásában az archetípus azokat a képi sémákat jelöli, amelyek közös motívumok a különböző területeken élő népek mitológiájában, és melyek a filozófus véleménye szerint a kollektív tudatalattiból eredeztethetők.

³⁷² Lásd erről bővebben Schmitt, Carl: A politikai fogalma, 2002, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest., Vö. Hannah Arendt: Sivatag és Oázisok, 2002, Gond-Palatinus, Budapest., Vö. Reinhart Koselleck: Az aszimmetrikus ellenfogalmak - Történeti-politikai szemantikája, 1997 József Műhely Kft. Kiadó, Budapest. Vö. Szun Ce (2006): A háború művészete. Cartaphilus Kiadó, Budapest., Vö. Clausewitz, 2013, 53., Vö. Farkas Ádám – Pongrácz Alex: Az állam fegyvere s védelmének állam- és jogelméleti alapjai. In Farkas Ádám (szerk.): A honvédelem jogának elméleti, történeti és kortárs kérdései. Dialóg Campus, Bp., 2018, 9-30. „a védelem, mint az állam egyik alrendszere az állam rendszerének egészére ható törvényszerűségekkel és erőhatásokkal is kölcsönhatásban áll” (Farkas– Pongrácz, 2018, 12.), Vö. Max Weber (1998): A politika, mint hivatás. In Max Weber: Tanulmányok. Osiris Kiadó, Budapest. 156–157. Vö. „A háború csupán a politika folytatása más eszközökkel.” (Clausewitz, 2013, 54.)

hogy miként viszonyulnak a forradalom és erőszak problémájához.³⁷³ Az erőszak és annak minden megnyilvánulási formája – az állami kényszer, személyes élethalálharc, forradalom, háború – az ember félelemben fogant gyűlölködéséből és hatalomvágyából fakad³⁷⁴. Guglielmo Ferrero eszmeisége döntő hatást gyakorolt Bibó gondolkodására. A történelmi-politikai események mozgatórugóját a félelemben, mint pszichikai determináló tényezőben jelöli meg. A forradalmi hatalomnak, mint a „gonosz” megtestesülésének elutasítása nem követi Ferrero esetében a demokrácia, a liberalizmus, a konzervativizmus vagy akár a monarchia értékeinek egyértelmű felvállalását. Ferrero a hatalom problematikáját szorosan összekapcsolja a legitimitáció kérdéskörével, problematikájával. A demokratikus legitimitás számára szükséges szabadság a politikai szabadság³⁷⁵. Ferrero elméletében a félelem az „élő univerzum lelke” és a „hatalom a félelem legmagasabb rendű megnyilvánulása”³⁷⁶. Bibó István 1933–34-ben az olasz–svájci tudós tanítványa volt a genfi egyetemen. Bibó egyik legközismertebb mondása: „Demokratának lenni annyi, mint nem félni” minden valószínűség szerint éppen Ferrerótól származik. Ferrero ugyanis ebben a könyvében így ír: „A demokrácia, amikor sikerül kiteljesítenie legitimitását, olyan kormányzatot alakít ki, amely a legkevésbé fél, és a legkevésbé van szüksége arra, hogy félelmet keltsen”. Az erőszak nem lehet semmilyen vonatkozásban öncél és önérték, mivel „erkölcsi” természete szerint alapvetően rossz. Az állami és nem-állami erőszak alkalmazása során az élethalálharc, a forradalom, a háború, csupán a lehetséges megoldási alternatívák közül a rosszabbik lehet, így értéke mindig csak relatív. Minden „halálos harcot” komoly alázattal kell értékelni, tudva, hogy erre azért került sor, mert a harc résztvevői nem találták meg a többség számára kedvező végkimenetelű megoldását, vagyis az adott problémahelyzetben nem voltak képesek konszenzusképes megoldási alternatívákat megfogalmazni, nem tudták a „helyes” politikai döntést racionálisan megindokolni, sem morális, sem játékelméleti értelemben.

Az erőszakhoz hasonlóan forradalom sem lehet öncél, és ha állandóvá válik, azaz fenntartja a tényleges és potenciális erőszak és ellenerőszak játékát, önmaga értelmét semmisíti meg. A szabadság ügyéért indított forradalom egyetlen értelme az, hogy pillanatnyi erőszakkal meg-

³⁷³ A forradalmár az, aki azt mondja, forradalom legyen, akkor is, amikor zajlik az élet, és ha a ma élete jó. (A forradalomból ugyanis szerinte csak még jobb dolgok születhetnek.). A reakciós azt mondja, mindent meg lehet csinálni, csak a forradalmat nem, mert az minden értéket elpusztít.

³⁷⁴ Bihari Mihály: Hatalom és legitimitás. In: Jog-Állam-Politika 2012/1. szám, Győr.

³⁷⁵ Lásd erről bővebben Polányi Mihály 1958-ban megjelent Személyes Tudás c. írásában megjelenő szabadság-felfogását, valamint kitekintésként Hannah Arendt szabadságfogalmát a Sivatag és Oázisok c. művében.

³⁷⁶ Vö. Szabó Tibor: A hatalom és a legitimitáció teoretikusa: Ferrero, In: Politikatudományi Szemle, 2002. 3–4. szám, 294., Vö. Ferrero, 2001, 47., Vö. Szabó, 2002, 297., Vö. Ferrero, 2001, 58., Vö. Ferrero, 2001, 204.

dönt egy önmagát túlélő állami hatalmi szervezetet, amelynek hitele vagy legitimitása a tömegekben annyira alá van ásva, hogy a forradalmi erőszak megszűnése után már nem képes önmagát újjá szervezni. Ha azonban egy forradalom pillanatnyi erejében elbizakodva elkezd a tömegek köztudatában meg nem érett, önkényes elgondolásokat keresztülerőszakolni, amelyeket csak az erőszak állandósításával lehet fenntartani, akkor önnön értelmét semmisíti meg, mert nem növeli, hanem csökkenti a szabadságot, paradox módon visszamenőleg igazolja az általa megdöntött hatalmat, s adott esetben annak visszatértét is előidézheti. Dicsőséges és sikeres forradalomról akkor beszélhetünk, ha az új rend megteremtői nem esnek ebbe a hibába. Ebből a nézőpontból tekintve az eredendően diktatúrát alapító és végletekig fokozó bolsevik forradalmak céljukat tévesztett, a szabadság ügyét diszkreditáló forradalmak.

A proletárdiktatúra programja Marxnál még viseli némileg az „átmeneti zsarnokság” jellegét, azonban abban a percben, amikor a győzelmes forradalom a tömegek köztudatában meg nem értett, tapasztalatilag illegitim³⁷⁷ célokat törekszik megvalósítani, a diktatúra és vele a tényleges és potenciális erőszak szükségszerűen állandósul, a zsarnokság kényszerítő gépezetévé válik. A zsarnokság a hatalom egységének és oszthatatlanságának a következménye, s ha egyszer a zsarnokság uralmi gépezete kiépült és stabilizálódott egy államban, akkor az egész lakosság, az államnép szabadsága fenyegetve van. Bibó szerint a kapitalizmus a modern társadalomfejlődésnek csupán annyiban ellensége, amennyiben zsarnokságra, elnyomásra és kizsákmányolásra ad lehetőséget. Az elnyomás legveszélyesebb formája azonban nem a gazdasági, hanem a politikai. A kapitalizmus alapvető hibája nem a szabad vállalkozás rendszerében kristályosodik ki, hanem a birtokviszonyok igazságtalanságában: a szabad vállalkozás lehetősége ugyanis eleve csak a társadalom egy kis része számára áll fenn.³⁷⁸ Ezért minden kapitalizmusellenes forradalom alapvető célja a birtokviszonyok igazságtalanságának megszüntetésére, a kapitalista magántulajdon kisajátítása. Ezt a kisajátítást a legradikálisabban a bolsevizmus hajtotta végre azzal, hogy a kisajátította és munkásközösségi, illetve bürokratikus állami tulajdonba vette nagyüzemeket.

³⁷⁷ Lásd erről bővebben Guglielmo Ferrero „legitim” és „illegitim” fogalmi konstrukciós megkülönböztetését. in: Guglielmo Ferrero: A hatalom. A legitimitás elvei a történelemben (Kairosz Kiadó, 2001.)

³⁷⁸ Vö. „Ahol az állam erős, ott a társadalom gyenge, és ahol a társadalom gyenge, a demokrácia még nem eresztett mélyen gyökeret.” Alexis de Tocqueville, *De la Démocratie en Amérique*, (magyarul: Az amerikai demokrácia) 1835, 1840 I. ill. II. kötet). Vö. politológia értelemben a kevesek uralma a többség felett dichotómiája.

Bibó 1953 és 1956 között az európai társadalomfejlődésről papírra vetett fogalmazványában az európai haladás-hit 20. századi kudarcai között vetett számot a bolsevik forradalommal. A bolsevik forradalom és a bolsevizmus nem illeszkedik az európai haladás, a szabadság, az igazságosság és az emberi méltóság programjába. A sztálinizmus a leninizmus, a leninizmus pedig a marxizmus következménye. A korlátlan erőszak programszerű alkalmazása, a korlátlan hatalmú és mindenható párt pedig az öncélú forradalom, az erőszak-kultusz, az osztályharc, a proletárdiktatúra tanainak a folyománya.³⁷⁹ A bolsevizmus egyfajta embertelen elmélet ráerőszakolása az emberi világra. A marxizmus-leninizmus a legrosszabb fajta idealizmus, metaforákra épülő elmélet, szabadságellenes és zsarnoksághoz vezet.³⁸⁰ Bibó a fejlődés szervességét meghatározó kritériumnak tekinti. Meggyőződése szerint az „elsietett”, „fejetlen” forradalom a szocialista jövőt is beárnyékolhatja. Ami Közép- és Kelet-Európában legfőképpen fenyeget, az a korlátlan személyes uralom veszedelme, az, hogy nem diktatúra fog létesülni valami célból, hanem diktatúra önmagáért. A szocializmus programja lényegében nem más, mint a polgári demokratikus forradalom nagy lépésének logikus folytatása, tehát a polgári forradalom bizonyos értelemben logikus folytatása a feudális, középkori hűbéri szabadságok rendszerének.

A szocialista forradalom lényegében nem mond mást, hogy ne csak főispánságokat és királyságokat, de gyárakat se lehessen örökölni, hanem a tényleges alkotó teljesítmény arányában ebben a munkában részt venni. Ez lényegében a szocializmus tartalma. Az öncélú forradalmiságnak ez az erőszakkultusza vészes következményeket értelt meg a 19. század végére és a 20. század elejére. Bibó szerint a francia forradalom részbeni kudarca két szörnyű következménnyel járt. Az egyik következmény a fasiszmus, a másik az erőszak állandósítása. A forradalom alapítói ugyanis a forradalom elszánt ellenségével, a régi társadalom védelmezőjével szemben bevetett erőszakot az államon belül kiterjesztették minden más engedetlen vagy rivális csoportra is. Ezáltal a végeláthatatlan erőszaknak olyan hisztériáját szabadították a maguk társadalmára, amely a forradalom ügyét is vészesen kompromittálta, és lényegileg ugyanúgy a hatalom ügyintézőinek, a hatalom ügyes manipulánsainak és a terrorkorszak cinikus túlélőinek adta át az ügyek vitelét, mint annak idején a francia forradalom. A forradalom a társadalmi-politikai helyzettől függően lehet hasznos, és nagyon haszontalan. A forradalmat lehet békésen parlamentáris úton is véghez vinni. Ám abban az esetben, ha parlamentáris úton végrehajtanak

³⁷⁹Lásd erről bővebben Hannah Arendt: *Sivatag és Oázisok*, 2002, Gond-Palatinus, Budapest című művében az állami erőszakmonopóliumról, a hatalomról, valamint az erőszak alkalmazásának 20. századi fortélyairól és a háborúról szóló részleteit.

³⁸⁰Vö. Kovács Gábor, 2004. 319–327, Ifj. Bibó István, 2012., vö. Bibó István: *Az európai politikai fejlődés értelme*. BIM 9. 128–129., Vö. 1956. BIM 4. 7–21. Vö. *Visszaemlékezések*. BIM 12. 196–216, 238–240.

valamilyen hatalomváltást, aztán a hatalom birtokában elkezdnek intenzíven erőszakot alkalmazni, akkor ez végeredményben megint csak ugyanazt a páni félelmet és gyakorlatilag a reakció győzelmét fogja elindítani, mint már a történelemben annyiszor. Ha csak egyszerűen forradalomnak nevezek egy merőben szabadságjogi és parlamentáris eszközökkel lefolytatott jelentősebb változást, akkor ez a forradalom szónak a kiterjesztése, amit merőben a forradalmi romantika fenntartása érdekében használunk ahelyett, hogy a dolgokat nevén neveznénk.³⁸¹ Ilyen esetben társadalomreformról, fokozatos átalakulásról beszélnek, amelyek természetesen a forradalmiság által nagyon szigorúan elátkozott kategóriák. A társadalmi valóság a szocialista forradalmakat újból és újból rákényszerítette az összes demokratikus erővel, közöttük a szabadságjogok teljességét valló polgári demokratikus erővel való szövetkezésre, az ún. népfrontpolitikára. A szocialista forradalmiság történetének a jellemző vonása a népfrontkísérletek beindítása, majd negligálása volt.³⁸² A francia forradalom szabadságideáljában való megcsalatkozás és a szabadságideálra való uralmi rátelepülés látványa az, amely a marxizmusból a gazdasági tényezők mindenhatóságának elméletét, az erkölcsnek a gazdaságtól való függőségére vonatkozó elméletét és a társadalmi élethalálharc programjának az elméletét létrehozta. A modern demokrácia az uralom fogalmának, az uralom jelenségének a megszüntetésére irányul. A modern demokrácia erkölcsi követelménye az egyenlő emberi méltóság, ami azt jelenti, hogy a szabadságprogram jegyében minden embernek joga van kinyilvánítani azt a szándékát, hogy az őt irányító és kormányzó kisebbséggel nincs megelégedve, és joga van részt venni annak elmozdításában. Ez egészen más helyzete a demokráciának, mint az ókorban a sokak uralmát jelentő demokrácia volt, és éppen ezért a maga idejében alapjában jogos vélemény volt az, hogy a demokrácia törekeny és nem ideális államforma; viszont a modern moralizált demokrácia, amely nem a sokak uralmát, hanem az uralom megszüntetését tűzte ki, minden másnál jobb államformának bizonyult már eddig is.

9.1.2. *Az 1956-os magyar forradalom*

Bibó István 1911-ben született Budapesten. Szegeden nőtt fel, ahol 1933-ban jogi és államtudományi doktorátust szerzett, Magyar-ösztöndíjasként Bécsben és Genfben tanult. 1934-ben

³⁸¹ Leo Strauss (1899-1973) szerint nem tudjuk a „dolgokat nevén nevezni”, mert az adott dogmát/kontextust nem a megfelelő lencsén keresztül vesszük társadalomtudományi nagytónk alá: végkövetkeztetése: visszatérés a klasszikus politikai filozófiához, amely a premodernben gyökerezett és alapját a klasszikus filozófia nyújtja.

³⁸² Lényegében ilyen, a népfrontpolitikához való visszatérésre irányuló kísérleteknek a leállítása történt az '56-os magyar forradalom és a '68-as csehszlovák átalakulás leállításánál, s mindkét esetben ennek igazolásául a reakciós, restaurációs, kapitalista visszafordulások veszélynek a felvázolása szolgált.

Budapesten jegyző lett az Igazságügyi Minisztériumban. 1935-től, politikai ambíciói lévén, bekapcsolódott a népfrontos mozgalomba. 1944. október 16-án a nyilasok letartóztatták baloldali szervezkedés és zsidómentesítő igazolványok kiadása miatt, átadták a Gestapónak, azok visszairányították a minisztériumba, ahol a nyilas miniszter szabadlábra helyeztette. A vád ellene a mentesítő igazolványok kiadása volt. Budapest ostromát a városban élte meg, ezt követően, 1945. február végétől a Debrecenben megalakult új kormányzat belügyminisztériumába hívták közigazgatási munkára. 1945 és 1947 között napi munkája mellett politikai publicisztikával foglalkozott, tanulmányai jelentek meg a Valóságban és a Válaszban. 1946 nyarán a szegedi egyetem jogi karának alkotmánytan és közigazgatástan tanszékére nevezték ki nyilvános rendes tanárnak. 1947-ben a Kelet-európai Tudományos Intézet elnökhelyettesének is kinevezték, ezt 1949-ig, az intézmény megszűntéig el is látta. 1950-től egyetemi tanári állásából elmozdították, 1951-től a Budapesti Egyetemen könyvtárosi állásba került. 1948 után nem publikált. 1945 óta a Nemzeti Paraszt Párt tagja volt, 1947 választási kampánya idején vidéki városokban tartott népszerűsítő fórumokat. Ezt követően, 1956 októberéig nem folytatott politikai tevékenységet. 1956. október 30-án a Petőfi Pártként újjászerveződő NPP intézőbizottságának vált tagjává, távollétében választották meg. 1956. november 2-án miniszternek jelölték, ezt november 3-án követte a miniszteri kinevezése, a Parlamentben csak 4-én, a hajnali órákban jelent meg. A Parlamentből november 6-án távozott. Bibó István a forradalmi eseményekről a börtönéveket követően is beszélt, a harcokban tevékenyen nem vett részt, az eseményekről értesülve lelkesedéssel reagált, és a kihallgatási jegyzőkönyvek is azt tanúsítják, hogy elsősorban politikai nyilatkozatok fogalmazásával és azok nyilvánossá tételével járult hozzá személyesen a forradalmi változásokhoz. Az események ideje alatt a következő írásait fogalmazta meg: A forradalom alatt, Távirat az Egyesült Államok elnökének, Magyarok! (november 4-ei nyilatkozat), Expozé a magyarországi helyzetről, Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására, Miniszterelnök Úr! Kedves Imre Bátyám! (Nagy Imrének írt levele), Kiegészítés az 1956 november 6-án kelt expozéhoz és tervezethez. Bibó István írásait Göncz Árpád segítségével juttatták el nagykövetségekre. A cikkek megírása és terjesztése miatt végül 1957. május 23-án letartóztatták és már másnap megkezdték kihallgatását. Az eljárás mindössze néhány hónapig tartott. A Bibó István elleni vád a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetése és hűtlenség büntetése volt.

Bibó tömör és egyetlen oldalban valóságghűn helyzetet értékelt, és küzdött. Litván Györgyöt idézem: „Egyetlen oldalon mesterien foglalta össze a forradalom valódi céljait, s a szovjet támadással kialakult helyzetet és az erre adandó hazai és külföldi választ. Egyszerre realista és emelkedett hangvétele ezt a kiáltványt a magyar forradalom egyik legszebb és legjelentősebb

dokumentumává avatja.” Egy harmadik kompromisszumos iratot is írt, amely az Expozé néven lett közismert, és ez kikerült – plakátok formájában – a budapesti utcákra. Ezt a tervezetet elküldte Andropovnak is. A Parlamentet végül november 6-án hagyta el, amikor Kádár emberei felszólították az épület elhagyására,

A letartóztatást követően egy évvel megtartott per zárt tárgyaláson folyt, Az eljárás 1958. július 28-án kezdődött, és augusztus 1-én hirdettek ítéletet. Bibó Istvánt és bűntársait, Göncz Árpád másodrendű és Regéczy-Nagy László harmadrendű vádlottakat elítélték, és az ítélet már másnap jogerőre emelkedett. Bibó Istvánt életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték, Göncz Árpádot szintén, Regéczy-Nagy Lászlót pedig tizenöt évnyi börtönre ítélték el. A Bibó István elleni vád a forradalom leverését követő publicisztikai tevékenysége volt, az, hogy a forradalom ügyét nyilvánosan és aktívan képviselte. 1963. március 27-én szabadult az általános amnesztiarendeletről. Gyarmati György elemzéseiből is kiderül, hogy Bibó István zokszó és „felhánytorgatás” nélkül tűrte sorsát, nem szervezett ellenállást vagy mozgalmat, a rá bízott könyvtárosi munka ugyan szellemileg nem elégítette ki, de a tiszta értelmiségi lét megőrzésére lehetőséget teremtett, és ebbe Bibó beletörődött. Szabadulását követően nem folytathatott tudományos és politikai tevékenységet, a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárában tevékenykedett, 1971-től nyugdíjba vonult. 1979. május 10-én hunyt el.

A magyar forradalom bár előkészítetlen és szervezetlen volt és egy esztelen vérengzésre volt válasz, ennek ellenére józan, emberséges és mértéktartó volt. Kilátástalannak nyilvánítani (magát a forradalmat) cserbenhagyatása okán lehet(ne) csupán. A magyar forradalomnak és leverésének leg súlyosabb következménye a Nyugat számára az, hogy tíz évi elvi és erkölcsi szempontokra hivatkozó politika és propaganda jutott arra a pontra, hogy kétségessé vált nemcsak az értelme és a kilátásossága, hanem sokak szemében talán a becsületessége is. Reményt jelent a magyar forradalom a nyugati világ számára. Azt a politikát, mely tíz év óta tartja reménységgel a Kelet-Európai országok belső ellenzékét és emigrációit, nemegyszer fogta el a kétség afelől, hogy vajon ezek az országok az egypártrendszer megszűntével milyen kormányzást fognak berendezni maguknak, hiszen tudott dolog volt, hogy a második világháború előtt a társadalmi, a nemzeti elnyomás és a rendi uralom legváltozatosabb formáiban éltek; s emigrációikat felerészben idejétmúlt életformájuk összeomlása s csak felerészben a szabadság vágya űzte Nyugatra. A magyar forradalom és általában a Kelet-Európai népek mozgalmait azt jelentik, hogy a nyugati világnak igenis be lehet és be kell rendezkednie egy olyan nem agresszív és nem hatalmi, de mégis aktív és vállalkozó szellemű politikára, melynek célja az, hogy anélkül, hogy gazdasági és társadalmi rendszerét másokra rá akarná oktrojálni, igenis lépésről lépésre megnyerje a Kelet-Európai országokat és végül a Szovjetuniót magát is a szabadság nyugati

technikai és e technikák mögött álló közös politikai erkölcs számára. A magyar forradalom sikerében is, leverettetésében is egyugyanazon tanulságot érleli: azt, hogy az enyhülési politika összes döntő kérdései, a politikai és gazdasági önkormányzat, a törvényesség, a közéleti igazmondás, a bürokratizmus leépítése, az életnívó emelése mind kölcsönösen összefüggnek egymással, s nem lehet közülük megoldani a kényelmesebbeket és félretenni a veszélyesebbeket; és azt sem lehet, hogy ezt az enyhülési programot tartósan folytassák a Szovjetunióban és lefojtsák a népi demokráciákban. A remény tehát éppen az egész problémakomplexumnak ebben az elválaszthatatlan kapcsolatában és összefüggésében rejlik: ezért lehetséges és ezért várható, hogy a fejlődés visszakanyarodjék oda és újból induljon onnan, ahonnan a magyarországi szovjet közbelépés végzetes elhatározása kitérítette. Ezért jelent reménységet a magyar forradalom a „harmadik út” erőinek is. E pillanatban, mint láttuk, a világ különböző részeinek a központi problémája a szabadság lehetőségeivel való élés kérdése. A nyugati világ birtokában van a szabadság legfejlettebb technikáinak, a szabadságjogokon alapuló népképviselői parlamentáris demokráciának, s nagyban és egészben elfogadta azt az univerzális etikát, mely a szabadságintézmények alapja és működésük feltétele.

9.1.3. Közigazgatási koncepció

Bibó sokat foglalkozott a közigazgatással, annak jogszerűségével, demokratizmusával. 1956-os tervezeteiben is kiemelt helyen szerepelt a közigazgatás újjászervezése, amely a szakszerűség alapján, a versenyvizsga-rendszer általános bevezetésével történik. A közigazgatásba tömegesen bekerült diplománélküliek és „gyorsított kiképzéssel kiképzettek helyzetét” kötelező megállapításával vélte megoldani. Fontos elképzelése volt a közigazgatás bírói ellenőrzésének visszaállítása. *Az államhatalmak elválasztása egykor és most* című tanulmánya az egyik legfontosabb európai alkotmányos követelményt és demokráciakritériumot értékeli történelmi, jogfilozófiai távlatokban. Az írás zárómondatában az államhatalomnak szolgálattá, erkölcsi feladattá való átnemesítésén töpreng Bibó. A hatalom megneemesítésére, spiritualizálására és tárgyiasítására irányuló évszázados fejlődési tendenciák több más írásában is érdekelték őt. Bibó mindenekelőtt jogszerű, szolgálatszerű, tegyük hozzá, szakszerű és eredményes hatalomgyakorlási rendszert kívánt megvalósítani. Bibó szerint a közigazgatás eredményessége érdekében

nem a végrehajtó hatalmat kell erősíteni, hanem a politikum behatását kell csökkenteni a szakszerű, szolgálatszerű és jogszerű közigazgatással szemben,³⁸³ s hogy a közigazgatás túlsúlyba kerülése a végrehajtó hatalom ellenőrzésének új formáit kívánja meg. Számos alkotmányos követelményt állít fel a közigazgatással szemben (különösen ilyen a közigazgatási bírászkodás szerepének erősítése). Közigazgatási és alkotmányjogi szempontból 1956-nak tehát alkotmányjogi jelentősége van, bár tudjuk, hogy a történelem esélyt sem adott egy esetleges, „56-os Bibói alkotmány” elfogadására. Alkotmányos követelmények viszont megfogalmazódtak, és ezek leginkább Bibó István nevéhez, államminiszteri tevékenységéhez köthetők. Ezekhez az alkotmányos elvekhez nyúlt vissza jogfolytonosan az 1989/90-es alkotmányos rendszerváltozás, az 1989. október 23-án, az új nemzeti ünnepen kihirdetett köztársasági alkotmány és az első szabadon választott parlament első törvénye is, amely 1956 előtt, Bibó hallhatatlansága előtt tiszteleg.³⁸⁴

Kukorelli István Három István, három nemzeti ünnep, három példakép című monográfiájában öt kiemelt mozzanatot emel ki Bibó István szerteágazó életművéből: (1) a Nagy Imre-kormány minisztereként 1956 forradalmi napjain jegyzett, az alkotmányosság értékeit tiszteletben tartó alkotmánytervezet, amelynek programjaihoz nyúlt vissza az 1989-90-es rendszerváltozás, (2) A bibói tízparancsolat, amely Kukorelli István szerint nekünk szól, amely bátorságra és tartásra biztatja a cselekvőképtelen közömbös embert, (3) Bibó István akadémiai székfoglalója a hatalommegosztásról, amelynek lényege Kukorelli olvasatában: „a hatalmat – mindenféle hatalomközpontosítást – újból és újból jogszerűvé kell tenni és érvényes értékszemponatoknak alávetni”. (4) Az alaptörvényi elvekkel szemben elégtelenek a bibói fékek és ellensúlyok rendszere, mivel a többségi elv érvényesülését érhetjük tetten minden egyes jogi aktusban. (5) Végül pedig a decentralizációra építkező kormányzati rendszer. Ezen ötös fogat alkotja Kukorelli István interpretálásában Bibó István „láthatatlan” alkotmányát³⁸⁵.

³⁸³ Lásd erről bővebben Max Weber bürokráciaelméletét a professzionizált, szakosodott és hivatástudattal rendelkező hivatalnokréteg kialakulásáról és felemelkedéséről, Vö. Max Weber: Állam, politika, tudomány, 1970, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest., Vö. Max Weber: Gazdaság és társadalom 1., 1987, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest., Vö. Max Weber: Gazdaság és társadalom 2/3. 1996, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

³⁸⁴ Kukorelli István: Bibó István Láthatatlan Alkotmánya. in: Politikatudományi Szemle, 2019. XXVIII/1. szám 7–13. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest.

³⁸⁵ Lásd erről bővebben: Kukorelli István: Három István, három nemzeti ünnep, három példakép. Budapest, Méry Ratio, 2021. 171-173. o.

Ha Bibó Istvánt értékeljük nem maradhat el az egyik lefontosabb írásának, a szabadságszerető ember politikai tízparancsolatának megidézése, amely mindmáig minden köztársasági eszméhez hű alkotmányjogász, történész, filozófus és politológus origója. Műfaját tekintve egyfajta deklaráció, akár csak az 1948-as Emberi Jogok egyetemes nyilatkozata.

Bibó István: A szabadságszerető ember politikai tízparancsolata³⁸⁶

1. megköveteli magának és megadja másnak a minden embernek kijáró tiszteletet, de megkülönböztetett tiszteletet, sem magának semmi címet nem követel, másnak pedig úrvoltáért, sem vagyonáért, sem hatalmáért, sem befolyásáért, sem ruhájáért megkülönböztetett tiszteletet nem ad, csak tisztességéért, vagy érdeméért; senki emberfia előtt meg nem alázkodik, alázatoskodó megszólítási és köszönési módokat szájára nem vesz.
2. magát munkában szolgának, szabad idejében és a maga otthonában úrnak tekinti, és szembe száll mindenkivel, aki magát szolgálata és munkája alatt is úrként, hatalmasként viseli és másokat szolgáknak, alacsonyabbrendűeknek kezel.
3. a maga vagy más munkája értékének a leszállítását, emberi kiuzsorázását, vagyoni vagy hatalmi helyzet kihasználását, s egyáltalán semmiféle kizsákmányolást nem tűr, magát vagy más a maga igazából, világos jogából, megszolgált követeléséből semmiféle erőszakkal, megfélemlítéssel, rábeszéléssel, fortéllyal kiforgatni nem engedi.
4. örködik a maga és minden ember egzisztenciájának a szabad és biztosított volta felett, illetéktelen vagy önkényes behatástól való mentessége jogvédelemmel és garanciákkal ellátottsága felett.
5. szüntelenül szem előtt tartja, hogy az emberi szabadság és az emberi méltóság egy és oszthatatlan és az egyik ember ellen akár társadalmi helyzete, akár származása, akár neme vagy kora címén elkövetett minden sérelem mindenki más szabadságát, méltóságát is veszélyezteti: ezért az emberi szabadság minden korlátozása, önkényes letartóztatás, fogvatartás, egyéni vagy hatósági hatalmaskodás, s az emberi méltóság mindenféle megalázása ellen azonnal együttesen, de ha az rögtön nem lehetséges, magában is fellép.
6. gyűléseken, egyesületben, munkaközösségben vagy bármiféle közösségben éppenúgy, mint a magánéletben önkényeskedést, akarnokoskodást, magánérdek illetéktelen érvényesítését, visszaélést, köz becsapását, közakarat meghamisítását, s mindenféle fenyegetést és terrorizálást

³⁸⁶ Bibó István (1940): A szabadságszerető ember politikai tízparancsolata: A kézirat lelőhelye: Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára MS 5111/15.16.

nem tűr, minden ilyen ellen saját maga azonnal felszólal és más tisztességes emberekkel összefog, az erőszakosan érvényesülni próbálókat, tekintet nélkül arra, hogy kire és mire hivatkoznak, leleplezi és meghátrálásra kényszeríti, tisztában lévén azzal, hogy minden ilyennek az érvényesülése csakis a tisztességes emberek kényelmessége és megfélemlíthetősége miatt lehetséges.

7. semmiféle anyagi visszaélést vagy panamát el nem hallgat, sem elfedezni nem segít, bármilyen hatalmas embert kell is ezzel lelepleznie.

8. minden közügyben meggyőződése szerint vall színt: fenyegetéstől meg nem ijed, hízélgésnek be nem dől, s szavazatát vagy aláírását semmi pénzért vagy előnyért el nem adja.

9. minden felismert közérdek ügyében kezdeményezőleg lép fel, minden közérdekű szövetkezésben vagy mozgalomban tehetsége szerint munkájával és adományával részt vesz s igyekszik azt győzelemre segíteni, tisztában lévén azzal, hogy a közügyek elhanyagoltsága vagy méltatlan emberek kezébe való kerülése egyedül a tisztességes emberek kezdeményezésének hiánya és közéleti bátortalansága miatt történik.

10. bízik a közösség erejében, az emberek többségének tisztességében és abban, hogy ezt elegendő bátorsággal és igyekezettel érvényre is lehet juttatni, ezért a maga példájával, minden rosszhiszeműség elleni együttes és eredményes fellépéssel és minden jóhiszeműség számára a bizalom előlegezésével erősíti maga körül a közösségben és a tisztességes szándék győzelemre vihetségében való hitet

Bibó tízparancsolatában rendszeresen visszatérő momentum az elnyomás, az önkényeskedés, amelynek ellenpólusát képzik a cselekvő, szabadságszerető ember, hiszen civil kurázsi nélkül nincsen alkotmányos demokrácia³⁸⁷. Jelen tízparancsolat a Bibó életének hányattatott sorsát, valamint az 1956-os szerepvállalását is felidézi.

Az eddigiekben bemutattam Bibó István forradalom és közigazgatás koncepcióját, a továbbiakban Polányi Mihály recepcióelemzésére vállalkozok – kiemelten a személyes tudás gondolköre (különös tekintettel a tudás és szabadság dichotómiára és az 1956-os magyar forradalom Polányi általi megítélésére – valamint az e forradalomra reflektáló Szovjetunió képre.

³⁸⁷ Bibó István (2011): A szabadságszerető ember politikai tízparancsolata. In: Debreczeni József (szerk.): Bibó-breviárium. Budapest, Alexandra Kiadó, 41-43-o.

9.2. POLÁNYI MIHÁLY ELMÉLETE A TUDÁS SZEMÉLYES JELLEGÉRŐL

„Ahol az állam erős, ott a társadalom gyenge, és ahol a társadalom gyenge,

a demokrácia még nem eresztett mélyen gyökeret.”³⁸⁸

Alexis de Tocqueville

Nem mindennapi család volt a Polányiaké az akkori Magyarországon; elsősorban zseniális tagjainak pályafutása hitelesíti ezt a megállapítást. A család tagjai – eredetileg Pollacsek néven – Kelet-Magyarországról indultak el, pontosabban a Kárpátaljáról, ahol gőzmalmot alapítottak. Elődeiket a 19. század elejétől tartják számon. A család tagjai a 19. század közepén indultak el Ungvárról nyugat felé, hogy azután a magyar és az osztrák főváros, valamint Németország több városa érintésével jussanak el a világ legkülönbözőbb tájaira, Európán kívül az Egyesült Államokba, Dél-Amerikába, Kanadába. Előbb a Horthy-rendszer, majd a náciizmus elől menekülve rajzottak ki a nagyvilágba. Laura, Adolf, Károly, Zsófia mellett Mihály volt az ötödik testvér.

A „két Polányi” kapcsolata

Polányi Károly és Mihály viszonya nemcsak testvéri, hanem intellektuális szempontból is jelentős volt. Bár a két testvér különböző területeken dolgozott, munkáik gyakran párhuzamosan fejlődtek, és néha közvetlen hatással voltak egymás munkájára. Károly Polányi gazdasági és társadalmi elemzései, amelyek a szabadpiac korlátait és a társadalomra gyakorolt hatásait vizsgálták, nagy hatással voltak Mihály filozófiai gondolkodására, különösen abban a tekintetben, hogy hogyan befolyásolják az emberi cselekvést és a tudást a társadalmi és gazdasági környezetek. Mihály Polányi, aki szintén a gazdasági rendszerek és a társadalom kérdéseivel foglalkozott, a testvére által írt művek társadalmi és gazdasági nézőpontjait figyelembe véve dolgozta ki saját filozófiai elméleteit, amelyek a tudás természetére és annak személyes, hallgatólagos aspektusaira összpontosítottak. Munkásságuk középpontjában a társadalom, a tudás és az emberi cselekvés kapcsolata állt, amely alátámasztja, hogy bár különböző területeken dolgoztak, gondolkodásuk összefonódott.

³⁸⁸ ALEXIS DE TOCQUEVILLE, De la Démocratie en Amérique, (magyarul: Az amerikai demokrácia) 1835, 1840 I. ill. II. kötet)

Polányi Károly és Polányi Mihály viszonya különösen érdekes, mivel mindkettőjük munkássága jelentős hatással volt a 20. századi filozófiai és társadalmi gondolkodásra, és bár különböző tudományterületeken dolgoztak, munkáik gyakran keresztezték egymást.

Polányi Károly (1886–1964) közgazdász és társadalomfilozófus volt, aki különösen a gazdasági rendszerek és azok társadalmi hatásainak elemzésére összpontosított. Leghíresebb műve A nagy átalakulás (The Great Transformation), amely a szabadpiaci kapitalizmus kritikájára és a társadalmi rendszerek változásaira összpontosít. Károly Polányi a gazdaság társadalmi beágyazottságát hangsúlyozta, és azt, hogy az állami beavatkozás szükséges a gazdasági folyamatok és a társadalom jólétének biztosításához

Polányi Mihály (1891–1976), Károly testvére, filozófus és társadalomfilozófus volt, aki a tudás természetével és annak személyes, hallgatólagos aspektusaival foglalkozott. Legfontosabb művei közé tartozik A tudás határai (The Tacit Dimension), amelyben kifejti a hallgatólagos tudás fogalmát, valamint A nagy átalakulás Károly munkájának hatására született értelmezései. Mihály Polányi is érdeklődött a gazdasági és társadalmi rendszerek iránt, de fókusza inkább a tudomány és a tudás filozófiai aspektusaira irányult

A két Polányi testvér, bár eltérő területeken dolgoztak, egymás gondolatainak és munkájának tisztelettel adóztak, és hatással voltak egymás munkásságára. Károly Polányi közgazdasági és társadalomelméleti munkássága, valamint Mihály Polányi tudásfilozófiai kutatásai közvetve és közvetlenül is hozzájárultak a 20. századi társadalmi és filozófiai diskurzushoz. Polányi Mihály A tudás határai (The Tacit Dimension) című műve az egyik legfontosabb munkája, amely a tudás természetére és annak átadására vonatkozó alapvető kérdéseket vizsgálja. Ebben a művében Polányi arra mutat rá, hogy a tudás jelentős része nemcsak explicit, azaz könnyen megfogalmazható információkban rejlik, hanem hallgatólagos (tacit) formában is létezik. Ez a hallgatólagos tudás az emberi tapasztalatokon, intuíciókon és a mindennapi cselekvések során nyilvánul meg, és nem mindig közvetíthető szavakkal vagy írásos formában.

Polányi Mihály volt, aki eredetileg orvosnak készült, de azután a fizikai kémiát választotta hivatásául, majd eljutott a közgazdaságtudományig³⁸⁹, mígnem élete utolsó harmadában a társadalomtudományoknak (kiemelten a társadalomfilozófiának) kötelezte el magát³⁹⁰. Polányi Mihály 1920-ban Németországba emigrált, hogy kémikusként dolgozzék Berlinben a Kaiser Wilhelm Institutban. Itt házasodott meg a római katolikus szertartás szerint (Polányi maga is katolikus hitre tért). 1929-ben felesége, Magda fiút szült, Polányi Jánost, a későbbi Nobel-díjas kémikust. Németországban kötött életre szóló barátságot Wigner Jenővel. Miután 1933-ban Németországban hatalomra kerültek a nemzetiszocialisták, Polányi a Manchesteri Egyetem (University of Manchester) fiziko-kémia professzora lett. Hatalmas váltásként a későbbiekben, miután egyre többet publikált a társadalomtudományok és a filozófia területén, (1948 és 1958 között) az egyetem társadalomtudomány professzora lett.

Polányi tézise miszerint minden tudományos kutatás, fogalom- és elméletalkotás, tanítás előfeltételét a tudós személyes hite és meggyőződése képezi, amely által egyáltalán kapcsolódni tud a „dolgok” átfogó rendszeréhez. A tudomány „természetét” vizsgálva abból indul ki, hogy a megismerés mindig valamilyen előzetesen létező, azaz ontológiai értelemben „valóságos dolog” feltételez, így a tudományos tételek, ismeretek lényegüket tekintve eleve részei a valóságnak, illetve eleve a valóságra vonatkoznak. A tudomány a már meglévő ismeretanyagot folyamatosan a valóság új megismerési formáival próbálja meg kiegészíteni, de az új megismerés vagy felismerés alapulhat a már meglévő ismeretek kritikai elemzésén is. Ezért a tudományos megismerés normálformájában a kutatók feltételes kijelentéseket tesznek, amelyek Polányi szóhasználatában csupán „munkahipotézisek”³⁹¹ - melyekről készek lemondani, ha érvelésük és megfigyelési adataik nem támasztják alá ezen felvetődött kérdéseket. Egy munkahipotézis csak annyiban érvényes, amennyiben azt megfigyelési adatok, illetve érvek alátámasztják, ám Polányi később megjegyzi, hogy egy elmélettel szemben támasztott ellenvetés végül nem vezet el a kritika alá vont tétel negligálásához, hanem éppen ellenkezőleg további elmélyült kutatómunkát, gondolatritmikát és fejlesztést igényel. Polányi úgy véli, hogy a személyes (csak a tudóst meghatározó) ítélet minduntalan szerephez fog jutni annak eldöntésében, hogy: „... a bizonyítékok valamely csoportja milyen mértékben befolyásolja egy konkrét állítás érvényességét.”³⁹². Vagyis a tudós maga döntheti el, hogy mit fogad el számára igazsággént és mit utasít

³⁸⁹ Elsősorban a szovjet tervgazdaság, az ún. szocialista gazdaság érdekelte Polányi Mihályt

³⁹⁰ Polányi Mihály fia, J.C. Polanyi kémiai Nobel-díjas (1986) tetőzte be apja természettudományos kutatásait

³⁹¹ Vö. POLÁNYI, 1992b, 13., Vö. POLÁNYI, 1997, 10., Vö. POLÁNYI, i.m. 320., Vö. POLÁNYI, 1992b, 92.

³⁹² Polányi 1997, i.m. 33.

el és tekint hamisnak. Láthatóvá válik, hogy az „ítéletek közötti választásban” létezik egy morális aspektus is Polányi számára, amely munkálkodik azon, hogy a tudós ítéleteit lelkiismereti kérdéssé avassa. E tudományos lelkiismeretet nevezi Polányi „harmadik félnek”, melynek hatására a tudós „felülbírálhatja saját kreatív impulzusait és kritikus óvatosságát”³⁹³.

A tudomány egységességének alapját Polányi értelmezésében az értékítéletek lelkiismerethez (vagy érzülethez) kapcsolása teremti meg. A tudományos megismerés, mint kutatás és diskurzus alapvető ténye tehát, hogy minden egyes tudós³⁹⁴ a reá jellemző személyes ítéletre hagyatkozva alakítja ki és kommunikálja egyéni látásmódját és végső soron kutatási eredményeit, a tudósok elméletei csak e személyhez kötöttségükben válhatnak tudományos kritika, elfogadás vagy elutasítás tárgyává. Mindebből két dolog következik: (a) A tudományos viták sohasem szűnhetnek meg és nem is szüntethetők meg anélkül, hogy magát a tudomány ne semmisítenék meg (ahogyan azt próbára tette a tudományos szocializmus). (b) Polányi egy paradoxon mellett érvelve állítja, hogy a tudósok közötti egyetértés szükségképpen a közöttük lévő nézeteltérésekben ölt testet: vagyis a tudósok mindegyike meg akarja győzni tudóstársait saját állításának helyességéről, így minden tudományos konszenzus csak az alapvető disszenzus lehetőségének a horizontján nyerhet értelmet. A tudomány Polányi értelmezésében tehát csak úgy maradhat életképes, ha a tudósok a személyes tudáshoz kötöttségük alapján mindig egyéni nézeteiket képviselik, s a tudomány világában ezáltal válnak teoretikus döntéseik „szuverénnek”. Az a és b pontban rögzített tézisek írják le a tudomány hagyományát, amely csak akkor lehet és lesz továbbra is működőképes, amennyiben azt teljesen eredeti értelmező ítéletekkel egészítik ki. Polányi tudományelméletnek, pontosabban hivatásfelfogásának az alapgondolata a tudományos gondolkodás és megismerés, a kutatás és diskurzus szabadsága: „A tudományról való eszmecserének szabadnak kell lennie”! A szabadságeszmének ez az értelmezése vezet át a politika- és államtudomány problématerületére, ahol e tudományok hivatásfelfogásában hasonlóképpen kulcsszerepet játszik a „szabadság kategóriája”³⁹⁵. Alighogy elindult az emberiség új reményei megvalósításának útján, a haladásra vonatkozó elképzelések eltérő volta máris két, egymással halálos ellenséggé szemből álló táborra osztotta az emberiséget³⁹⁶ – Polányi kérdésfeltevése

³⁹³ Polányi, 1997, i.m. 43

³⁹⁴ POLÁNYI tudomány értelmezésének középpontjában a kutató (a tudós áll), kinek függetlensége egyben a tudományos élet motorja is.

³⁹⁵ Vö. POLÁNYI MIHÁLY: A polgári szabadságjogok továbbörökítése a demokratikus államok berendezkedésében és intézményrendszerükben. In: POLÁNYI MIHÁLY: i.m. 104., Vö. POLÁNYI, 1997, 169.

³⁹⁶ POLÁNYI, 1992b, 98.

így hangzik: „A progresszióra való törekvés miként idézte elő és teremtette meg Földünk hatalmas területén az eszmék olyan rendszerét, amely végzetesen szemben áll az emberi fejlődés eredeti reményeivel”. E két egymástól szöges ellentétben álló eszmék és államok a bipoláris világrend szereplői egyrészt az Amerikai Egyesült Államok és nyugati szövetségesei, másrészt Polányi korában a Szovjetunió. Polányi a haladást gátló tényezőként emeli ki a Szovjetunióban meghonosodott „tudományos szociológiát” és szembeállítja a nyugati modellekkel. A tudományos szociológia modell alapjait képezik az alábbiak: a fennálló társadalom lerombolása útján válik lehetségessé a társadalom gyökeres megváltoztatása, melyhez az erőszak monopóliumán kívül más tényezőre nincs szükség, valamint a hatalom forradalmi megragadását nem korlátozhatja semmiféle erkölcsi megfontolás. Vagyis az erkölcsi mércék kívül esnek a modell adta keretek hatókörén. A Szovjetunióban „a politikai befolyásolás csak árthat a tudománynak”³⁹⁷.

9.2.1. „Szovjetunió-kép” és az 1956-os magyar forradalom

Politikatudomány-feladatfelfogásának gyökereit az 1956-os magyar forradalomra adott egyedi válaszreakcióinak alapos áttanulmányozása révén érthetjük meg. A magyar és a lengyel forradalmak (felkelések) lerombolták az addig fennálló morális inverzió egész rendszerét – jegyzi meg Polányi, aki a magyar forradalom „diadalmasságát” nem csupán kezdeti lelkesedésének sikerében látta meg, hanem abban az értelemben is, hogy eme forradalom nem volt más, mint a kommunista értelmiség korábbi felfogásának felülvizsgálata. Polányi szerint a totalitárius állam erősen fegyelmezett fegyveres apparátusra alapozott szervezete egyik napról a másikra szertefoszlott, mihelyt az addigi meggyőződés helyét átvette az új. Ez az új meggyőződés pedig nem más, mint a szabad társadalomban kitörő igazságvágy iránti szenvedély. E mellett ható tényező továbbá az, hogy kezd elterjedni egy világosabban látható politikai lelkiismeret. A marxizmus az emberi haladás eszméjét az erőszak doktrínává egyszerűsítette le, s a moralitást alapvetően a gazdasági szükségszerűségek szintjére redukálta, melynek hatására a morális tényezők illuzórikussá váltak. E felfogás eredményeképpen a demokrácia és a szabadság (nyugati) állampolgári építőköveit burzsoá fordulatnak vagy szemfényvesztésnek csúfolták, miközben az egypárti diktatúrát tekintették szabadnak és demokratikus alapokra épülőnek. Polányi ezen a ponton utal Hannah Arendt Oroszországgal kapcsolatos megállapítására, arra a bolsevizmus magabiztosságára, amellyel bír félretolja a mindennapi erkölcsi normákat. A félresöprés immár a

³⁹⁷ POLÁNYI, 1997, 150.

kommunista propaganda alappillérvé vált. Polányi úgy látta a 20. századi totalitarizmus nem kíván visszaérni a francia forradalmat megelőző állapotokhoz, hanem előre halad – belső ellentmondásainak beteljesítése – a végcélja felé. Mind a lengyel mind pedig a magyar forradalom egyrészt a kommunisták lázadása, másrészt pedig a revizionizmus hatására a szovjet birodalomban, eme belső ellentmondások visszafordítására tett kísérleteknek tekinthetők. Ezen zenedülés hozta életre (elsősorban magyar és másodsorban lengyel viszonylatban egyaránt), a „demokratikus” alapokon szerveződő ellenzék centrumát, mely elsöpörte a kommunista kormányzatot Magyarországon és Lengyelországban.

Bár a Szovjetunióval kapcsolatos értelmezését „az értékmentes szociológia, a historicista történetírás és a mélylélektan nyelvén”³⁹⁸ fogalmazta meg, azonban tisztában volt azzal, hogy ezek nem adnak számunkra kellőképpen útmutatást arra vonatkozólag, hogy eligazodjunk azon eszmények vonatkozásaiban, melyekre a magyar felkelők felesküdték. Polányi három szakaszra osztja szét a szovjet típusú birodalom széthullását. Egyrészt a nyugati vezető értelmiség elfordulása „a bukott Istentől”, a második világháború után a kommunisták egy elszánt csoportja élesen szembefordult már a Szovjetunióval. Másrészt a soron következő döntő változás a Szovjetunióban Sztálin halálával vette kezdetét, amikor is szabadon bocsátották azt a Kremlben fogvatartott tizenhárom orvost, kiket saját hamis tanúvallomásaik alapján Sztálin és a kormánytagjai ellen irányuló gyilkossági kísérlet vádjával ítélték halálra. A szabadon bocsátás intézkedése megrendítő csapást mért a Pártra nézve. Amint a Párt igazságát megcáfолhatta a merő burzsoá objektivizmus – abban a pillanatban a Sztálin által kitalált univerzum szertehullott és darabjaira bomlott szét.³⁹⁹ A folyamat harmadik kulcsmomentuma pedig a magyar írók lázadása volt (mely a Petőfi Kör keretein belül indult ki), s vált egyszerre a kommunista gondolkodás és felfogás megváltozásának kiindulópontjává. A gondolkodás megváltásának példái között szerepel Polányi érvelésében Gimes Miklós szavai mellett Pálóczi Horváth kommunista író esete is, aki Rákosi börtönében élte meg a szemléletváltást. Hamis vádak alapján tartóztatták le 1949 szeptemberében, kínzásnak vetették alá a beismerő vallomás kicsikarása érdekében, ám ez sem ingatta meg hitét a Pártban és az általa vallott ideológiában. S ezt követően két év börtön után revidiálta álláspontját és megtagadta a pártot. Az elmúlt csaknem fél évszázad alatt a gondolkodásmód olyan mértékű radikális változásainak lehettünk szemtanúi – Polányi szavaival élve –, amelyeket minden esetben az értékek szenvedélyes igénylése motivált. Ez a hajtóereje és

³⁹⁸ POLÁNYI, 1992b, 118-119.

³⁹⁹ Ezt igazolta a XX. Kongresszuson elmondott Hruszcsov beszéd is, amely lerántotta a leplet a sztálini uralomról és megmutatta annak tényleges, valóságos és húsbavágó realitását.

egyben az egyedisége Polányi politikatudomány-feladatfelfogásának, mely az egyéni (személyes tudásra alapozva) úgy gondolja, hogy a politika világa nem lehet mentes azon értékítéletektől, amelyeket mind Weber (mind pedig az oroszországi szocializmus) egyaránt elutasított. A politikatudomány Polányi által képviselt felfogása az egyéni értékítéletekre alapozott szabadságfelfogással jár együtt, mely szabadságfogalom csak a demokratikus országokban válik lehetségessé.

A fentiekben bemutatásra került Bibó István és Polányi Mihály gondolatritmikája - kiemelten a forradalmak, közigazgatás és a tudomány (mondhatjuk úgy is, az igazságosság) jegyében.

Az 1956-os magyar forradalom az írók, a kommunista írók gyűlésével kezdődött. Ezek az írók párttagok voltak; kommunisták. És ezen a gyűlésen fellázkodtak a hivatalos vezetés ellen, mondván: „Mi vagyunk a Párt, és mi elvetjük azt a nézetet, amelyet ránk erőltetnek.” Hogy milyen nézetről volt szó? Arról, amely szerint az emberi értelem, az emberek gondolkodása a gazdasági folyamat felépítménye; és mivel a Párt irányítja a szocialista gazdaság folyamatát, a gondolatok szükségszerűen a Párt irányítása alatt állnak. Polányi felfogásában 1956 az igazság forradalma is lehetett volna. Ahelyett, hogy üdvözöltük volna az emberi értelemnek ezt a felszabadulását – ezt a felszabadulást, ami valójában a mi eszméink megerősítését jelenti –, mindent megtettünk, hogy csökkentjük a jelentőségét, hogy ugyanolyan mechanisztikus keretben értelmezzük, mint ami ellen ők fellázkodtak, ami alól felszabadították magukat. Polányi értelmében nemcsak a felelősség iktatódik ki, hanem értelemmel bíró cselekvésünk egésze is. Az egyéneknek nincs helyük a mechanisztikus értelmezés körén belül. És úgy vélem, hogy ami a tudományt illeti, tehát úgy gondolom, hogy először is egy elég jó és új koncepciót kell kialakítanunk általában a tudásról, és csak azután nyúlhatunk a tudományhoz és javíthatjuk meg azt.

Csak azt tudjuk feldolgozni emlékezetünkben, amit megértettünk, vagy önnön saját lelkünkkel átéltünk. Bibó István 1945-ben óva intett attól is, hogy a politikai élet még azelőtt polarizálódjon, hogy a demokratikus minimum alapján középen kialakult volna a konszenzus. Tisztában volt vele, hogy máskülönben közéletünkben újra eluralkodik az egzisztenciális fenyegetettség érzése, amely elől ki-ki ismét a személyes uralom, a klientúrák ómelegébe menekül vissza, egyúttal felmentve magát a morális gyengeség vádjá alól. Bibó István is tudta: a szüntelen bizonytalanságérzés elviselhetetlen, és hamar átadhatja a helyét annak a meggyőződésnek, hogy jobb a tartós, de biztos alávetettség, mint az állandó fenyegetettség, veszélyeztetettség⁴⁰⁰. Szembesülnie kellett egyrészt azzal, hogy hazánkban a személyes uralmon alapuló autoriter

⁴⁰⁰ Dénes Iván Zoltán (szerk.) 2004.

rendszerek jelentősebb tömegtámogatást élveznek, mint a polgári értelemben felfogott demokrácia. Továbbá Bibó azt is világosan látta és saját bőrén tapasztalta meg, hogy minden országnak magának kell kivívnia a személyes uralom alóli szabadságot⁴⁰¹. Bibó politikusként és közíróként morális politizálást hirdetett. Bibó egyik fő kitűzése volt egy új elit⁴⁰² megteremtése, amely egyszerűen a cselekedetei révén nyújt „példázatos magyarázatot” az utókor számára. Műveikben és életükben egyaránt Bibó és Polányi is a tisztesség, a korrektség híve volt. Bibó és Polányi forradalomtipológiájukkal jelentősegteljesen átstrukturálták a közigazgatás modern kori értelmezését. A „forradalom” immár nem csupán a lángokba borult városok és a társadalmi elnyomások szimbólumaként zsarnokuk ellen fellázadó nemzet ideáját teremti meg a kutató lelkületében, hanem elméleteikkel megkonstruálták a modern közigazgatás igaz keretrendszerét, mely vasmarokkal őrzi a szabadság tiszteletét a jog uralma alatt.

⁴⁰¹ Bibó István, 1986. II. 13-81.

⁴⁰² Bibó István, 1986. I, 221-243.

Irodalomjegyzék

- ÁGH ATTILA (1997): A globalizáció politikai aspektusai. In Glatz Ferenc szerk.: *Globalizáció és nemzeti érdek*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 87–99. o.
- ADOLF HITLER: *Mein Kampf*. Gede Testvérek Bt., 2007, Budapest, 57-608. o.
- ADAIR-TOTTEFF, C. (2005) ‘Max Weber’s Charisma’, *Journal of Classical Sociology* 5(2): 189-204. pp.
- ADAIR-TOTTEFF, C. (2008) ‘Max Weber’s Pericles: The Political Demagogue’, *Max Weber Studies* 7(2): 147–62. pp.
- ADAIR-TOTTEFF, C.: Max Weber’s charismatic prophets, in: *History of the Human Sciences*, 2014, Vol. 27(1) 3–20. pp., Reprints and permission: sagepub.co.uk/journalsPermissions.nav, DOI: 10.1177/0952695113518212
- ALMOND, GABRIEL A. (2006): Politikai rendszerek összehasonlítása. In Almond, Gabriel A. et al.: *Összehasonlító politológia*. Budapest, Osiris Kiadó. https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_osszehasonlito_politologia/ch01s02.html#id509459 (a dokumentum letöltésének ideje: 2021.05.20.)
- Alexis de Tocqueville (1983): *A demokrácia Amerikában* (szerk.: Kulcsár Kálmán, Láng Rózsa), Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Andy F. Sanders: DOGMATISM, FALLIBILISM AND TRUTH A POLANYIAN PUZZLE. In: *Polanyiana* Volume 8, Number 1–2, 1999
- ANTHONY CARTY: Carl Schmitt’s critique of liberal international order between 1933 and 1945. In *Leiden Journal of International Law*, 2001/1. 36–47. o.
- ARISZTOTELÉSZ: *Politika* (2. kiadás), 1984, Gondolat Kiadó, Budapest.
- ARLO, POLETTI: Robert Keohane: The Promises of Cooperation, In: *Classics in International Relations*, 2017, Il Mulino.
https://www.researchgate.net/publication/311797625_Roberto_Keohane_the_Promises_of_Cooperation (utolsó letöltés: 2021.11.02.)
- BALOGH, LÁSZLÓ: Kolnai Aurél és Hannah Arendt szemléleti párhuzamai. In *Politikatudományi Szemle*, 2005/3-4. szám 71-79. o.
- BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE: Állam és erőszak. In *Politikatudományi Szemle*, XX/1. szám, 119–132. o.
- BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE: Hannah Arendt Platónról és a politikai filozófia hagyományáról. In *Politikatudományi Szemle* XXX/2. szám, 47–64. o.

- BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE: Politika a posztfaktikus korban. Hannah Arendt az igazságról és a hazugságról a politikában. In: Politikatudományi Szemle XXIX/2. szám, 7–22. o., <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2020.2.7>
- BEKSICS GUSZTÁV: *Az egyéni szabadság Európában és Magyarországon*. Budapest, 1879. Pesti Könyvnyomda Rt., 1–6, 20–23, 30–32. o.
- BARBALET, J. M. (2001): *Emotion, Social Theory, and Social Structure. A Macrosociological Approach*. Cambridge University Press.
- BAUMAN, ZYGMUNT (2005): *Liquid life*. Cambridge, Polity Press.
- BAUMAN, ZYGMUNT (2006): *Liquid fear*. Cambridge, Polity Press.
- BERNE ERIC: *Emberi Játzmák*. 1984, Gondolat Kiadó, Budapest
- BÉKÉS VERA: Az újdonság jelei — A tudományos döntések természete. In: Polanyi-ana 2002/1-2. 143-166. o.
- BARZELLAY, Michael: *New Public Management. Improving Research and Policy Dialogue*. University of California Press, Berkley, Los Angeles, London 2001
- BÍRÓ GÁSPÁR (2003): Bevezetés a nemzetközi politikai viszonyok tanulmányozásába. Osiris Kiadó, Budapest.
- Bibó István (1940): *A szabadságszerető ember politikai tizparancsolata*: A kézirat le-
lőhelye: Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára MS 5111/15.16
- Bibó István (2011): *A szabadságszerető ember politikai tizparancsolata*. In: Debreczeni József (szerk.): *Bibó-breviárium.*, Alexandra Kiadó, Budapest.
- Bibó István (1986): *Válogatott tanulmányok*. (Szerk., vál. Huszár Tibor, jegyz.: Nagy Endre, Vida István). Magvető, Budapest.
- Bihari Mihály: *Hatalom és legitimitás*. In: Jog-Állam-Politika 2012/1. szám URL: <https://jap.sze.hu/images/lapsz%C3%A1mok/2012/1/bihari.pdf> (utolsó letöltés: 2023.03.22.)
- BOUCKAERT, Geert – VAN DOOREN, Wouter – OOMSELS, Peter: *PERF Performance of Governance. Report on the Process and Progress*. 2010. december. http://new..eu/files/repository/20101213124729_101210PERFreportGenval.pdf le-
töltve: 2021. november 24.
- BOUCKAERT, Geert – POLLITT, Christopher: *Public management reform. A comparative analysis*. Oxford University Press, Oxford 2001, 2004
- BOUCKAERT, Geert – POLLITT, Christopher: *Public management reform. A comparative analysis. New Public Management, Governance and the New Weberian State* 3rd edition, 26. pp., Oxford University Press, Oxford, 2011

- BROWN, Richard Harvey. 1978. „Bureaucracy as Praxis: Toward a Political Phenomenology of Formal Organizations. *Administrative Science Quarterly*, 23:365-382. pp.
- BRUUN, HANS HENRIK. 2011. Review of Max Weber Matters: Interweaving Past and Present, edited by David Chalcraft et al. *Philosophy of the Social Sciences* 41(1):142–147. pp.
- CALDWELL, RAYMOND. 2016. “The Weberian Legacy: Re-Reading Reinhard Bendix’s Intellectual Portrait of Max Weber.” *Journal of Classical Sociology* 16(2):196–218. pp.
- CARL VON CLAUSEWITZ: A háborúról. 2013, Zrínyi Kiadó, Budapest.
- Cash, John M. 1996. „Guide to the Papers of Michael Polanyi.” *Polanyiana* 5 (2): 69-107.
- C. P. GOODMAN: The Tacit Dimension. In: *Polanyiana* 2003/1-2. 133-157.
- CAMMACK, PAUL, “Smart Power and US Leadership: A Critique of Joseph Nye”. In 49th Parallel, Volume 22 (Autumn), 2008, 4–20. o., https://www.researchgate.net/publication/41199534_Smart_power_and_US_leadership_a_critique_of_Joseph_Nye (utolsó letöltés: 2021.11.02.)
- CERNY, PHILIP G. (1997): Paradoxes of the Competition State: The Dynamics of Political Globalisation. *Government and Opposition*, Volume 32, No. 2. 251–274. o. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.1997.tb00161.x>
- COLIN S. GRAY: Hard Power and Soft Power: The Utility of Military Force as an Instrument of Policy in the 21st Century. In Strategic Studies Institute, April 2011, 1-73. o.
- CSEPELI GYÖRGY: Szociálpszichológia, Budapest, Osiris Kiadó, 1997
- CSERNE PÉTER: Jog, jogászat és jogtudomány hatása Max Weber módszertani nézeteire, in: Századvég, 2008, 13. évf. 49. szám, 3-26. o.
- CS. KISS LAJOS – GALLÓ BÉLA: A politikai imázs, mint esztétikai gyakorlat és gyakorlati probléma. In: Politikatudományi Szemle, 1996. évf. 2. szám 31-49.
- CS. KISS LAJOS: Államelméleti helyzetkép. In *Pro Publico Bono*, 2017. évf., 2. szám, 4-47.
- CS. KISS LAJOS (2002): Egy keresztény Epimétheusz. In Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. 241–249. o.
- CS. KISS LAJOS (szerk.) (2004): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- CS. KISS LAJOS (2004): Találkozások Carl Schmitt-tel. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. 19–143. o.

- CS. KISS LAJOS (2010): Totális állam és jogállam: mítosz és elmélet. In *Világosság*, 2010/ősz, 19–40. o.
- CS. KISS LAJOS (2017): Alkotmányelmélet és az érték logikája: zsarnokság vagy szabadság? In *Jog, Állam, Politika*, 9. évf./3. szám, 3–44. o.
- CS. KISS LAJOS (2021): *Carl Schmitt recepció a társadalomtudományokban. Harc a szavakért: politikai korrektség és recepció*. Budapest, Kézirat.
- CS. KISS LAJOS (2021): *Reflexív államelmélet*. Budapest, Kézirat.
- CS. KISS LAJOS (2021): Carl Schmitt-recepció és a demarkációprobléma. In *Politikatudományi Szemle* XXX/3. szám 85–117. o.
- CSINK LÓRÁNT (2017): Pragmatikus összehasonlítás: Az összehasonlító módszer gyakorlatias megközelítése. In Csink Lóránt – Schanda Balázs /szerk./: *Összehasonlító módszer az alkotmányjogban*. Budapest, Pázmány Press. (Különösen a 22-30.o. közti rész.)https://jak.ppke.hu/uploads/articles/1185528/file/CsL_SB_osszahas_al-kjog_TAN39.pdf (a dokumentum letöltésének ideje: 2021.05.20.)
- DE RIVERA, JOSEPH (1992): Emotional climate: Social structure and emotional dynamics. In Strongman, K. T. (eds.): *International review of studies on emotion*. Oxford, John Wiley & Sons. Volume. 2, 197–218. o.
- DINNYEI BÉLA: A politikai világ mint pluriverzum. in: *Világosság*, 2010/ősz, 145-150. o.
- DOMINGO, BLANCO FERNÁNDEZ: *A politikai filozófia alapelvei*, 2009, L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- DALE CANNON: POLANYI'S "INVITATION TO DOGMATISM"? A RESPONSE TO ANDY SANDERS' "POLANYIAN PUZZLE". In: *Polanyiana* Volume 8, Number 1–2, 1999
- DANIEL PAKSI: MICHAEL POLANYI'S CONCEPT OF REALITY: FROM EPISTEMOLOGY TO ONTOLOGY AND FROM ONTOLOGY TO EPISTEMOLOGY. In: *Polanyiana* 2010/1-2. (19) 73-85.
- Dénes Iván Zoltán (szerk. 2004): *Bibó István egyetemi előadásai 1942-1949*. Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
- DRECHSLER, WOLFGANG: The Rise and Demise of the New Public Management. *Real-World Economics Review*, 2005, Issue 33., <http://www.paecon.net/PAEReview/issue33/Drechsler33.htm> , letöltve: 2021. december 10.

- DUNN, WILLIAM N. – MILLER, DAVID Y.: A Critique of the New Public Management and the Neo-Weberian State: Advancing a Critical Theory of Administrative Reform. *Public Organization Review*. 2007 345-358. oldal.
- ELIAS, NORBERT (2004): A civilizáció folyamata, Gondolat Kiadó, Budapest.
- ENYEDI GYÖRGY (2001): A társadalomtudományok százada. In: Magyar Tudomány, 2001/2
- ENDRE KISS: TACIT KNOWLEDGE AS A CONCEPTION OF TRUTH (On an Aspect of Michael Polanyi's Theory of Knowledge)
- ENDRE J. NAGY: CONVERSION OF KARL AND MICHAEL POLANYI An Analyses in Terms of Mannheim, Sartre and Heidegger. In: *Polanyiana* 2010/1-2. (19) 25-34.
- Eric, VOEGELIN: ReineRechtslehre und Staatslehre, *ZeitschriftfürÖffentlichesRecht* 1924/4., 80.131.
- Eric, VOEGELIN: The New Science of Politics. An Introduction, Chichago UP, Chichago, 1952.
- Eric, VOEGELIN: The Origins of Totalitarianism, *The Review of Politics* XV. (1953), 68.85.
- Eric, VOEGELIN: Die Neue Wissenschaft der Politik, Anton Pulstet, München, 1959.
- Eric, VOEGELIN: Der Liberalismus und seineGeschichte = Christentum und Liberalismus, szerk. Karl Foerster, Zink, München, 1960, 13.42.
- Eric, VOEGELIN: Die industrielleGesellschaftauf der Suchenach der Vernunft = Die industrielleGesellschaft und diedrei Welten. DasSeminar von Rheinfelden, szerk. Raymond Aron . Marc-René Jung, KVZ-Verlag, Zürich, 1961, 46.64.
- Eric, VOEGELIN: Anamnesis. ZurTheorie der Geschichte und Politik, Piper& Co., München, 1966.
- Eric, VOEGELIN: On ClassicalStudies, *Modern Age* 17. (1973/1.), 2.8.
- Eric, VOEGELIN: Order and History V. In Search of Order, LousianaState UP, Baton Rouge, 1987.
- Eric, VOEGELIN: Die Größe Max Weber = Ordnung, Bewußtsein, Geschichte, szerk. Peter J. Opitz, Klett-Clotta, Stuttgart, 1988.
- Eric VOEGELIN: Vernunft. Die Erfahrung der klassischenPhilosophen = Ordnung, Bewußtsein, Geschichte, szerk. Peter J. Opitz, Klett-Clotta, Stuttgart, 1988, 127.164.
- Eric VOEGELIN: AutobiographischeReflexionen, kiad. Peter J. Opitz, Wilhelm Fink, München, 1994.

- Eric VOEGELIN: Die politischen Religionen, Wilhelm Fink, München, 1996.
- Eric VOEGELIN: Der Gottesmord = Uő.: Der Gottesmord. Zur Genese und Gestalt der modernen politischen Gnosis, Wilhelm Fink, München, 1999.
- Eric VOEGELIN: Religionsersatz. Die gnostischen Massenbewegungen unserer Zeit = Uő.: Der Gottesmord. Zur Genese und Gestalt der modernen politischen Gnosis, Wilhelm Fink, München, 1999.
- Eric VOEGELIN: Gnostische Politik = Uő.: Der Gottesmord. Zur Genese und Gestalt der modernen politischen Gnosis, Wilhelm Fink, München, 1999.
- ELIAESON, SVEN. 2002. Max Weber's Methodologies. Malden, MA: Polity Press.
- ERDÉLYI ÁGNES: Max Weber Amerikában: Weber hatása és fogadtatása az angol-amerikai filozófiában és társadalomtudományban, 1993, Scientia Humana, Budapest.
- ETZRODT, C. (2008). Weber's Protestant-ethic thesis, the critics, and Adam Smith. Max Weber Studies, 8(1), 49–78.pp.
- FÁBIÁN ADRIÁN: Közigazgatás-elmélet (a második átdolgozott kiadás javított kiadása), 2018, Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs.
- FELKAI GÁBOR: Max Weber és a demokrácia problémája. Értelmezhető-e weberi kategóriák alapján a mai Magyarország politikai szerkezete? in: Századvég 2004, 9. évf. 33. Szám, 119-158. o.
- FARRIS, S.R. (2013). Max Weber's theory of personality: Individuation, politics and orientalism in the sociology of religion. Leiden: Brill.
- FEHÉR MÁRTA. 1979. A tudományfejlődés-elméletek története. Budapest: OM.
- FEHÉR MÁRTA: TUDOMÁNY ÉS LIBERALIZMUS Polányi Mihály a tudomány szabadságáról. In: Polanyiana 2015/1-2. (24.) 5-23. o.
- FEHÉR MÁRTA: Polányi Mihály a tudomány szabadságáról. In Polanyiana, 2015. évf., 1-2. szám, 5-23.
- Farkas Ádám – Pongrácz Alex (2018): *Az állam fegyvere s védelmének állam- és jogelméleti alapjai*. In Farkas Ádám (szerk.): A honvédelem jogának elméleti, történeti és kortárs kérdései. Dialóg Campus, Budapest, 9-30.
- FREDERICKSON, George H.: New Public Administration. The University of Alabama Press USA, 1980.
- FUKUYAMA, Francis: *Államépítés*. Századvég Kiadó, Budapest, 2005 5-25. oldal.
- FUKUYAMA, Francis: A történelem vége és az utolsó ember Ford. Somogyi Pál László, M. Nagy Miklós. Budapest, Európa Kiadó, 1992.

- FORGÁCS GÁBOR: A SZEMÉLY ES TUDÁS EPISZTEMOLOGIÁJÁTÓL A TUDOMÁNYOS TUDÁS ONTOLOGIÁJÁIG AVAGY MILYEN ÉRVELÉSI SÉMÁKAT HASZNÁL POLÁNYI ELMÉLETE MEGALAPOZÁSÁRA? In: Polanyiana 2013/1-2. (22.) 5-17.
- GABRIELLA UJLAKI: THE "TACIT" AND THE "PERSONAL": AN AESTHETICAL APPROACH TO THE NATURE OF KNOWLEDGE. In: 127-129.
- GADAMER, HANS-GEORG (1989a): Letter to Dallmayr. Fordította Richard Palmer es Diane Michelfelder. In Diane Michelfelder–Richard Palmer (szerk.): *Dialogue and Deconstruction*. Albany, State University of New York, 93–101. o.
- GADAMER, HANS-GEORG (1989b): Destruktion and Deconstruction. Fordította Geoff Waite es Richard Palmer. In Diane Michelfelder–Richard Palmer (szerk.): *Dialogue and Deconstruction*. Albany, State University of New York, 103–113. o.
- GAIL SOFFER: Phenomenology and Scientific Realism. Husserl's Critique of Galileo in: Review of Metaphysics 44 (September 1990) 67-94. p
- GENG VIKTOR: POLÁNYI MIHÁLY ÉS DAVID HUME MOTIVÁCIÓELMÉLETÉNEK ÖSSZEHASONLÍTÁSA. In: Polanyiana 2009/1-2 (18) 5-28. o.
- GENG VIKTOR ÉS PAKSI DÁNIEL: A MATERIALISTA RELATIVIZMUS MINT A MORÁLIS INVERZIÓ ÁLRUHÁS FORMÁJA. In: Polanyiana 2013/1-2. (22.) 60-75.
- GOMBÁR CSABA: Mi a politika? in: Gyurgyák János (szerk.): Mi a politika? Bevezetés a politika világába, 1999, Osiris Kiadó, Budapest, 7-37. o.
- G. FODOR GÁBOR: Kormányzás és demokrácia (reflexiók a Körösi-könyvről), in: Politikatudományi Szemle, 2006, 2-3. Szám. 305-320. o.
- G. Fodor Gábor (2004): Kérdéstilalom - Eric Voegelin politikai filozófiája, Budapest: L'Harmattan, 227 p.
- G. Fodor Gábor (2006): VOEGELIN FOR BEGINNERS Útmutató Eric Voegelin politikai filozófiájához, In: Kommentár, 6. sz. 92-104. p.
- G. FODOR GÁBOR – STUMPF ISTVÁN: Neoweberi állam és Jó Kormányzás, In. Nemzeti Érdek 2008/II. 3. sz.
- GERHARDT, UTA. 2016. "The Crux of Authenticity: Comparing Some Translations of Max Weber's Works into English. An Essay in Intellectual History." Max Weber Studies 16(1):11–37. pp.
- GORDON, PETER E. 2020. "Max the Fatalist." The New York Review, June 11. <https://www.nybooks.com/articles/2020/06/11/max-weberfatalist/>.

- Guglielmo Ferrero (2001): *A hatalom. A legitimáció elvei a történelemben*. Kairosz Kiadó
- HANNAH, ARENDT (2002): *A sivatag és az oázisok*. Fordította Mesés Péter és Pató Attila. Gond Cura–Palatinus, Budapest.
- HANNAH, ARENDT (1992): *A totalitarizmus gyökerei*, Európa Könyvkiadó, Budapest.
- HANNAH, ARENDT (1961): *Between Past and Future: Six Exercises in Political Thought*. New York, Viking Press.
- HANNAH ARENDT: *Eichman in Jerusalem. A report on the banality of evil*, The Wiking Press, New York, 1964, originally published in: 1963.
- HANNAH ARENDT: *Lectures on Kant's political philosophy*. The University of Chicago Press, Chicago 1992, Harcourt Brace Jovanovich, Inc., and Martin Seeker & Warburg, Limited.
- HANNAH, ARENDT (1995): *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*. Fordította: Módos Magdolna, Osiris, Budapest.
- HANNAH ARENDT: *On violence*. 1970. A Harvest /Harcourt Brace Jovanovich Publishers.
- HANNAH ARENDT: *On violence* In Hannah Arendt: *Crises of the republic*, A Harvest Book /Harcourt Brace & Company, 1978 103-185. o., 213-233. o.
- HANNAH ARENDT: *The Human Condition*, second edition, 1958, The University of Chicago Press, originally published: The University of Chicago Press, 1958, 7-79. o.
- HANNAH ARENDT: *The life of the mind*, A Harvest /Harcourt Brace Jovanovich Publishers, 1978.
- HANNAH, ARENDT (2005): *The Promise of Politics*. Szerkesztette és bevezetővel ellátta: Jerome Kohn. New York, Schocken.
- HANKE, EDITH, LAWRENCE A. SCAFF, and SAM WHIMSTER. 2019. "Introduction: Max Weber Past, Present, and Future." 3–20. pp in *The Oxford Handbook of Max Weber*, edited by E. Hanke, L. A. Scaff, and S. Whimster. New York: Oxford University Press.
- HELLER ÁGNES: *A „politikai” fogalmának újragondolása*, in: *Politikatudományi Szemle*, 1993, 2. szám. 5-17. o.
- H. DIELS: *Die Fragmente der Vorsokratiker*. 6. kiad. Beilin, 1952. 2. köt. 97. o. (Demokritosz A 49).
- HABERMAS, J. (1962). *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society*. Herman Lutterhand Verlag, Darmstad and Neuwid, Federal Republic of Germany.

- HININGS, C. R. and Royston Greenwood. 2002. Disconnects and Consequences in Organization Theory?. *Administrative Science Quarterly* 47:411-421. pp..
- HÉDER MIHÁLY ÉS PAKSI DÁNIEL: A GÉPEK HALLGATÓLAGOS TUDÁSA ÉS SZIMBÓLUMKEZELÉSE. In: *Polanyiana* 2011/1-2 (20.) 50-67. o
- HUSZÁR ÁKOS: Reinhart Koselleck fogalomtörténete és az utópia problémája a szociológiában. In *Korall*, 2004/15-16. szám, 89-116. o.
- HOBBS, THOMAS (1999): *Leviatán*, Kossuth Kiadó, Budapest.
- HOBBS, THOMAS (1839): *Opera philosophica quae latine scripsit omnia: in unum corpus nunc primum collecta studio et labore Gulielmi Molesworth*, 2. kötet, 1839, Bohn, 130-311. o. első kiadás: 1642.
- HUNYADI GYÖRGY (szerk.) 1998, *Történeti és politikai pszichológia* (Szöveggyűjtemény)
- Ifj. Bibó István (2012): *A század legizgalmasabb szocialista kísérlete*. In: *BIM*⁴⁰³ 4., 475–504.
- IMRE ORTHMAYR: IN DEFENCE OF RATIONALISM. REFLECTIONS ON MICHAEL POLANYI'S THEORY OF KNOWLEDGE
- JÁRÓ KATALIN (szerk.) 1999, *Játszmák nélkül*. Tranzakcióanalízis a gyakorlatban. Helikon Kiadó Budapest
- JENEI GYÖRGY: Neopatrimoniális elfajulás vagy neoweberiánus szintézis? *Nemzeti Érdek* 2008. 4. szám.
- JOHN GUNNEL: Reading Max Weber, Leo Strauss and Eric Voegelin In *European Journal of Political Theory*, SAGE Publications Ltd, [DOI: 10.1177/1474885104041044]
- JOHN C. POLANYI: Michael Polanyi, the Scientist. In: *Polanyiana* 2003/1-2. 117-121.
- JOOSSE, PAUL. 2018. “Countering Trump: Toward a Theory of Charismatic Counter-Roles.” *Social Forces* 97(2):921–44. pp.
- KÄSLER, DIRK. 1979. *Einführung in das Studium Max Webers*. Munchen: Beck.
- KARÁCSONY ANDRÁS: A politika grammatikájáról. In *Politikatudományi Szemle*, 1997. évf. 1. szám, 147-152.
- Keviczky László (2001): A kimeríthetetlen erőforrás: a tudás. In: *Magyar Tudomány*, 2001/2. szám,
- KLAUS R. ALLERBECK: *On the Logic of Personal Knowledge*

⁴⁰³ BIM: Bibó István Művei-nek rövidítése (a szerző).

- KAELEBER, LUTZ. 2006. "The Art of Reading and Understanding Max Weber: Reflections on Recent (and Not-so-Recent) Readers and Compilations." *Canadian Journal of Sociology* 31(1):131–41. pp.
- KALBERG, STEPHEN. 2008. "The Perpetual and Tight Interweaving of Past and Present in Max Weber's Sociology." 273–89. pp. in *Max Weber Matters: Interweaving Past and Present*, edited by D. J. Chalcraft, F. Howell, M. L. Menendez, and H. Vera. Burlington, VT: Ashgate.
- KALBERG, STEPHEN. 2014. *Searching for the Spirit of American Democracy: Max Weber's Analysis of a Unique Political Culture, Past, Present, and Future*. London: Routledge.
- KENDE PÉTER (2002): Két magyar politikai közösség In: *Politikatudományi Szemle* 2002. 1-2. szám, 121-133. o
- Kovács Gábor (2004): *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó.*, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Eszmetörténeti Könyvtár, Budapest.
- KOVÁCS ZOLTÁN: Röff. In: *Élet és Irodalom*. URL: <http://www.es.hu/pd/display.asp?channel=PUBLICISZTIKA0740> ((utolsó letöltés: 2024.02.25.)
- KMECZKÓ SZILÁRD: A HAGYOMÁNY FOLYTONOSSÁGA ÉS MEGSZAKÍTOTT-SÁGA POLÁNYI MIHÁLY GONDOLKODÁSÁBAN. In: *Polanyiana* 2001/1-2. szám, 53-63. o.
- KMECZKÓ SZILÁRD: EVIDENCIA VÁLTOZÓ MEGVILÁGÍTÁSBAN. In: *Polanyiana* 2011/1-2 (20.) 5-21. o.
- KMECZKÓ SZILÁRD: MEGNYÍLÓ UTAK POLÁNYI MIHÁLY GONDOLKODÁSÁHOZ? In: *Polanyiana* 2015/1-2. (24.) 24-35. o.
- Kirschenbaum, H., *On Becoming Carl Rogers*, Delacorte, 1979
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS: Politikai képviselet a vezérdemokráciában, in: *Politikatudományi Szemle*, 2003, 4. Szám, 4-22. o.
- KÖRÖSÉNYI ANDRÁS: *Vezér és demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok*, 2005, L'Harmattan, Budapest.
- KOSELLECK, REINHART (1988): *Critique and Crisis. Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*. Oxford
- KOSELLECK, REINHART (1997): *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. 1997. József Műhely Kiadó, Budapest.

- KOSELLECK, REINHART (1998): Ellenségfogalmak. In Szabó Márton (szerk.) Az ellenség neve. József Műhely Kiadó, Budapest, 12–23. o.
- KOSELLECK, REINHART (1999): Az emlékezet diszkontinuitása. In 2000, 1999 (11. évfolyam) november, 3–8. o.
- KOSELLECK, REINHART (2002): The Temporalization of Utopia. In The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts. Stanford, 84–99. o.
- KOSELLECK, REINHART (2003): Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- KOSELLECK, REINHART–SCHMITT, CARL (2020): Der Briefwechsel. Frankfurt am Main, Surkamp Verlag.
- KOVÁCS BEÁTA (2020): Félek, tehát vagyok. Félelem, mint politikai identitás. In Politikatudományi Szemle XXIX/3. szám, 7–30. o. <https://doi.org/10.30718/POL-TUD.HU.2020.3.7>
- KUHN, Thomas S.: *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press. Chicago, Illinois, USA. 1962, 1970, 1996
- Kukorelli István (2019): *Bibó István Láthatatlan Alkotmánya*. In: Politikatudományi Szemle, XXVIII/1. szám 7–13. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, URL: <https://doi.org/10.30718/POL-TUD.HU.2019.1.7> (utolsó letöltés: 2021.06.23.)
- Kukorelli István (2021): Három István, három nemzeti ünnep, három példakép., Méry Ratio, Budapest.
- KROLL, T. (2001) ‘Max Webers Idealtypus der charismatischen Herrschaft und die zeitgenössische Charisma-Debatte’ [Max Weber’s Ideal Type of the Charismatic Authority and the Contemporary Charisma Debate], in E. Hanke and W. J. Mommsen, Max Webers Herrschaftssoziologie [Max Weber’s Sociology of Domination]. Tübingen: Mohr Siebeck, 47–72. pp.
- LÁNCZI ANDRÁS: A politika fogalma, in: Gyurgyák János (szerk.): Mi a politika? Bevezetés a politika világába, 1999. Osiris Kiadó, Budapest.
- LÁNCZI ANDRÁS: Az utópia, mint hagyomány, 2004, Attraktor, Budapest
- LÁNCZI ANDRÁS: Modernség és válság. Leo Strauss politikai filozófiája 1999, Pallas Stúdió - Attraktor Kft, Budapest.
- LÁNCZI ANDRÁS: A XX. Század Politikai Filozófiája, 2007, Helikon Kiadó Kft, Budapest.
- LÁNYI GUSZTÁV: Lélek(tan) és politika: Bevezetés a politikai pszichológiába, 2001, Budapest.

- LÁNYI GUSZTÁV: Rendszerváltozás és politikai pszichológia, Rejtjel Kiadó, Budapest, 2001
- LŐRINCZ Lajos (szerk.): Közigazgatás-tudományi antológia. Első kötet. Unió Lap- és Könyvkiadó Kft. 2003.
- LINDBLOM, Charles E.: The Science of „Muddling Through”. Public Administration Review. Vol. 19. No. 2. (Spring, 1959) 79-88. oldal. Letölthető: <http://faculty.washington.edu/mccurdy/SciencePolicy/Lindblom%20Muddling%20Through.pdf>
- LYNN, Laurence E., Jr.: What Is a Neo-Weberian State? Reflections on a Concept and its Implications. *The NISPAcee Journal of Public Administration and Policy. Special Issue: A Distinctive European Model? The Neo-Weberian State.* Volume I, Number 2, Winter 2008/2009, 17-30. pp.
- MÁLIK JÓZSEF ZOLTÁN (2006): Analitikus társadalomelmélet. A racionális választások döntéseméleti és játékelméleti alapelvei, Roy Print nyomdaüzem, Budapest
- MANNHEIM, KÁROLY: Ideológia és utópia, 1996, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- METZ RUDOLF TAMÁS: A POLITIKAI VEZETÉS HÁROM ARCA. A politikai vezetés értelmezési lehetőségei és gyakorlatai a demokráciában. Doktori értekezés, BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM, Budapest, 2018.
- MAGYARY Zoltán: Amerikai államélet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1934
- MANN, Michael. 1986. *The Sources of Social Sower*, Vol. I Cambridge: Cambridge University Press.
- MEIER, Kenneth J. and HILL, Gregory C.. (2005). Bureaucracy in the Twenty-First Century. In. FERLIE, Ewan – LYNN Jr., Laurence E. – POLLITT, Christopher (editors): *The Oxford Handbook of Public Management*, Oxford University Press 2005
- MINOGUE, Martin - POLIDANO, Christian – HULME David: *Beyond New Public Management*, Edward Elgar Publisher, Cheltenham, UK, 2001, 9-24. pp.
- MOLNÁR ATTILA KÁROLY: Max Weber. Olvasókönyv, 1999, Novissima Kiadó, Budapest.
- MAJOROS GYÖRGY: Polányi Mihály racionalitás kritikája. In: Világosság 2003/3–4. szám, 127-132. o.
- MARGITAY TIHAMÉR: Tudás, tudomány és létezés. Polányi ismeretelmélete és tudományfilozófiája. In: Polanyiana 2004/1-2. 13-55. o.

- MIHÁLY HÉDER: EXPLICIT KNOWLEDGE IN THE PHILOSOPHIES OF HARRY COLLINS AND MICHAEL POLANYI. In: Polanyiana 2012/1-2. (21.) 45-58.
- MIHÁLY SZÍVÓS: A PRACTICE-ORIENTED CLASSIFICATION OF TACIT KNOWLEDGE FOR THE RESEARCH INTO CREATIVITY AND INNOVATION. In: Polanyiana 2014/1-2. (23.) 21-30.
- MIHÁLY SZÍVÓS: ACOUSTIC TACIT KNOWLEDGE. RECONSIDERING AND ENLARGING THE EPISTEMOLOGICAL PART OF THE THEORY OF TACIT KNOWLEDGE. In: Polanyiana 2014/1-2. (23.) 31-39.
- MARCEL NIQUET: WITTGENSTEINIAN LANGUAGE-GAMES AND MICHAEL POLANYI'S CONCEPTION OF LINGUISTIC KNOWLEDGE
- M. Takács Péter: Az erőszak demarkációs problémája Hannah Arendt, Carl Schmitt és Reinhart Koselleck műveiben. In: Jogelméleti Szemle, 2022. 3. szám, 92-108
- M. Takács Péter: A szabadságért való küzdelem egyik lehetséges előzményéről: fordalmak a közigazgatás szolgálatában. In: Jog-Állam-Politika, 2023 2. szám, 65-82.
- NAGY J. ENDRE: Keserédes testvériség. Polányi Károly és Polányi Mihály, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, Kőszeg, Savaria University Press, 2018.
- NÉMEDI DÉNES: Putnam és Weber - tény és érték, in: Századvég 2004, 9. évf. 32. szám, 161-175.
- NIPPEL, W. (2000) 'Charisma und Herrschaft' [Charisma and Domination], in Virtuosos der Macht. Herrschaft und Charisma von Perikles bis Mao [Virtuosos of Power: Authority and Charisma from Pericles to Mao], ed. W. Nippel. Munich: Verlag C. H. Beck, 7–22. pp.
- NISKANEN, W. A.: The Peculiar Economics of Bureaucracy. In: The American Economic Review. Vol. 58 (2), 293-305. oldal. 1968
- NISKANEN, W. A.: Bureaucrats and Politicians. Journal of Law and Economics. Vol. 18 (3), 1975. 617-643. oldal
- OSBORNE, David – GAEBLER, Ted. Reinventing Government: How the entrepreneurial spirit is transforming the public sector. New York: Penguin Books. 1992
- OSBORNE, DAVID. – PLASTRIK, PETER: *Banishing bureaucracy: The five strategies for reinventing government*. San Fransisco, CA, Jossey Bass, 1997, 2000.
- OSTROM, VINCENT: *Intellectual crisis in American public administration*. University of Alabama Press, Tuscaloosa, USA, 1989.
- PAKSI DÁNIEL: A HALLGATÓLAGOS MEGISMERÉS ÉS A HALLGATÓLAGOS TUDÁS VISZONYÁRÓL. In. Polanyiana 2009/1-2 (18) 64-77. o.

- PAKSI DÁNIEL: TERMÉSZETES SZELEKCIÓ ÉS ADAPTÁCIÓ MÁSZEMMEL. In: Polanyiana 2013/1-2. (22.) 76-97.
- PAUL RICHARD BLUM: MICHAEL POLANYI: CAN THE MIND BE REPRESENTED BY A MACHINE? In: Polanyiana 2010/1-2. (19) 35-60.
- PÉTER HARTL: KNOWING AND BEING: PERSPECTIVES ON THE PHILOSOPHY OF MICHAEL POLANYI. Review on the Book Knowing and Being: Perspectives on the Philosophy of Michael Polanyi, ed. Tihámér Margitay. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2010. In: Polanyiana 2010/1-2. (19) 109-114. pp.
- PENROSE, ROGER (1993): A császár új elméje: Számítógépek, gondolkodás és a fizika törvényei, Akadémiai Kiadó, Budapest, 128-140. o.
- PHIL MULLINS: Polanyi On Science Policy. In: Polanyiana 2003/1-2. 159-178.
- PHIL MULLINS: SCATTERED THOUGHTS ON THE TACIT DIMENSION, THE TERRY LECTURES AND POLANYI'S DEVELOPING IDEAS. In: Polanyiana 2010/1-2. (19) 62-67. pp.
- POLÁNYI MIHÁLY: "A modern szellem problémáiról" ford. Siklós Vera. In: Polanyiana, I. évf. 1. sz. 67. p.
- POLÁNYI MIHÁLY: Génusz a Tudományban. In: Polanyiana 98/1-2;
- POLÁNYI MIHÁLY: Polányi Mihály filozófiai írásai I. kötet. A kötetet válogatta Nagy J. Endre és Újlaki Gabriella.,1992a, Atlantisz, Budapest.
- POLÁNYI MIHÁLY: Polányi Mihály filozófiai írásai II. kötet. A kötetet válogatta Nagy J. Endre és Újlaki Gabriella.1992b, Atlantisz, Budapest.
- POLÁNYI MIHÁLY: Személyes tudás 1. Út egy posztkritikai filozófiához, 1994a, Atlantisz, Budapest.
- POLÁNYI MIHÁLY: Személyes tudás 2. Út egy posztkritikai filozófiához, 1994b, Atlantisz, Budapest.
- POLÁNYI MIHÁLY: Tudomány és ember: három tanulmány, 1997, Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság, Argumentum Kiadó, Budapest.
- POLÁNYI, M.: Reaktionsisochore und Reaktionsgeschwindigkeit vom Standpunkt der Statistik, Z. f. Elektrochemie, 26, 49-56 (1920)
- POPPER, Karl R. 1997. A tudományos kutatás logikája. Budapest, Európa.
- Prosch, Harry. 1986. Michael Polanyi. A critical exposition. Albany: State University of New York Press

- RICHARD BREEN: FOUNDATIONS OF A NEO-WEBERIAN CLASS ANALYSIS in: Approaches to Class Analysis, 2005, Cambridge University Press , pp. 31 – 50, DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511488900.003>
- R. GOODIN-H-D.KLINGEMANN (szerk.) (2003): A politikatudomány új kézikönyve. Budapest, Osiris Kiadó. (Különösen a 303-326. o. közti rész) <https://www.szaktars.hu/osiris/view/goodin-robert-e-klingemann-hans-dieter-szerk-a-politikatudomany-uj-kezikonyve-osiris-tankonyvek-2003/?pg=136&layout=s> (a dokumentum letöltésének ideje: 2021.05.20.)
- RONKAY MARGIT: IGAZABBÁ VÁLÁS ÉS/VAGY VÁLTOZÁS A tudomány fejlődésének kérdése Polányi Mihály filozófiájában. In: Polanyiana 2013/1-2. (22.) 47-59. o.
- Sípos Júlia beszélget Fehér Mártával és Litván Györggyel: FÓRUM AZ IDŐ TÜKRÉBEN. A KÉMIÁTÓL A FILOZÓFIÁIG, AVAGY POLÁNYI MIHÁLY A TUDÓS SZABADSÁGÁRÓL. In: Polanyiana 2001/1-2 (10.) 137-144. o.
- SCHILLER RÓBERT: A matematika meghökkentő hatékonysága és a hallgatólagos tudás találkozik egy lombikban. In: Polanyiana 2003/1-2. 179-184. o.
- SCAFF, LAWRENCE A. 2015. “Jenseits des heiligen Textes: MaxWebers Fragestellung und die Perspektiven für ein weberianisches Denken.” Berliner Journal für Soziologie 24(4):469–86. pp.
- SENIGAGLIA, CRISTIANA: Esteem and Self-esteem as an interweaving polarity. Max Weber’s ANALYSIS from the protestant ethic to the ideal-type of politician. in: Human Affairs 30, 353–364. pp., 2020, DOI: 10.1515/humaff-2020-0031
- STEFANIA R. JHA: THE TACIT-EXPLICIT CONNECTION: POLANYIAN INTEGRATIVE PHILOSOPHY AND A NEO-POLANYIAN MEDICAL EPISTEMOLOGY. In: Polanyiana Volume 8, Number 1–2, 1999
- SOHM, R. (1892) Kirchenrecht. Erster Band. Die geschichtlichen Grundlagen [Canon Law, vol. 1, The Historical Foundations]. Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot.
- SOHM, R. (1912) Wesen und Ursprung des Katholizismus [Essence and Origin of Catholicism]. Leipzig and Berlin: Verlag B.G. Teubner.
- STRAUSS, LEO, CROPSEY, JOSEPH (szerk.): A politikai filozófia története, 1994, Európa Könyvkiadó, Budapest.
- STRAUSS, LEO: Az Üldöztetés és az Írás Művészete (fordította: Lánczi András), 1994, Atlantisz, Budapest.
- STRAUSS, LEO: Mi a politikai filozófia, in: Világosság, 1994, 7. szám, 20-50. o.

- STRAUSS, LEO: A modernitás három hulláma, in: Világosság, 1996, 6. szám, 60-71. o.
- STRAUSS, LEO: Természetjog és történelem [ford. Lánczi András], 1999, Pallas Stúdió - Attraktor Kft, Budapest.
- STRAZZERI, VICTOR. 2016. "What Comes Next in the Global Max Weber Reception? Call for Participation in the YoungWeber Scholars Network." Max Weber Studies 16(1):89–99. pp.
- SCHLETT ISTVÁN (2003): Az elemzés és a vádirat elmélkedés a műfajokról és a gondolatokról Kende Péter két magyar politikai közösség című cikke ürügyén In: Politikatudományi Szemle, 2003. 1. szám, 155-166. o
- SZABÓ MÁRTON: Politikai Tudáselméletek, Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas, Budapest, 1998
- SZABÓ, MÁRTON: Köttöjelek. Posztmodern politológiaiak, 2014, L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- SZABÓ, MÁRTON: Politikai episztemológia, 2011, L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- SZABÓ, MÁRTON: Politikai Idegen. Posztmodern politológiaiak, 2006, L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- SZÉCSÉNYI, ENDRE: Kant és a politika problémája, in Jelenkor 2002/12. szám, 1304-1321. URL:<http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/236/kant-es-a-politika-problemaja> (utolsó letöltés: 2018.05.24.)
- SZILÁGYI ÁKOS: Vezérdemokrácia vagy cezarizmus? In: 2000 Irodalmi és Társadalmi Havi, 2015. évf. 5. szám, URL: <http://ketezer.hu/2015/10/vezerdemokracia-vagy-cezarizmus/> (utolsó letöltés: 2023.10.15.)
- SZÍVÓS MIHÁLY: AZ ELSŐDLEGES ÉS MÁSODLAGOS HABITUS SZOCIOLÓGIAI ÉS TUDOMÁNSZOCIOLÓGIAI FOGALMA A SZEMÉLYES ÉS A HALLGATÓLAGOS TUDÁS ELMÉLETÉNEK SZEMSZÖGÉBŐL. In: Polanyiana 2009/1-2 (18.): 29-52.
- Szívós Mihály. 2005. A személyes és a hallgatólagos tudás elmélete. Előzmények, keletkezéstörténet, új távlatok. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- SZÍVÓS MIHÁLY: Reconsidering Michael Polanyi's Philosophy. In: Polanyiana 2003/1-2. 185-189.
- TARMIN AKTER, RAFINUL ISLAM: An Analysis of Bureaucratic Theory by Max Weber. in: [American Journal of Humanities and Social Sciences Research \(AJHSSR\)](#), 2021, e-ISSN:2378-703X, 5. kötet, 1. szám, 374-381. pp.

- Tanács János "HALLGATNI: ARANY" avagy Polányi Mihály tudományfilozófiájának explicit következményei. In: Polanyiana 9. évfolyam, 1–2. szám, 2000. URL: <http://www.kfki.hu/chemonet/polanyi/>
- TÓDOR IMRE: Ellenségkonstuálás. Carl Schmitt és Reinhart Koselleck. In Erdélyi Múzeum – 2015/ 77. kötet, 4. füzet, 50-60. o.
- Tucker, Robert C. (1995): Politics as leadership. Rev. ed. Columbia: University of Missouri Press.
- TIBOR FRANK: THE BUDAPEST ROOTS OF MICHAEL POLANYI’S LIBERALISM. In: Polanyiana 2010/1-2. (19) 5-24.
- Terence Kennedy: THE IMPACT OF POST-CRITICAL PHILOSOPHY ON SCIENCE AND THEOLOGY. In: 24-34.
- ÚJLAKI Gabriella 1992. A hallgatolagos és az explicit tudás. Polányi Mihály poszt-kritikai filozófiája. In Polányi Mihály: Filozófiai írásai. II. Budapest, Atlantisz
- ÚJLAKI Gabriella: A REALIZMUS KÉRDÉSE POLÁNYI MIHÁLY TUDOMÁNY-FILOZÓFIÁJÁBAN. In: Polanyiana 1993. 3. kötet, 3. szám, 86-106. o.
- University of Chicago. The Joseph Regenstein Library. Department of Special Collections. 1100 East 57th Street, Chicago, Il 60637, USA
- Thomas S. Kuhn: A tudományos forradalmak szerkezete, Gondolat, Budapest, 1984
- TRENCSENI DÁVID: Kampányrajt. In: 168 óra, URL: <http://www.168ora.hu/cikk.php?id=8546> (utolsó letöltés: 2024.02.25.)
- TURNER, S. P. (2003) ‘Charisma Reconsidered’, Journal of Classical Sociology 3: 5–26. pp.
- SCHMITT, CARL: A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok. Ford. vál. szerk. Cs. Kiss Lajos., 2002, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest.
- SIMON, A. Herbert: (Köz)igazgatási közmondások. In. LŐRINCZ Lajos (szerk.): Közigazgatás-tudományi antológia. HVG-ORAC. Budapest, 2007
- STUMPF István – G. FODOR Gábor: Neoweberi állam és jó kormányzás. *Nemzeti Érdek* 2. évfolyam, 7. szám. 2008 ősz, 5-26.
- STUMPF István – GELLÉN Márton: A jó kormányzás felé. In. VEREBÉLYI Imre – IMRE Miklós (szerk.): Jobb közigazgatás helyben járás és visszafejlődés helyett. Századvég Kiadó, Budapest, 2009.
- Szabó Tibor (2002): *A hatalom és a legitimáció teoretikusa: Ferrero*, In: Politikatudományi Szemle,. 3–4. szám, 293-299.

- Szun Ce (2006): *A háború művészete*. Cartaphilus Kiadó, Budapest.
- TAKÁCS PÉTER (2022): Mi a Politika? Hannah Arendt vélekedése a politika fogalmáról, és hogyan jelenik meg Arendt értelmezésének tükrében Immanuel Kant „politikai filozófiája”? In: VALÓSÁG: TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLÖNY 65: 3., 77-91.
- Vizi E. Szilveszter (2001): A tudomány hivatásánál fogva vállal kockázatokat. In: Magyar Tudomány, 2001/2
- Vizi E. Szilveszter: LELKIISMERET ÉS TUDOMÁNY. In: Magyar Tudomány 2003/5. szám, 624-628. o.
- Vizi E. Szilveszter: A tudomány korszaka. In: Magyar Tudomány 2007/3. szám, 273-282. o.
- VARGA ZS. ANDRÁS: Eszményből bálvány? A joguralom dogmatikája. 2015, Századvég Kiadó, Budapest.
- Walter B. Gulick: THE MEANINGFUL AND THE REAL IN POLANYIAN PERSPECTIVE. In: Polanyiana Volume 8, Number 1–2, 1999,
- WALTER B. MEAD: MICHAEL POLANYI’S LESSENING “RELIANCE ON THE NECESSITY OF COMMITMENT” IN THE YEARS BETWEEN 1958 AND 1966, WITH SPECIFIC ATTENTION GIVEN TO 1964-1966 AND THE PUBLICATION OF THE TACIT DIMENSION. In: Polanyiana 2010/1-2. (19) 68-72. pp.
- WATTS, ALAN (1999): A bizonytalanság bölcsessége. Édesvíz Kiadó. Budapest.
- WEBER, MAX: A politika, mint hivatás, in: Weber Max: Tanulmányok, 1998, Osiris Kiadó, Budapest.
- WEBER, MAX. 1984–2020. Max Weber Gesamtausgabe (MWG) (Max Weber Complete Edition). 47 volumes, including 2 index volumes. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) (see <https://mwg.badw.de/en/the-project.html>).
- WEBER, MAX. [1904–1905] 2011. The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. Translated and introduced by Stephen Kalberg. New York: Oxford University Press.
- WEBER, MAX (1967): Gazdaság és társadalom: Szemelvények, Bp.: Közg. és Jogi Kvk., 334 p.
- WEBER, MAX (1970): Állam, politika, tudomány: Tanulmányok, Bp. : Közgazdasági és Jogi Kk., 461 p.
- MAX WEBER (1987): Gazdaság és társadalom: A megértő szociológia alapvonalai 1. – Szociológiai kategóriáiban, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, harmadik fejezet: az uralom típusai: 221-301. p.

- WEBER, MAX (1995): *Gazdaság és társadalom - A megértő szociológia alapvonalai: A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái*, Budapest: Közgazd. és Jogi Kvk., 233 p.
- WEBER, MAX (1998): *A politika, mint hivatás* In: Weber Max: *Tanulmányok*, Budapest: Osiris, 156-209. p.
- WEBER, MAX. [1904–1905] 2011. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Translated and introduced by Stephen Kalberg. New York: Oxford University Press.
- WEBER, MAX (1919): *A politika mint hivatás*, In: Weber, Max: *Tanulmányok*. (Ford.: Erdélyi Ágnes – Józsa Péter – Lannert Judit – László Géza.) Osiris Kiadó, Budapest, 1998, pp. 156-157.
- WEBER, MAX (1922) *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der Sozialökonomik* [Gazdaság és Társadalom: Társadalomgazdaságtan vázlat]. Tübingen: JCB Mohr (Paul Siebeck).
- WEBER, MAX (1976) *Wirtschaft und Gesellschaft* [Gazdaság és társadalom], [ed.]. J. Winckelmann. Tübingen: JCB Mohr (Paul Siebeck).
- WEBER, MAX (2001) *Wirtschaft und Gesellschaft. Religiöse Gemeinschaften* [Gazdaság és társadalom: Vallási közösségek], [ed.] HG Kippenberg P. Schilmmel együttműködve, J. Niemeier támogatásával, in Max Weber-Gesamtausgabe [Full release], I. series, Volume I.. 22-2. Tübingen: JCB Mohr (Paul Siebeck).
- WEBER, MAX (2005a) *Wirtschaft und Gesellschaft. Herrschaft* [Gazdaság és társadalom: Hatóság], [ed.]. E. Hanke T. Kroll-lal együttműködve, in Max Weber-Gesamtausgabe [Full release], I. series, volume I.. 22-4. Tübingen: JCB Mohr (Paul Siebeck).
- WEBER, MAX (2009) *Allgemeine Staatslehre und Politik (Staatssoziologie)*. Unvollendet. Mit- und Nachschriften 1920 [Általános államelmélet (Államszociológia). Befejezetlen. További írásokkal 1920], [ed.] G. Hübinger A. Terwey-vel együttműködve, in Max Weber Gesamtausgabe [Full release], III. series, 1. évf. 7. Tübingen: JCB Mohr (Paul Siebeck)
- WEBER, MAX. 1984–2020. Max Weber Gesamtausgabe (MWG) (Max Weber Complete Edition). 47 volumes, including 2 index volumes. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) (see <https://mwg.badw.de/en/the-project.html>).
- WILCOX, Herbert: *The Cultural Traits of Hierarchy in Middle Class Children*, Public Administration Review, 29, no. 2. Március-április, 1968
- ZUPKÓ Gábor: *Reformfolyamatok az önkormányzati közszolgáltatások területén I. Magyar Közigazgatás. LI. évfolyam, 5. szám, 2001. május*

Rövidítések jegyzéke

i.m. – idézett mű

vö. – vesd össze

X. Függelékjegyzék

1. számú táblázat: Max Weber „hivatásos politikusok” tipológiája

Szám	Rétegződés	Főbb jellemzői	Előfordulás
1	Klerikusok	Technikai indok: írástudás	Elő-és Hátsó - Indiában, a buddhista Kínában és Japánban, a lámák Mongóliájában, vagy a középkori keresztény területeken
2	Humanista műveltségű irodalmárok	A fejedelem politikai tanácsadói / emlékiratírói lehessenek	Kelet - Ázsiában a kínai mandarin Reneszánsz kori humanisták
3	Udvari nemesség	Politikai / diplomáciai szolgálatok	XVII. századi Európa
4	Gentrypatriciátus ⁴⁰⁴	Az uralkodó rájuk ruházta a self-government hivatalait	Anglia
5	Egyetemi végzettségű jogászok (iskolázott szakhivatalnokság)	„Mindenütt iskolázott jogászok voltak a politikai üzem forradalmasításának hordozói” ⁴⁰⁵	Nyugatra, elsősorban az európai kontinensre volt jellemző: Németország
6	Újságíró	„Minden jelentős politikusnak szüksége volt a sajtó befolyásolására és a sajtókapcsolatokra” ⁴⁰⁶	XVIII. századtól egészen napjainkig
7	Párthivatalnok	Az állandósult pártkatona: a politikából vagy a politikáért élő hivatásos politikus	Weber alapján: „csak az elmúlt évtizedek, sőt évek fejleménye” ⁴⁰⁷ a párthivatalnok kialakulása

⁴⁰⁴ A gentrypatriciátus egy sajátosan angol képződmény, amely átfogja a kismemességet, valamint a városi járadékos réteget is egyaránt.

⁴⁰⁵Weber, Max (1998), i.m. 173. p.

⁴⁰⁶Weber, Max (1998), i.m. 176. p.

⁴⁰⁷Weber, Max (1998), i.m. 178. p.

2. számú táblázat: A weberi ország-specifikus párt – és pártszervezet kialakulása és változásai

Jellemzőik/Országok	Anglia	Amerikai Egyesült Államok	Németország
Honorácior jelleg és Plebiszcitárius jelleg	Honorácior jelleg 1868-ig, parlamentből irányított politikai üzem	Honorácior jelleg helyett plebiszcitárius jelleg	Honorácior jelleg, parlamenti pártok, mint céhek (régén s ma)
Hivatásos politikusok a (honorácior, illetve a plebiszcitárius jellegben)	Helyi ügynökökből válnak ki (javadalom nélküli bizalmi szerepkör)	Népszavazás útján megválasztott elnök, végrehajtó hatalom feje	„bizalmi ember” szerepkör
A honorácior jelleg átalakulása	Parlamenten kívül szerveződő „üzem” felerősödése	-	Amatőr és üzleti apparátusok megjelenése
Hivatásos politikusok (átalakulásban)	Párton belüli „kevesek”, politikai vezér	-	iskolázott szakhivatalnokság, szakszervezeti hivatalnokok, párttitkárok, újságírók

3. táblázat: Paradigmák ütköztetése (azonosságok és eltérések)

Feladatfelfogások és jellemzőik	Max Weber	Leo Strauss	Polányi Mihály
1. Kiindulási hipotézis	Politika, mint a "hatalomért folytatott harc"	Spengler nyomán haladva, Strauss: a modernitás válsága (modern és premodern) feloldhatatlan konfliktusa	A hallgatólágos tudás minden tudás alapja, Politika, mint a személyes tudás terepe
2. Probléma és kérdésfelvetés	Miben is ragadható meg a politikai vezérség kialakulása és előtérbe kerülése? Mi a hatékony politikai kormányzás (politikai vezetés) feltételei?	Mi a politikai filozófia? Szókratészi fordulat (üldöztetés és írás), társadalom és filozófus közötti alapkonfliktus, mely feloldhatatlan.	A progresszió, lehet kiváltó oka a Szovjetunióknak és eszmeiségének létrejöttéhez?
3. Módszertan	objektivitás, értéksemlegesség, pártatlanság, pozitívizmus	Pozitívizmus - historizmus kritka, progrsszivitás megkérdőjelezése, szoros olvasat, történeti megértés	Pozitívizmus - historizmus kritka, progrsszivitás megkérdőjelezése, kétfajta tudás,
4. Eltérő példák	Anglia (honoráciorból plebiszciter), Németország (honorácior) Amerikai Egyesült Államok (plebiszciter)	A politológusok hasztalan dolgokkal foglalkoznak, miközben Róma (vagyis a liberális demokrácia támasza) lángokban áll.	Nagy-Britannia, Amerika, Hollandia és Svájc (polgári jogok és demokrácia)
5. A politikatudomány feladatai	politika, párt és vezér feladatainak ötvözése, a bürokratikus és plebiszciter elem együtthatása révén	Politikai filozófiának a rehabilitálására tett kísérlet	Az értékítéletek kiemelt szerepe, a (politikai) szabadságjogok érvényre jutattásában, demokratikus államokban
6. Végző célja	Politika ethosz megteremtése	A klasszikus politikai filozófia életre hívása és megszabadítása a modernitás válságmechanizmusaitól.	Megszabadítani a politika világát az értékmentes objektivitás kritériumrendszerétől, a személyes tudás által